एम.ए. शिक्षणशास्त्र

सत्र -II (CBCS)

शिक्षणशास्त्र अभ्यासपत्रिका क्र. ७

अध्यापक शिक्षण

विषय कोड : CCMAED07

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्राध्यापक सुहास पेडणेकर
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रवींद्र द. कुलकर्णी
प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवार
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक : **डॉ. संतोष धर्मा राठोड**
प्राध्यापक,
आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम प्रमुख,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक आणि संपादक : **श्रीमती. कोमल शिवाजी अंभोरे**
सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक आणि भाषांतर : **श्री. राजेश सिंग**
सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र,
दूर आणि मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ

: **श्री. किशोरकुमार नारायण चौधरी**
सहाय्यक प्राध्यापक,
ओरिएंटल अध्यापक महाविद्यालय,
सानपाडा

: **सौ. वंदना किशोरकुमार चौधरी**
सहाय्यक प्राध्यापक,
आर.बी.टी.अध्यापक महाविद्यालय,
ड़ोंबिवली (पूर्व) ठाणे

मे २०२२, मुद्रण - १

प्रकाशक : संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई -४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण : मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय
सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१)	अध्यापक शिक्षणाची संकल्पना	०१
२)	अध्यापक शिक्षणातील व्यवस्थापन व्यवहार्यता	१५
३)	अध्यापक शिक्षणाच्या संस्था	४३
४)	अध्यापक शिक्षणातील नवकल्पना	७२
५अ)	अध्यापक शिक्षण : एक व्यवसाय	१००
५ब)	अध्यापक परिणामकारकता	१२७
५क)	अध्यापक शिक्षणातील संशोधन	१४८
६)	अध्यापक - शिक्षणातील समस्या	१५८

❖❖❖❖

M.A. EDUCATION
SEMESTER II (CBCS)
CORE COURSE VII
TEACHER EDUCATION

Theory: 60 Internals: 40 **Total Credits: 6**
Total Marks 100

Core Objectives:

1. To explain the conceptual framework of Teacher Education.
2. To understand Teacher Competencies.
3. To study the various agencies of Teacher Education
4. To create awareness of Innovative Practices in Teacher Education
5. To explain Profession and Professionalism in Teacher Education
6. To study various issues in Teacher Education

Module I Teacher Education: Concept, Practicum and Agencies Credits: 2

Unit 1: Concept of Teacher Education

a) Meaning, Nature, Need of Teacher Education.
b) Scope and Objectives of Pre-service and In-service Teacher Education
c) Futuristic Views of Teacher Education. (Preparation of Teachers for Special Schools, Inclusive Classrooms and the Global Context

Unit2: Managing Practicum in Teacher Education

a) Integration of theory of Practice
b) Organization, Observation, Supervision and Assessment of Practice Teaching
c) Principles and Organization of Internship, Concept and Types of feedback to Student Teachers.

Unit 3: Agencies of Teacher Education

a) Agencies of Teacher Education at the State Level and their Role and Functions- State Institute of Education (SIE), SCERT, State Board of Teacher Education (GBTE), University Department of Education, S.S.A.

b) Agencies of Teacher Education at the National Level and Their Role and Functions – UGC, NUEPA, NCTE, NCERT, RMSA.

c) Agencies of Teacher Education at the International Level and Their Role and Functions- UNESCO.

Module II Teacher Education: Innovations, Professionalism and Issues Credits: 2

Unit 4: Innovations in Teacher Education

a) Models of Teacher Education- Behavioristic, Competency-based and Inquiry Oriented Teacher Education Models.

b) Reflective Teaching – Meaning and Strategies for Promoting Reflective Teaching

c) Innovative Practices in Teacher Education: Need, Significance, Types-Activity based Learning, Experiential Learning, Cooperative and Collaborative Learning

Unit 5: Teacher Education as a Profession

a) Professionalism: Concepts, Dimensions, Professional Ethics and Code of Conduct.

b) Performance Appraisal of Teachers 360- Self, Principal, students, colleagues and stakeholders

c) Research in Teacher Education- Areas, Trends, Implications.

Unit 6: Issues in Teacher Education

a) Quality Management of Teacher Education

b) Globalization, Privatization and Autonomy in Teacher Education

c) Issues in Special Education and Integrated Teacher Education

Module 3: Internal Assignment: Credits: 2

Sr. No.	Particulars	Marks
1.	Assignments (2*10)	30
2.	Case study/ Projects/ Posters and exhibits /Seminar/ Workshop/ Cooperative Learning /Blended Learning/ Construction/NaiTalim- Experiential Learning /Open Book Assignment/ Class test	10

REFERENCES

1. Baquer, A. and Sharma, A. (1997). Disability: Challenges vs. Responses. CAN Pub.
2. Bartlett, L. D. and Weisentein, G. R. (2003). Successful Inclusion for Educational Leaders. New Jersey: Prentice Hall.
3. Chaote, J. S. (1991). Successful Mainstreaming, Allyn and Bacon
4. Choate, J. S. (1997). Successful Inclusive Teaching. Allyn and Bacon
5. Daird, P. (1980). Curriculum Design and Development. New York: Harcott Brace.
6. Deiner, P. L. (1993). Resource for Teaching Children with Diverse Abilities, Florida: Harcourt Brace and Company
7. Dessent, T. (1987). Making Ordinary School Special. Jessica Kingsley Pub.
8. Gargiulo, R. M. Special Education in Contemporary Society: An Introduction to Exceptionality. Belmont: Wadsworth.
9. Gartner, A. &Lipsky, D. D. (1997) Inclusion and School Reform Transferring America's Classrooms, Baltimore: P. H. Brookes Publishers.
10. Aggarwal,JC. (2004) Development of Education in India, Delhi, Shipra Publications

❖❖❖❖

१

अध्यापक शिक्षणाची संकल्पना

विभाग रचना

१.० उद्दिष्टे

१.१ परिचय

१.२ अध्यापक शिक्षण-अर्थ, गुणधर्म, गरज

१.३ व्याप्ती आणि उद्दिष्टे (सेवापूर्व आणि अंतर्गत - सेवा शिक्षक शिक्षण)

१.४ अध्यापक शिक्षणाचे भविष्यवादी मत(विशेष शाळांसाठी शिक्षकाची तयारी, समावेशी वर्गखोल्या आणि जागतिक संदर्भ)

१.४.१ विशेष शाळा, समावेशी वर्गखोल्यांसाठी शिक्षकाची तयारी

१.४.२ जागतिक पार्श्वभूमीवर शिक्षकाची तयारी

१.५ सारांश

१.६ स्वाध्याय

१.० उद्दिष्टे:

हे घटक वाचल्यानंतर,तुम्ही

- अध्यापकांच्या शिक्षणाची उद्दिष्टे सांगू शकाल.
- अध्यापक शिक्षणाचा अर्थ स्पष्ट करू शकाल.
- अध्यापकांच्या शिक्षणाच्या स्वरूपावर चर्चा करू शकाल.
- अध्यापकांच्या शिक्षणाची उद्दिष्टे सांगू शकाल.
- अध्यापक शिक्षणाच्या व्याप्तीचे वर्णन करू शकाल.
- अध्यापक शिक्षणाच्या भविष्यवादी दृश्यांचे स्पष्टीकरण आणि विश्लेषण करू शकाल.

१.१ परिचय:

शैक्षणिक संस्था त्यांच्या विद्यार्थ्यांना अज्ञानाच्या अंधारातून ज्ञानाच्या प्रकाशाकडे नेण्यासाठी शैक्षणिक अनुभव प्रदान करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते. हे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या संस्थांमधील प्रमुख कर्मचारी म्हणजे शिक्षक.

NCTE (1998) ने माध्यमिक शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्ता चाचणीमध्ये म्हटल्याप्रमाणे, “कोणत्याही शैक्षणिक कार्यक्रमात शिक्षक हा सर्वात महत्वाचा घटक असतो. कोणत्याही टप्प्यावर शैक्षणिक प्रक्रियेच्या अंमलबजावणीसाठी मुख्यतः शिक्षक जबाबदार असतो.” यावरून असे दिसून येते की शिक्षकांच्या तयारीमध्ये गुंतवणूक करणे अत्यावश्यक आहे, जेणेकरून राष्ट्राचे भविष्य सुरक्षित होईल. देशाच्या शालेय व्यवस्थेसाठी सक्षम शिक्षकांचे महत्त्व कोणत्याही प्रकारे कमी केले जाऊ शकत नाही. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2005 शिक्षकांवरील मागण्या करतो जेणेकरून प्रारंभिक आणि सतत शिक्षक शिक्षणाची गरज आहे.

१.२ अध्यापक शिक्षण- अर्थ, गुणधर्म, गरज

अर्थ आणि व्याख्या:

शिक्षण ही एक माणूस घडवणारी प्रक्रिया आहे . परिवर्तनाची ही प्रक्रिया एका शिक्षकाच्या मदतीमुळे आणि पाठिंब्याने प्रेरित होते ज्यासाठी भारतीय 'गुरू' उत्तम प्रकारे आपली जबाबदारी बजावतात. 'गुरु फोर्स' या घटकाचा सतत पुरवठा आणि वितरण कसे करावे आणि त्याची खात्री कशी करावी ही संस्थेची मुख्य जबाबदारी आहे, ज्याला 'शिक्षक शिक्षण' म्हणतात.

शिक्षणाच्या एकूण कार्यक्रमात ‘शिक्षक शिक्षण’ हे केंद्रस्थानी आहे. हा कार्यक्रम शिक्षकांना योग्यता आणि क्षमतांनी सुसज्ज करण्यासाठी जबाबदार आहे जेणेकरून ते भविष्यातील नागरिकांच्या योग्य हाताळणीद्वारे समाज आणि राष्ट्राच्या नशिबाचे मार्गदर्शन करू शकतील. शिक्षक म्हणून शिक्षकाच्या जीवनाशी संबंधित असलेले ज्ञान, कौशल्ये आणि क्षमता शिक्षकांना प्रदान करणे हे शिक्षक शिक्षण सूचित करते. ही एक प्रक्रिया आहे जी मनोवृत्तींना पुन्हा आकार देण्याचा प्रयत्न करते, सवयी पुन्हा तयार करते आणि शिक्षकाच्या व्यक्तिमत्त्वाची पुनर्रचना करते.

'शिक्षक शिक्षण' या शब्दाची व्याख्या C.V. च्या गुड्स डिक्शनरी ऑफ एज्युकेशन (1973), "सर्व औपचारिक आणि अनौपचारिक क्रियाकलाप आणि अनुभव जे एखाद्या व्यक्तीला शैक्षणिक व्यवसायाचा सदस्य म्हणून जबाबदार्या स्वीकारण्यास किंवा त्याच्या जबाबदाऱ्या अधिक प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी पात्र होण्यास मदत करतात"

शैक्षणिक आयोगाने (1964-66) म्हटले, "शिक्षणाच्या गुणात्मक सुधारणेसाठी शिक्षकांच्या व्यावसायिक शिक्षणाचा एक चांगला कार्यक्रम आवश्यक आहे. शिक्षकांच्या शिक्षणातील गुंतवणुकीमुळे खूप जास्त लाभांश मिळू शकतो , कारण परिणामी सुधारणांच्या तुलनेत आवश्यक आर्थिक संसाधने केव्हाहीकमीच असतात.”

प्रा. बी.के. पासी (1997) यांच्या मते, "शिक्षक शिक्षण म्हणजे प्राथमिक, माध्यमिक आणि वरिष्ठ माध्यमिक टप्प्यांवर शाळांमध्ये शिकवण्यासाठी त्यांना सुसज्ज करण्यासाठी शिक्षण, संशोधन किंवा प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि त्यात अनौपचारिक शिक्षण, अर्धवेळ शिक्षण, प्रौढ शिक्षण आणि पत्रव्यवहार शिक्षण".

अशा प्रकारे, जरी व्यावसायिक साहित्यात 'शिक्षक शिक्षण' या शब्दाची व्याख्या अनेक प्रकारे केली गेली असली तरी, राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण कायदा (NCTE 1993) मध्ये दिलेली व्याख्या आणि अर्थ उल्लेख करण्यासारखे आहे. कायद्यानुसार, "शिक्षक शिक्षण म्हणजे शाळांमध्ये पूर्वप्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक आणि वरिष्ठ माध्यमिक टप्प्यांवर शिकवण्यासाठी व्यक्तींना सुसज्ज करण्यासाठी शिक्षण, संशोधन किंवा प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम आणि त्यात अनौपचारिक शिक्षण, अर्धवेळ शिक्षण, प्रौढ शिक्षण आणि दूरस्थ पद्धतीने पत्रव्यवहार शिक्षण"यांचासमावेशआहे

शिक्षक शिक्षणामध्ये एकूण शैक्षणिक अनुभवांचा समावेश होतो, जे एखाद्या व्यक्तीला शिकवण्यासाठी तयार करते . त्यात विद्यार्थी-शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील प्रत्येक पैलूचाही समावेश होतो. शिक्षक शिक्षणाची तीन मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत-

- शिक्षक शिक्षण ही निरंतर प्रक्रिया असते. त्यात सेवापूर्व Pre-service आणि सेवा अंतर्गत In-service हे घटक एकमेकांना पूरक आहेत.
- शिक्षकांचे शिक्षण "शिक्षक जन्माला येतात, तयार होत नाहीत" या विरूद्ध "शिक्षक तयार होतात, जन्माला येत नाहीत" या गृहितकावर आधारित असतात. शिकवणे ही एक "कला" तसेच "शास्त्र"मानले जाते आणि शिक्षकांना काही कौशल्ये आत्मसात करावी लागतात जी " व्यवसायाचीची कौशल्ये" असतात.
- शिक्षकाला पुरेसे ज्ञान, कौशल्ये, स्वारस्य आणि अध्यापन, व्यवसायाविषयीची वृत्ती आत्मसात करणे आवश्यक आहे.

अशाप्रकारे शिक्षक शिक्षण हे आपल्या शैक्षणिक व्यवस्थेतील एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. याचा अर्थ केवळ शिक्षकांना कसे शिकवायचे याचे प्रशिक्षण देणे असा नाही. याचा अर्थ केवळ शिक्षकांचे शिक्षण आणि प्रशिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यापेक्षा अधिक आहे. याचा अर्थ शिक्षकाची आवड आणि वृत्ती सुधारणे, त्याचे वर्तन आणि सवयी सुधारणे आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची पुनर्रचना करणे असा होतो.

शिक्षक शिक्षणाचे स्वरूप:

- शिक्षक शिक्षण ही एक निरंतर प्रक्रिया आहे आणि त्याचे सेवापूर्व आणि सेवाअंतर्गत घटक एकमेकांना पूरक आहेत. "इंटरनॅशनल एनसायक्लोपीडिया ऑफ टीचिंग अँड टीचर एज्युकेशन" (1987) नुसार, "शिक्षक शिक्षणाचा तीन टप्प्यांमध्ये विचार केला जाऊ शकतो: सेवापूर्व, प्रतिष्ठापना आणि सेवांतर्गत. तीन टप्पे सतत प्रक्रियेचे भाग मानले जातात.
- "शिक्षक जन्माला येतात, घडलेले नसतात" या गृहीताच्या विरुद्ध "शिक्षक तयार होतात, जन्माला येत नाहीत" या सिद्धांतावर शिक्षक शिक्षण आधारित आहे. अध्यापन ही एक कला आणि शास्त्र मानली जात असल्याने, शिक्षकाला केवळ ज्ञानच नाही तर कौशल्ये देखील आत्मसात करावी लागतात ज्यांना "व्यवसायाचीची कौशल्ये" म्हणतात.

- शिक्षक शिक्षण हे विस्तृत आणि व्यापक आहे. शिक्षकांसाठी सेवापूर्व आणि सेवाअंतर्गतकार्यक्रमांव्यतिरिक्त, विविध सामुदायिक कार्यक्रम आणि विस्तार उपक्रम, उदा प्रौढ शिक्षण आणि अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रम, साक्षरता आणि समाजाच्या विकास क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होणे अभिप्रेत आहे.

- ते सतत विकसित आणि गतिमान आहे. गतिमान समाजाच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सक्षम शिक्षक तयार करण्यासाठी, शिक्षक शिक्षणाला अलीकडील घडामोडी आणि कलची माहिती ठेवणे आवश्यक आहे.

- शिक्षकांच्या शिक्षणाच्या संपूर्ण प्रक्रियेचा मुख्य भाग त्याच्या अभ्यासक्रमात, आराखडा, रचना, संघटना आणि व्यवहार पद्धती तसेच त्याच्या योग्यतेच्या व्याप्तीमध्ये आहे.

- इतर व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रमांप्रमाणेच शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रमात ज्ञानाचा आधार असतो जो व्यावहारिकगरजांप्रती संवेदनशील असतो आणि अनेक ज्ञानशाखांमध्ये उपलब्ध असलेल्या सैद्धांतिक समजाचे अर्थपूर्ण, संकल्पनात्मक मिश्रण समाविष्ट करतो. तथापि, शिक्षकांच्या शिक्षणातील ज्ञानाच्या आधारामध्ये केवळ इतर विषयांतील संकल्पना आणि तत्त्वांचे मिश्रण समाविष्ट नाही, तर 'वैचारिक मिश्रणातून' एक वेगळा 'मानस' तयार होतो, ज्यामुळे ते पुरेसे निर्दिष्ट केले जाते.

- शिक्षकांचे शिक्षण स्तर-विशिष्ट कार्यक्रमांमध्ये वेगळे केले गेले आहे. यावरून असे सूचित होते की ज्ञानाचा आधार हा पुरेसा विशिष्ट आणि विविध टप्प्यांमध्ये वैविध्यपूर्ण आहे, ज्याचा उपयोग शिक्षकांनी प्रत्येक टप्प्यावर करणे अपेक्षित असलेल्या कार्यांसाठी प्रवेश शिक्षक तयार करण्याच्या प्रभावी प्रक्रिया विकसित करण्यासाठी केला पाहिजे.

- ही एक प्रणाली आहे ज्यामध्ये त्याच्या इनपुट, प्रक्रिया आणि आउटपुटचे परस्परावलंबन समाविष्ट आहे.

शिक्षक शिक्षणाची गरज

शिक्षक आणि त्यांच्या प्रशिक्षणाची गरज आणि महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यात शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची असते. त्यांना राष्ट्राचे भवितव्य ठरवणारे निर्माता मानले जाते. शिक्षक समाज घडवू शकतात किंवा मरतात. त्यामुळे शिक्षणाचा दर्जा आणि पत प्रामुख्याने शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असल्याने शिक्षकांच्या शिक्षणाकडे व प्रशिक्षणाकडे दुर्लक्ष करणे कोणत्याही समाजाला परवडणारे नाही. प्रोफेसर हुमायून कबीर यांनी अगदी बरोबर म्हटले आहे, "चांगल्या शिक्षकांशिवाय, सर्वोत्तम प्रणाली देखील अपयशी ठरते. चांगल्याशिक्षकांच्यासाहाय्याने, व्यवस्थेतील दोष देखील मोठ्या प्रमाणात दूर केले जाऊ शकतात"

अलिकडच्या दशकात केंद्र आणि राज्य सरकारांनी नियुक्त केलेल्या विविध आयोग आणि समित्यांनी शैक्षणिक व्यवस्थेच्या गरजेनुसार दर्जेदार शिक्षक शिक्षणाच्या गरजेवर भर दिला आहे. शिक्षक शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून, कोठारी आयोगाने (1964-66) यावर जोर दिला, "विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर आधारित जगात, शिक्षण हेच लोकांच्या समृद्धी, कल्याण आणि

सुरक्षिततेची पातळी ठरवते आणि तेएक आवश्यक कार्यक्रम आहे. शिक्षणाच्या गुणात्मक सुधारणेसाठी शिक्षकांचे व्यावसायिक शिक्षण आवश्यक आहे.

शिक्षक शिक्षणाची गरज व महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे.

- **मुलाचे ज्ञान**: शिक्षक शिक्षणामुळे शिक्षकाला मुलाचा स्वभाव समजून घेण्यास मदत होते, जसे की त्याची क्षमता, अभिरुची, भावना, प्रवृत्ती, भावना आणि विकासाची पातळी इ. हे शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या समस्या समजून घेण्यास आणि त्यांना मदत करण्यास मदत करते. चांगले समायोजन करण्यात.

- **शिकवण्याचे आणि शिकण्याचे ज्ञान**: शिक्षक शिक्षण शिक्षकांना शिकवण्याची आणि शिकण्याची तत्त्वे, तंत्रे आणि प्रक्रिया समजून घेण्यास मदत करते. हे त्यांना विविध अध्यापन उपकरणे, दृकश्राव्य सहाय्यक आणि उपदेशात्मक साहित्य वापरण्यात मदत करते.

- **अभ्यासक्रमसंबंधित उपक्रम आयोजित करण्यात मदत करते**: शिक्षक शिक्षण शाळेच्या सह-अभ्यासक्रम उपक्रमांचे आयोजन, पर्यवेक्षण आणि सहभागी होण्यात शिक्षकांना मदत करते.

- **मार्गदर्शनाचे आयोजन**: शिक्षक शिक्षण शाळेमध्ये मार्गदर्शन आणि समुपदेशन कार्यक्रम आयोजित करण्यात शिक्षकांना मदत करते.

- **मूल्यमापन पद्धतींचे ज्ञान**: शिक्षक शिक्षण विविध पद्धतींद्वारे विद्यार्थ्यांच्या प्राप्तींचे मूल्यांकन आणि मूल्यमापन करण्यात शिक्षकांना मदत करते.

- **अनुकूल वृत्ती निर्माण करणे**: शिक्षक शिक्षणामुळे शिक्षकी पेशाकडे अनुकूल वृत्ती निर्माण होण्यास मदत होते. प्रशिक्षणाच्या वेळी शिक्षक प्रशिक्षणार्थींच्या अनेक शंका दूर केल्या जातात. यामुळे शिक्षकी पेशाविषयी प्रेम आणि आदर निर्माण होण्यास मदत होते.

- **शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे:** खऱ्या अर्थाने प्रशिक्षित किंवा शिक्षित शिक्षक शिक्षणाचा दर्जा किंवा गुणवत्ता उंचावण्यास मदत करू शकतात.

- **सामाजिक अंतर्दृष्टीची निर्मिती:** शिक्षकांना सामुदायिक जीवन जगण्यासाठी शिकवण्यासाठी शिक्षक शिक्षणाची गरज आहे. त्यांच्यात सामाजिक अंतरंग निर्माण करण्यासाठी प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

- **अद्ययावत शिक्षणाची ओळख:** शिक्षक शिक्षण भविष्यातील शिक्षकांना शिक्षणातील अद्ययावत असलेल्या सर्व गोष्टींसह परिचित करते. त्यात शिक्षण क्षेत्रातील अलीकडच्या संशोधन आणि प्रयोगांची माहिती मिळते.

- **उत्तम नियोजित शिक्षणासाठी पूर्व-तयारी:** अधिक हेतुपूर्ण आणि उत्तम-नियोजित शिक्षणाची जाहिरात आणि पुढे चालू ठेवण्यासाठी शिक्षक शिक्षण ही एक पूर्व-तयारी मानली जाऊ शकते.

शिक्षकाला शिकवणे, मूल्यमापन करणे, संवाद साधणे, विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणे आणि समुपदेशन करणे, अभ्यासक्रमांचे आयोजन करणे, सामुदायिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणे, विद्यार्थ्यांच्या समस्यांचे निदान करणे आणि त्यावर उपाय करणे इत्यादी अनेक उपक्रम शिक्षकाला करावे लागतात म्हणून शिक्षकी पेशात शिक्षक शिक्षणाची गरज आणि महत्त्व स्पष्ट होते. यासाठी शिक्षकांच्या शैक्षणिक आणि व्यावसायिक तयारीमध्ये उत्कृष्टता आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा;

१. शिक्षक शिक्षणाची व्याख्या करा आणि त्याचा अर्थ सांगा.

२. शिक्षक शिक्षणाची गरज आणि महत्त्व उदाहरणासह स्पष्ट करा.

१.३ व्याप्ती आणि उद्दिष्टे (सेवापूर्व आणि सेवाअंतर्गत शिक्षक शिक्षण)

सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण:

सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण म्हणजे विद्यार्थी शिक्षकांना कोणतेही शिक्षण घेण्यापूर्वी दिले जाणारे शिक्षण आणि प्रशिक्षण. भारतातील शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम शिक्षक शिक्षणाच्या डिप्लोमा/पदवी स्तराच्या विविध गरजा पूर्ण करतो आणि मी पूर्व प्राथमिक स्तरापासून ते संस्था/विद्यापीठ स्तरापर्यंत शिक्षकांना तयार करतो. भारतीय समकालीन शिक्षण व्यवस्थेच्या संदर्भात विविध क्षेत्रे जसे की, विषयाशी संबंधित अध्यापनशास्त्रीय सिद्धांत आणि व्यावहारिक घटक, सामुदायिक कार्य, सराव अध्यापन, इंटर्नशिप इत्यादींचा समावेश शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत केला जातो. भारतातील शिक्षक शिक्षण पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक,उच्च प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि, उच्च शिक्षण अशा शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर शिक्षकांना तयार करते.

सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांची उद्दिष्टे:

सर्व स्तरांवरील सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांनी भविष्यात सुसज्ज करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे

सह शिक्षक

I. ज्ञान आणि समज:

- भारतीय सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ आणि राष्ट्रीय विकासात शिक्षणाची भूमिका.
- मानवी विकासाची आणि शिक्षणाची प्रक्रिया त्याच्या सर्व आयामांमध्ये आणि त्याचे शिक्षणावरील परिणाम.

II. संबंधित व्यावसायिक क्षमता आणि कौशल्ये:

• प्रभावी संवाद.

• प्रभावी अभ्यासक्रम व्यवहार, विविध प्रकारच्या शिक्षण संसाधनांचा वापर करणे आणि शिकणाऱ्यांच्या सर्वांगीण वाढीला चालना देण्यासाठी परस्परसंवादी शिक्षण शिकण्याच्या धोरणांचा वापर करणे.

• योग्य साधने आणि तंत्रांद्वारे विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे सर्वसमावेशक आणि सतत मूल्यमापन.

• शिकणाऱ्यांची वाढ जास्तीत जास्त करण्यासाठी वर्गाच्या आत आणि बाहेर शिकण्याचे प्रभावी व्यवस्थापन.

• मुलांच्या विशेष गटांच्या शिकण्याच्या गरजा पूर्ण करणे जसे की: हुशार, मंद शिकणारे तसेच अपंग शिकणारे.

• मुलांच्या सर्वांगीण वाढीला चालना देण्यासाठी विविध प्रकारच्या सह-अभ्यासक्रमांचे आयोजन करणे.

• विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वैयक्तिक, शैक्षणिक आणि व्यावसायिक समस्यांमध्ये मार्गदर्शन करणे.

• शिक्षणात संशोधन आणि प्रयोग.

III. सहभागाद्वारे सामाजिक बांधिलकी:

• समाजातील विकासात्मक उपक्रम, विस्तार उपक्रम आणि सामुदायिक सेवा.

• पूरक आणि समांतर शैक्षणिक सेवा प्रणाली जसे की अनौपचारिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, कार्य शिक्षण.

IV. सकारात्मक दृष्टीकोन:

• विद्यार्थी, शाळा, व्यावसायिक वाढ आणि काम.

v. सौंदर्यविषयक स्वारस्ये आणि प्रशंसा:

• **साहित्यिक, सांस्कृतिक आणि कलात्मक व्यवसाय :-** सेवापूर्व शिक्षक शिक्षणाची ही सर्व उद्दिष्टे आधुनिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट माणसाच्या सर्वांगीण वाढ आणि विकासासाठी आहे हे गूढ अर्थ लावतात आणि उलगडतात. प्रत्येक शिक्षकाला मुलांचे सखोल ज्ञान आणि समज असायला हवी आणि त्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष व्यवहारात वापर करण्याची क्षमता त्याच्यात असली पाहिजे. हेनिश्चित नियमाने मिळवता येत नाही आणि बऱ्याचदा अप्रशिक्षित शिक्षकाला कठीण आणि दीर्घ सरावाने/अनुभवाने हे काम शिकावे लागते. अशा प्रकारे, चांगले शिक्षक तयार करण्यासाठी संपूर्ण शिक्षक शिक्षण प्रणाली व्यावहारिक आणि अभ्यासाभिमुख सैद्धांतिक ज्ञानाच्या भक्कम पायावर बांधली गेली पाहिजे. माहितीपूर्ण, सांस्कृतिक आणि शिस्तबद्ध मन निर्माण करणारे विशेष तंत्र, उपकरणे आणि साहित्यिक शिक्षणावर भर दिला पाहिजे; आणि शिक्षकांचे शिक्षण व्यापक स्वरूपाचे, व्यापक आणि

विविध व्याप्तीचे बनवणे. व्यवसायात यश मिळवण्यासाठी सराव अध्यापन अधिक प्रभावी आणि पुरेसे असावे. अशा प्रकारे, सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम भावी शिक्षकाचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व लक्षात ठेवण्यास सक्षम असावेत.

सेवापूर्व शिक्षक शिक्षणाची व्याप्ती:

सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण हा संपूर्ण शिक्षक शिक्षण प्रणालीचा अत्यंत महत्त्वाचा पैलू आहे. NPE (1986) नुसार, "शिक्षक शिक्षण ही एक निरंतर प्रक्रिया आहे आणि त्याची सेवापूर्व. आणि सेवांतर्गत घटक अविभाज्य आहेत"

- शैक्षणिक क्षेत्रात कोणत्याही ठिकाणी होणारे मोठे धोरणात्मक बदल पाहता, शिक्षकांच्या शिक्षणासाठी अभ्यासक्रमाचे पुनरावलोकन आणि पुनर्रचना करण्याची वेळ आली आहे. सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमात नव्याने पाहण्याची गरज आहे आणि त्याचा संबंध शिक्षकांच्या सेवांतर्गत शिक्षणातील उदयोन्मुख चलनाशी असायला हवा.
- सर्व शिक्षक शिक्षण संस्थांनी गुणवत्ता नियंत्रणासाठी NCTE द्वारे विकसित केलेल्या मानदंड आणि मानकांची पूर्तता केली पाहिजे.
- शाळेत एमएलएल आधारित अध्यापन शिकण्याची प्रक्रिया सुरू केल्यामुळे शिक्षकांच्या शैक्षणिक अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करणे अत्यावश्यक बनले आहे, विशेषत: प्राथमिक स्तरावर शिक्षक शिक्षणाच्या सूत्रीकरणासाठी.
- सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण हे केवळ समोरासमोर संस्थात्मक अभ्यासक्रम असले पाहिजे.

सेवा शिक्षक प्रशिक्षण मध्येआवश्यकआहे

सेवांतर्गत शिक्षक शिक्षण आणि प्रशिक्षण म्हणजे शिक्षण क्षेत्रातील व्यावसायिक कर्मचाऱ्यांनाआजीवन शिक्षणाचे स्वरूप, जे शिक्षण मिळविण्यासाठी आणि त्यांच्या सुधारणेसाठी अभ्यासक्रमांच्या अभ्यासाव्यतिरिक्तआवश्यकआहे. हे व्यावसायिक कामगारांना ज्ञानाचेअद्यावत, प्रसार आणि सखोल करण्याची संधी देखील प्रदान करते आणि त्यांना व्यवसायातील घडामोडींशी जोडते किंवा मूलभूत परवाना (तथाकथित अध्यापनशास्त्रीय आणि ॲन्ड्रॅगॉजिकल शिक्षण) मिळविण्यासाठी. सेवांतर्गत शिक्षक शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचा मूळ उद्देश शिक्षणातील व्यावसायिक कर्मचाऱ्यांचाव्यावसायिक विकास आहे, ज्यामुळे संपूर्ण शैक्षणिक प्रणालीची गुणवत्ता आणि परिणामकारकता वाढते (देवजाक, आणि पोलक, 2007).

सेवांतर्गत शिक्षक शिक्षणाची उद्दिष्टे सेवांतर्गत शिक्षक शिक्षणाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- शिक्षकांना अधिक कार्यक्षमतेने कार्य करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
- शिक्षकांना त्यांच्या समस्या जाणून घेण्यासाठी आणि त्यांची संसाधने आणि शहाणपण एकत्रित करून त्यांचे निराकरण करण्यात मदत करणे.
- शिक्षकांना अध्यापनाच्या अधिक प्रभावी पद्धती वापरण्यास मदत करणे.

- शिक्षकांना अध्यापन आणि शिकण्याच्या आधुनिक तंत्रांशी परिचित होण्यासाठी मदत करणे.
- शिक्षकाचा व्यवसायाकडे तसेच जीवनाच्या इतर पैलूंकडे पाहण्याचा मानसिक दृष्टीकोन व्यापक करणे.
- शिक्षकांचे ज्ञान आणि अध्ययनअध्यापनसामग्रीचीसमज वाढवणे.
- शिक्षकांची व्यावसायिक कार्यक्षमता वाढवणे.
- शिक्षकाला राष्ट्राच्या प्रगतीत मदत करण्यासाठी सक्षम बनवण्यासाठी सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करणे.
- शिक्षकांच्या व्यावसायिक तयारीतील कमतरता दूर करणे
- शिक्षकांच्या निरंतर सुधारणांना प्रोत्साहन देणे.

सेवांतर्गत शिक्षक प्रशिक्षणाची व्याप्ती:

- नवीन ज्ञान आणि विषयाशी परिचितता राखणे- एखाद्या व्यवसायाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे सदस्य नियमितपणे स्वतःला संबंधित ज्ञानाचे अद्यतन करतात.
- कौशल्य प्रदान करणे.
- सुधारित दृष्टीकोन आणि कौशल्य - शैक्षणिक साहित्य वारंवार या कल्पनेवर पुन्हा जोर देते की अभ्यासक्रमातील सुधारणा हा प्रामुख्याने लोकांच्या सुधारणेचा परिणाम आहे. सर्व शिक्षकांना आवश्यक असलेले महत्त्वाचे कौशल्य म्हणजे सहकारी गटाचे कार्य. सहकारी समूह कार्याच्या तत्त्वांवर प्रभुत्व मिळवणे सोपे नाही. नव्याने स्थापन झालेल्या कोणत्याही गटाने या तत्त्वांकडे लक्ष देणे चांगले होईल.
- सामुदायिक संसाधनांचा वापर आणि प्रौढांसोबत काम करण्यात अधिक कौशल्य - आधुनिक शिक्षणाचे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे बुद्धिमान नागरी निष्ठा आणि समज विकसित करणे.
- समान मूल्ये आणि उद्दिष्टे यांचा विकास आणि परिष्करण- सेवाअंतर्गतशिक्षणाचा एक प्रमुख उद्देश म्हणजे संस्थेच्या कर्मचाऱ्यांमध्ये, प्रशासनाचा एक गट किंवा इतर कोणत्याही व्यावसायिक गटातील पर्यवेक्षकांमध्ये समान मूल्य आणि उद्दिष्टे विकसित करणे ज्याने सहकार्याने काम केले पाहिजे.

तुमची प्रगती तपासा:

१. शिक्षक शिक्षणाची गरज स्पष्ट करा.

२. शिक्षक शिक्षणाच्या व्याप्तीचे वर्णन करा.

३. शिक्षक शिक्षणाची उद्दिष्टे सांगा.

१.४ शिक्षक शिक्षणाचे भविष्यवादी मत(विशेष शाळांसाठी शिक्षकाची तयारी, समावेशी वर्गखोल्या आणि जागतिक संदर्भ)

१.४.१ विशेष शाळा, समावेशी वर्गखोल्यांसाठी शिक्षकाची तयारी

NCTE ने विकसित केलेल्या शिक्षक शिक्षणासाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात सामान्य सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाचा अविभाज्य घटक म्हणून अपंगांसाठी विशेष शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. या कारणास्तव, आम्ही सामान्य आणि विशेष शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम म्हणून अस्तित्वात असलेल्या व्यतिरिक्त सुरुवातीच्या टप्प्यावर एकात्मिक सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाची योजना आणि प्रस्ताव देऊ शकतो.

एकात्मिक सेवापूर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट शिक्षकांना सामान्य तसेच अपंग विद्यार्थ्यांच्या गटासाठी, सामान्य विशिष्ट गरजा पूर्ण करण्यासाठी शिक्षित आणि प्रशिक्षित करणे हे असावे.

नियोजित कार्यक्रमात अपंग विद्यार्थ्यांच्या विशेष गरजा आणि त्यांची सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, विविध प्रकारच्या अपंगत्वामुळे त्यांपैकी कोणत्याही एका विषयात नैपुण्य असणा-या मर्यादांबद्दल अनिवार्य विषय समाविष्ट केले जाऊ शकतात. दिव्यांग विद्यार्थ्यांमध्ये उत्तम संवाद साधण्यासाठी विविध विशिष्ट प्रशिक्षण तंत्रांचा तपशील जसे की दृष्टिहीन विद्यार्थ्यांसाठी ब्रेल प्रणालीद्वारे किंवा श्रवणक्षमतेसाठी संभाषणाची प्रतीकात्मक प्रणाली इत्यादींचाही समावेश केला जाईल.

हा सैद्धांतिक आणि तांत्रिक अभ्यासक्रम पदवी स्तरावरील सामान्य शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमासाठी विहित केलेल्या इतर अनिवार्य किंवा मुख्य अभ्यासक्रमांव्यतिरिक्त, सध्याच्या वैकल्पिक अभ्यासक्रम/पेपरच्या बदल्यात असेल.

जोपर्यंत अशा कार्यक्रमासाठी अध्यापनाच्या भागाच्या सरावाचा संबंध आहे तोपर्यंत संभाव्य शिक्षकांना अपंगांसाठीच्या विविध विशेष शाळांमध्ये सराव-अध्यापन उपक्रम राबवावे लागतील, तसेच सामान्य शाळांमध्ये दोनआठवडेपेक्षा कमी नसलेल्या विशिष्ट कालावधीसाठी सराव करावा लागेल. त्यांना व्यावहारिक अध्यापनात गुणांक प्रदान करण्यासाठी त्यांच्या कामगिरीचे स्वतंत्रपणे मूल्यांकन केले पाहिजे.

अशा कार्यक्रमाच्या सत्रीय आणि व्यावहारिक भागामध्ये ब्रेल मजकूर तयार करणे, त्रिमितीय नकाशे आणि मॉडेल्स, मतिमंद मुलांसाठी शिक्षण किट, सुधारित अध्यापन-शिक्षण साहित्य आणि श्रवण यंत्रे इत्यादींची तयारी यासारख्या विशेष कौशल्यांशी संबंधित क्रियाकलापांचा समावेश असू शकतो. सामान्य कार्यक्रमाचा. 'गरज वाटल्यास अभ्यासक्रमाचा कालावधी दोन वर्षांपर्यंत वाढवला जाऊ शकतो.

तात्पर्य

B. Ed. बॅचलर ऑफ एज्युकेशन (एकात्मिक) ची पदवी घेतल्यानंतर संभाव्य शिक्षक विशेष तसेच एकात्मिक वर्ग आणि शाळांमध्ये अध्यापनकरण्यायोग्य असतील.

अपंग विद्यार्थ्यांना पूर्व-प्राथमिक प्राथमिकमध्ये संप्रेषण आणि चिन्हओळखणे, स्वावलंबन आणि वैयक्तिक काळजी, वाचन, लेखन आणि अंकगणित इत्यादी मूलभूत शैक्षणिक कौशल्ये यासारख्या विविध मूलभूत आणि अनिवार्य कौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्यासाठी विशेष शाळा कार्यरत आहेत.

दिव्यांग, श्रवणदोष, मतिमंद इ. अशा अपंग विद्यार्थ्यांसाठी अशा विशेष शाळांचे कार्यपातळीच्या पलीकडे, त्यांच्या उच्च दर्जाच्या अपंगत्वामुळे आणि मुलभूत कौशल्ये शिकण्यास असमर्थतेमुळे कोणत्याही स्तरावर एकत्रित होऊ न शकलेल्यांची सेवा करणे आवश्यक आहे.

अशा अपंग विद्यार्थ्यांच्या कायम दुर्लक्षित गटासाठी, प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाशी संबंधित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, कृती कार्यक्रम (1986) ची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी, अशा सर्व विद्यार्थ्यांना समान शैक्षणिक आणि मुख्य प्रवाहात आणण्याची संधी वाढवण्यासाठी, एकात्मिक शाळांची खरोखरच मोठ्या प्रमाणात गरज आहे, अशा प्रकारे, शिक्षण प्रणालीची परिणामकारकता सुधारण्यासाठी, सर्वसाधारणपणे आणि शिक्षक शिक्षण, विशेषतः, अशा एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाची तरतूद करणे ही आजची गरज आहे. विशेष शाळांमध्ये सेवा देऊ इच्छिणाऱ्या संभाव्य शिक्षकांसाठी आणि सामान्य शाळांमध्ये मुख्य प्रवाहात येऊ न शकलेल्या अपंग विद्यार्थ्यांसाठी अपंगत्वाच्या विशिष्ट क्षेत्रातील विशेषमाहितीसाठी विशेष शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाची निधी आवश्यक असू शकते. अशाप्रकारे, अशा प्रकारचे कार्यक्रम शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाच्या उच्च किंवा पदव्युत्तर (एम.एड.) स्तरावर रचनाकेलीजाऊशकते, बी.एड (विशेष) सारख्या पदवी स्तरावरील विशेष शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांची आवश्यकता कमी करण्यासाठी.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या लक्षात घेऊन आणि त्यांच्या सर्वांगीण सामाजिक आणि मानसिक विकासासाठी त्यांचे एकत्रीकरण किंवा मुख्य प्रवाहात आणण्याचे आवाहन, संभाव्य अष्टपैलू शिक्षक तयार करण्यासाठी एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम वेळ, मानवी आणि आर्थिक बचत करण्यासाठी श्रेणी स्तरावर अपरिहार्य बनला आहे. संसाधने तसेच अपंग विद्यार्थ्यांची विविध मानसिक-सामाजिक संकुलांपासून मुक्तता मिळवण्यासाठी जे अशा प्रकारच्या कोणत्याही प्रकारच्या मुख्य प्रवाहातील सरावाच्या तरतुदीशिवाय, शिक्षणाच्या दीर्घ किंवा पूर्ण कालावधीसाठी विशेष शाळेत राहायचे अशा लोकांमध्ये वारंवार विकसित होत असतात.

१.४.२ जागतिक पार्श्वभूमीवरशिक्षकाची तयारी

जागतिकीकरण :- आपण काय आणि कसे शिकवतो ते बदलत आहे. जागतिकीकरण म्हणजे काय

हे पूर्णपणे समजून घेण्यासाठी, लेखक Hill (2009), आणि McShane आणि Von Glinow (2008) यांनी जागतिकीकरणाची व्याख्या अधिक एकात्मिक आणि परस्परावलंबी जागतिक अर्थव्यवस्थांशी आणि जगाच्या इतर भागांतील लोकांशी आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संबंध अशी केली आहे. सोप्या भाषेत सांगायचे तर - आम्ही आता एका मोठ्या जागतिक बाजारपेठेत राहतो जिथे वस्तू, सेवा आणि लोक सतत वेगवेगळ्या सीमा

ओलांडत असतात (झेझोटास्की, 2001). मानवी संसाधनाच्या या चळवळीमुळे उच्च शिक्षण संस्थांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांना जागतिक बाजारपेठेत रोजगारासाठी प्रशिक्षित करण्यासाठी मोठी मागणी आहे.

जागतिक दृष्टीकोनातून का शिकवावे?

जसजसे जग वस्तू आणि सेवांसह सहज बनत आहे आणि लोक एका देशातून दुसऱ्या देशात जातात, तसतसे नवीन कर्मचारी अमेरिकेत किंवा परदेशात परदेशी कंपनीसाठी काम करू शकतात हे समजून घेऊन शिक्षकांनी जागतिक सहिष्णुता शिकवली पाहिजे (फ्रीडमन, 2005). म्हणून, शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना जागतिक अर्थशास्त्राविषयी ज्ञानाने सुसज्ज करणे आवश्यक आहे ज्याचा विद्यार्थ्यांच्या भविष्यातील नोकरीच्या निवडीवर थेट परिणाम होईल (डॉलिंग आणि वेल्च, 2005).

जागतिकीकरण हे केवळ व्यवसायाशी संबंधित अभ्यासक्रमांपुरते मर्यादित नाही, तर उच्च शिक्षणामध्ये शिकवल्या जाणाऱ्या सर्व अभ्यासक्रमांशी संबंधित आहे (व्हाइट अँड टॉम्स, 2009). उदाहरणार्थ, प्रथम मानवी चेहरा प्रत्यारोपण फ्रान्समध्ये झाले. जगातील सर्वात वेगवान ट्रेन चीनची आहे आणि जगातील सर्वात उंच इमारत दुबईचे लँडस्केप दिसते. म्हणून, सर्व विषयांसाठी वर्गशिक्षकांनी त्यांचे शिकवण्याचे तत्वज्ञान देशांतर्गत तत्त्वज्ञानाकडे वळवले पाहिजे.

जागतिक शिक्षक

सर्वसाधारणपणे, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना त्यांच्या प्रशिक्षकांकडून जागतिक समस्यांची ओळख करून दिली जाते. परदेशात प्रवास करणाऱ्या शिक्षकांना वेगवेगळे अनुभव येतात आणि ते अनुभव वर्गात आणू शकतात. ते लोक, खाद्यपदार्थ, वास्तुकला, भाषा, लँडस्केप आणि परदेशी देशाची संस्कृती याबद्दल प्रत्यक्ष ज्ञान प्रदान करू शकतात. हे अनुभव, चांगले किंवा वाईट, पाठ्यपुस्तकात लेखक काय म्हणत आहे याचे समर्थन किंवा विरोध करू शकतात.

त्यांच्या प्रवासातील अस्सल कलाकृती प्रदर्शित करून, जागतिक शिक्षक परदेशात प्रवास न केलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी जागतिक अनुभव वास्तविक बनवू शकतात. परदेशी चलन, मातीची भांडी, दागिने, कपडे आणि कलाकृती यासारख्या अस्सल कलाकृती जागतिक अनुभवांचे महत्त्व प्रमाणित करू शकतात आणि विद्यार्थ्यावर अमिट छाप पाडू शकतात. हे विद्यार्थ्याला तो किंवा ती राहत असलेल्या जगाविषयी अधिक जाणून घेण्यासाठी प्रेरित करू शकते आणि स्पर्श आणि दृष्टीद्वारे विद्यार्थ्याची उत्सुकता जागृत करू शकते.

एकविसाव्या शतकातील विद्यार्थ्यांना शिक्षित करण्यात जागतिक शिक्षक महत्त्वाची भूमिका बजावतात. जागतिक अर्थव्यवस्था बदलत असताना, या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी शिकवण्याच्या पद्धतीत बदल करावा लागेल. म्हणून, जागतिक शिक्षकाला सर्व संभाव्य सर्वोत्तम पद्धतींमधून काढावे लागेल जे त्याच्या किंवा तिच्या विद्यार्थ्यांना आवश्यक ज्ञान, कौशल्ये आणि जागतिक अर्थव्यवस्थांमध्ये स्पर्धा करण्यासाठी आणि काम करण्यासाठी क्षमता देऊशकेल.

शिक्षक विनिमय कार्यक्रमांद्वारे जागतिक अनुभव मिळवणे-

जर एखाद्या शिक्षकाने अभ्यास केला नसेल किंवा विद्यार्थी म्हणून किंवा आनंदासाठी परदेशात प्रवास केला नसेल तर असे करण्याच्या विविध संधी आहेत. अनेक संस्था कर्मचारीबदलकार्यक्रममध्ये भाग घेतात जेथे कर्मचारीसदस्य आवश्यक जागतिक अनुभव मिळवू शकतात. विद्याशाखा सदस्यांना परदेशात संशोधन प्रकल्प करण्यासाठी अनुदान दिले जाऊ शकते आणि त्यात सहभागी होणाऱ्या प्राध्यापक सदस्यांना ते मौल्यवान जागतिक अनुभव देईल. या कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होऊन, प्राध्यापक:

• विविध संस्कृती, मूल्ये आणि नियमांचे ज्ञान प्राप्तकरतील,

• वर्गात आणि मोठ्या प्रमाणावर महाविद्यालयीन समुदायासाठी जागतिक मूल्यवर्धित दृष्टीकोन विकसितकरतील

• संबंधित विषय शिकवण्याचा वेगळा मार्ग शिकतील,

• कॅम्पसव्यापी जागतिकीकरणाचे समर्थन करतीलआणि

• जागतिक नागरिकत्व संकल्पनेचे समर्थन करतील

जागतिक शिक्षणातकायसमाविष्टआहे?

(१) समस्या आणि समस्यांचा अभ्यास ज्याने राष्ट्रीय सीमा ओलांडल्या आहेत आणि सांस्कृतिक, पर्यावरणीय, आर्थिक, राजकीय आणि तांत्रिक प्रणालींचा परस्परसंबंध आणि

(२) आंतर-सांस्कृतिक समज विकसित करणे, ज्यामध्ये "दृष्टीकोन-घेण्याचे" कौशल्य विकसित करणे समाविष्ट आहे, म्हणजे, एखाद्याच्या दृष्टिकोनातून जीवन पाहण्यास सक्षम असणे.

जागतिक दृष्टीकोन प्रत्येक गुणांकस्तरावर, प्रत्येक अभ्यासक्रमाच्या विषयाच्या क्षेत्रात आणि सर्व मुलांसाठी आणि प्रौढांसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. (Tye&Tye, 1992) साहित्य सामान्यतः असे सुचविते की शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये जागतिक दृष्टीकोनांचा समावेश करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे केवळ वाचन आणि व्याख्यानेच नव्हे तर भूमिका बजावणे, केस स्टडीज आणि सहकार्यांमधील उपयुक्त संसाधनांचे सहयोगी अन्वेषण यांचा वापर करून अध्यापनशास्त्राचे मॉडेलिंग करणे. Merryfield (1997) जागतिक परिप्रेक्ष्यांसाठी अध्यापनशास्त्राच्या पद्धती सेट करते ज्यात आत्म-ज्ञान, क्रॉस-सांस्कृतिक अनुभव आणि कौशल्ये, दृष्टीकोन चेतना, मूल्यांचे विश्लेषण आणि प्रामाणिक शिक्षण यांचा समावेश होतो. बऱ्याच देशांमध्ये मोठ्या संख्येने नवीन शिक्षकांना शिक्षित करण्याची विस्तृत श्रेणी आणि क्षमता लक्षात घेता, अन्यथा तांत्रिकदृष्ट्या उन्मुख प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये जागतिक दृष्टीकोन अंतर्भूत करणे सहसा व्यवस्थापितपणेकेले जातनाही.

तुमची प्रगती तपासा:

१. भारतीय परिस्थितीत शिक्षक शिक्षणाचे बदलते संदर्भ स्पष्ट करा.

१.५ सारांश

कोणतेही राष्ट्र आपल्या शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असलेल्या शिक्षण व्यवस्थेच्या गुणवत्तेच्या पलीकडे विकसित होत नाही. शिक्षकांना त्यांच्या प्रशिक्षणादरम्यान आणि नंतर त्यांचे कार्य व्यावसायिकरित्या करण्यास सक्षम होण्यासाठी सामग्री ज्ञान आणि कौशल्ये तसेच शिकवण्याच्या पद्धतीसह सर्वात योग्य साधने दिली पाहिजेत. जागतिकीकरणाची संकल्पना विचारात घेतल्यास, शिक्षक आणि अध्यापनाला इतर सर्व व्यवसायांप्रमाणेच मान्यता मिळणे आवश्यक आहे आणि त्यासाठी कठोर प्रशिक्षण आणि ज्ञान आणि कौशल्ये संपादन करणे आवश्यक आहे आणि सुलभ गतिशीलता मिळण्यासाठीएकत्रित शिक्षक नोंदणी संस्थेच्या जागतिक परिषदेच्या अंतर्गत व्यावसायिक नोंदणी आवश्यक आहे.

१.६ स्वाध्याय

१. शिक्षक शिक्षण म्हणजे काय? त्याचे स्वरूप आणि व्याप्ती स्पष्ट करा.

२. जागतिक संदर्भात शिक्षक शिक्षणाची बदलती परिस्थिती आणि त्याचा भारतावर होणारा परिणाम स्पष्ट करा.

३. विशेष शाळा, सर्वसमावेशक वर्गखोल्यांच्या संदर्भात शिक्षक शिक्षणाचे भविष्यवादी दृष्टिकोन देशाला कसे लाभदायक ठरतात?

REFERENCES:

- file:///C:/Users/tanaj/OneDrive/Documents/global%20context.pdf
- B.N. Panda -A.D. Tewari Teacher Education 978-81-313-0497-6
- Lokman Ali Teacher Education 978-81-313-1365-7
- https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1016/S1479-3679(04)06010-4/full/html

❖❖❖❖

२

अध्यापक शिक्षणातील व्यवस्थापन व्यवहार्यता

विभाग रचना

२.० उद्दिष्टये

२.१ सराव सिद्धांताचे एकत्रीकरण

२.२ सराव अध्यापनाची संस्था आणि निरीक्षण

२.३ सराव अध्यापनादरम्यान पर्यवेक्षण

२.४ सराव अध्यापनाचे मुल्यांकन

२.५ इंटर्नशिपची तत्त्वे आणि संस्था

२.६ विद्यार्थी शिक्षकांना अभिप्राय – संकल्पना

२.७ विद्यार्थी शिक्षक- अभिप्रायाचे प्रकार

२.८ सारांश

२.९ स्वाध्याय

२.१० संदर्भ

२.० उद्दिष्टये

हा विभाग वाचल्यानंतर विद्यार्थी पुढील बाबतीत सक्षम होतील.

- शिक्षकांच्या शिक्षणात सराव हा सिद्धान्ताच्या एकत्रीकरणाची गरज स्पष्ट करणे.
- शिक्षक शिक्षण संस्थेद्वारे शिकवण्याच्या पद्धतीच्या संघटनेसाठी NCTE मार्गदर्शक तत्त्वांचे वर्णन करा.
- धड्यांचे निरिक्षण आणि पर्यवेक्षण करतांना लक्ष केंद्रित करण्यासाठी व्यापक पैलू ओळखणे.
- संस्था पर्यवेक्षकांची भूमिका आणि कर्तव्ये यांचे वर्णन करणे.
- अध्यापन सरावाच्या मूल्यमापनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या विविध पद्धतींच्या वापरावर चर्चा करणे.

- २०१४ मध्ये NCTE द्वारे प्रदान केल्यानुसार शिक्षक शिक्षणासाठी इंटर्नशिपची मार्गदर्शक तत्त्वे स्पष्ट करणे.
- विद्यार्थी शिक्षकांना दिलेल्या विविध प्रकरच्या अभिप्रायांमध्ये फरक करणे.

२.१ सराव सिद्धांताचे एकत्रीकरण

विद्यार्थी शिक्षकांची तयारी हा त्यांच्या व्यावसायिक शिक्षक होण्याच्या प्रवासातील एक महत्वाचा पैलू आहे. शिक्षकाच्या नोकरीसाठी विशेष ज्ञान, कौशल्य आणि वर्तन आवश्यक असते. अध्यापन क्षेत्रात, व्यावसायिकता म्हणजे शिक्षकांची क्षमता, कामगिरी आणि वर्तन. मुलत: व्यावसायिक सक्षमतेमध्ये शिक्षकांना वर्गातील क्रियाकलापांसाठी तयार करणे, वेगवेगळ्या परिस्थितीत कशी तडजोड करायची हे शिकणे, प्रभावीपणे संवाद साधने आणि त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाचे विश्लेषण करणे समाविष्ट आहे. एक सक्षम शिक्षकाने संप्रेषण कौशल्ये बळकट करून, अध्यापनशास्त्र सशक्त करून आणि संस्थात्मक नेतृत्वाचे प्रदर्शन करून सर्वांगीण बाल विकासाच्या दृष्टीने अधिक चांगली कामगिरी करणे अपेक्षित आहे. व्यावसायिक क्षमता ही शिक्षकाच्या प्रभावीतेने मोजली जाते. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, विद्यार्थी शिक्षकांनी केवळ शिकवण्याच्या सिद्धांताचे निरिक्षण करणे आणि वचन पुरेसे नाही तर त्यांनी त्यांचा सरावदेखील करायला हवा.

शिक्षकांच्या शिक्षणात सिद्धांत व व्यावहारिकता यांचे परस्परावलंबन :

सिध्दांत हा शिक्षक शिक्षणाचे स्वरूप आणि व्याप्ती परिभशीत करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. त्यामुळे, शिक्षकांच्या शिक्षणात सिद्धांताचे महत्त्व ओळखणे आणि शिक्षकांच्या शिक्षणावर सिद्धांताचा प्रभाव निश्चित करणे आवश्यक आहे. सिद्धांत जे अध्यापन सरावाच्या पद्धती व तंत्रांचे संपूर्ण क्षेत्र उघड करते जे मनोवैज्ञानिक आणि तात्विक रचनांचे परिणाम आहेत. त्याच वेळी, विद्यार्थी शिक्षकांना वर्गात त्यांच्या शिकवण्याच्या सरावावर गंभीरपणे विचार करण्यास अनुमुती देते. हे ते चौकशीच्या मुलभूत पद्धतींद्वारे करते जे मानसशास्त्रीय आणि तात्विक सिद्धांताद्वारे अंतर्भूत असलेल्या विश्वास, गृहीतके आणि मुल्ये उघड करणे व त्यांचे विश्लेषण करणे यावर लक्ष केंद्रित आहे. सर्वोत्कृष्ट सरावाच्या प्रामाणिक जाणिवेच्या प्रकाशात, भावी शिक्षकांनी त्यांच्या वर्गाच्या सरावावर विपुल प्रभाव पाडणाऱ्या सांस्कृतिक, मानसिक आणि सामाजिक समस्यांशी जोडण्यासाठी मुलभूत ते सैद्धांतिक बुद्धिमत्ता आत्मसात करणे आवश्यक आहे. परंतु केवळ सिद्धांताचे ज्ञान पुरेसे असू शकत नाही. विद्यार्थी शिक्षकांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी उपयुक्त असलेले मूल्यांकन व फरक कसे करावे हे माहित असणे आवश्यक आहे.

संभाव्य शिक्षकांच्या या तयारी प्रक्रियेचा सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे अध्यापनाचा सराव समाविष्ट असलेली व्यावहारिकता आहे. कारण जे विद्यार्थ्यांनी पाय शिक्षक होण्यापूर्वी प्रत्यक्ष वर्गातील शिकवणुकीतून प्राप्त केलेले वास्तविक-जगाचे अनुभव देतो. हे सराव व सिद्धांत यांचे एकत्रीकरण सुनिश्चित करते. हे विद्यार्थी शिक्षकांना एक संकल्पना शिकून त्यांनी स्थापित केलेल्या सैद्धांतिक ज्ञानाची चाचणी घेण्याची संधी देते. व्यावसयिक कौशल्यांमध्ये तंत्र, रणनीती आणि वास्तविक वर्गातील परिस्थितीचा वापर यांचा समावेश

होतो. म्हणून भारतात सर्व शिक्षक शिक्षण संस्थांना प्राथमिक शिक्षण डिप्लोमा आणि बॅचलर ऑफ एज्युकेशन अभ्यासक्रमांचा भाग म्हणून शिकवण्याच्या पद्धतीचा समावेश करण्याच्या धोरणाद्वारे सूचना देण्यात आल्या आहेत. अनुभव हा एक उत्तम शिक्षक असू शकतो, परंतु तो वर्गात जे उत्तम शिकवले जाऊ शकते त्याची जागा घेऊन शकत नाही आणि त्याउलट सुद्धा सत्य आहे. दोघेही परस्परावलंबी आहेत आणि शिक्षक शिक्षणाच्या खंडित भागांमध्ये योग्य संतुलन शोधणे केवळ सिद्धांत आणि सरावाच्या एकत्रीकरणाद्वारे शक्य आहे.

सराव सिद्धांताच्या एकत्रीकरणाची आवश्यकता :

सैद्धांतिक ज्ञान आणि व्यावहारिक निपुणता यांच्या समन्वयातूनच शिक्षक शिक्षणाचे इष्टतम स्वरूप गाठले जाऊ शकते.

ड्युई (१९०४/१९७४) त्याच्या "शिक्षणातील सरावाशी प्रशिक्षकांना सामोरे जाणाऱ्या व्यवहारील आव्हानांपासून वेगळे केले जाऊ नये. त्यांनी पुढे युक्तिवाद केला की, शिक्षकांचे व्यावहारिक कौशल्य आणि वास्तविक – जगातील अनुभव हे शैक्षणिक सिद्धांत सुधारण्यासाठी महत्वपूर्ण संसाधन म्हणून काम करतात.

सिद्धांत आणि सराव एकत्रित करण्याचे महत्व सार्वत्रिकरीत्या मान्य केले गेले असले तरी, शिक्षकांच्या शिक्षणात सिद्धांत आणि सराव यांच्यात अंतर निर्माण झाले आहे, तरीही शिक्षकांच्या तयारीच्या या दोन परिणामांचे एकात्मीकरण व्यावहारिकदृष्ट्या किती चांगल्या प्रकारे सुलभ होते, हे जाणून घेण्यासारखे आहे.

डार्लिंग-हॅमंड (२००६) यांनी म्हटल्याप्रमाणे:"शिक्षकांच्या शिक्षणातील बारमाही (नेहमीच्या) संदिग्धांपैकी एक म्हणजे विद्यापीठाच्या वर्गखोल्यांमध्ये पारंपारिकपणे शिकवले जाणारे सैद्धांतिकदृष्ट्या आधारित ज्ञान हे अनुभाव- आधारित जे ज्ञान परंपरेने शिक्षकांच्या सरावात आणि वर्ग व शाळांच्या वास्तवात स्थित आहे. त्याच्याशी कसे समाकलित करायचे.

शिक्षक शिक्षणाच्या दोन मुख्य उद्दिष्टांवर लक्ष केंद्रित करूया –

- संभाव्य शिक्षकांना मुलांची वाढ, विकास आणि प्रक्रिया ज्याद्वारे विद्यार्थी शिकतात, त्या मुलभूत तत्वांची योग्य समज वाढवणे.

- विद्यार्थ्यांमध्ये वर्गाच्या आत आणि बाहेर शिकण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी मुलांशी संवाद साधण्यासाठी मानवी संबंधांना पोषक असे संप्रेषण आणि सायाकोमोटर (मानसप्रेरक) कौशल्ये व क्षमता विकसित करणे.

ती उद्दिष्टये साध्य करण्यासाठी, व्यावसायिक अभ्यासक्रमातील विद्यार्थी शिक्षकांनी वर्गात शिकलेल्या गोष्टी आचरणात आणणे अत्यावश्यक आहे. तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र तसेच विविध विषय कसे शिकवायचे आणि त्यांचे मुल्यांकन कसे करावे यावरील आवश्यक सिद्धांत, नीतिवचने आणि रचना हे शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रमांच्या सौद्धान्तिक भागाचा प्रमुख भाग आहेत. हा सर्वसमावेशक सिद्धांत शिक्षकाला शिक्षणाच्या मानसिक, सामाजिक, तात्विक आणि तांत्रिक पैलुंशी तसेच शैक्षणिक

संकल्पनांशी परिचित करून देतो. भविष्यातील शिक्षकांमध्ये व्यवसायाची मुलभूत समज निर्माण करण्याच्या उद्देशाने हे केले जाते. तसेच, विविध अध्यापन-अध्ययन कार्यांसाठी आवश्यक विशिष्ट निर्णायक क्षमता आणि कौशल्ये विकसित करण्यात जे उत्प्रेरक आहे. व्यवहार आधारित सिद्धांताद्वारे, शिक्षक प्रशिक्षणार्थींना अध्यापनाच्या मुलभूत तत्वांची ओळख करून दिली जाये, जसे की शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये, अभ्यासक्रम व पद्धती आणि या उद्देशासाठी शिक्षक कोणती संसाधने वापरू शकतात.

सराव अध्यापन आणि इतर सराव संबंधित उपक्रम त्यांना त्यांच्या शिक्षणाचे सिद्धांत, बाल मानसशास्त्र, शिकवण्याच्या पद्धती आणि तंत्रे, शिक्षणातील समस्या आणि उपाय इत्यादींचे ज्ञान वापरण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करतात.

सिद्धांताला सरावांशी प्रभावीपणे जोडल्याने अध्यापन हे ठोस बनते. विविध व्यवस्थेत त्यांचे व्यावसायिक ज्ञान लागू करण्याबरोबरच त्यांना त्यांच्या वास्तविक अनुभवांमधून आणि त्यांच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या निरिक्षणातून तयारी सुधारता येईल यावर विचार करण्याची संधी मिळते.

जेव्हा शिक्षक प्रशिक्षणार्थी स्वतःचे जीवन अनुभव वापरतो आणि त्यामुळे पुढील शिकण्याची इच्छा उत्तेजित करतो तेव्हा सकारात्मक रोल मॉडेलिंग होऊ शकते.

भावी शिक्षक हे लक्षात घेऊ शकतात की शिक्षण त्याच्या अंतर्निहित सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भामध्ये कसे घडते आणि ते क्लिष्ट वर्गाच्या वातावरणात या समजांना प्रत्यक्षात आणण्यास सक्षम कसे शिकवू शकतात.

हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा शिक्षक शिक्षण व्यावहारिकतेद्वारे शाळांशी अधिकाधिक थेट जोडण्यावर भर देईल. शिक्षक, शिक्षणाचे “काय” हे अनुभवांच्या कौशल्यपूर्ण संस्थेद्वारे “कसे” सह एकत्रित सराव अध्यापन व इंटर्नशिप ही अशी साधने आहेत जी सिद्धान्त “काय” चे सराव “कसे” मध्ये भाषांतर करण्यास वाव देतात. या घटकांवर पुढे चर्चा केली जाईल.

तुमची प्रगति तपासा :

१) शिक्षक शिक्षणातील सिद्धांत आणि व्यावहारिकता यांच्या परस्परावलंबनाचे वर्णन करा.

२.२ सराव अध्यापनाची संस्था आणि निरिक्षण

सर्व व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये क्षेत्रीय अनुभवाला महत्त्व आहे. सेवा-पूर्व शिक्षक प्रशिक्षणाचा एक भाग म्हणून सामान्यत: सराव अध्यापन म्हणून ओळखला जाणारा क्षेत्रीय अनुभव विद्यार्थी-शिक्षकांना अध्यापनाच्या त्या पद्धती आणि तंत्रे वापरून पाहण्याची संधी प्रदान करतो, ज्या त्यांनी अभ्यासक्रमादरम्यान शिकल्या असतील. सराव अध्यापन हा शिक्षक प्रशिक्षणातील सर्वात महत्वाचा आणि निर्णायक क्रियाकलाप म्हणून स्वीकारला गेला आहे.

मेरीअम वेबस्टर शब्दकोशाने सराव अध्यापनाची व्याख्या "अनुभवी शिक्षकाच्या देखरेखीखाली विद्यार्थाने शिकवणे" अशी केली आहे.

बर्स्टीन (२०००) यांनी परिभाषित केले की अध्यापन सराव ही संबंधित कौशल्ये दर्शविणारे ज्ञान आयोजित करण्याची कला आणि विज्ञान आहे.

मूलत: सराव अध्यापन ही नियोजन, वास्तविक शिकवण्याची आणि शिक्षणाचे मुल्यांकन करण्याची एक प्रणाली प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये विद्यार्थी शिक्षक वास्तविक परिस्थितीत शिकवण्याच्या मुलभूत गोष्टींचा शोध घेतात.

मार्गदर्शकाच्या मार्गदर्शनाखाली एक विद्यार्थी शिक्षक संपूर्ण अध्यापन प्रक्रियेतून प्रगति करतो. सराव अध्यापनाच्या दरम्यान सेवापूर्व शिक्षक त्याने किंवा तिने जे काय शिकले आहे ते सर्व सिद्धांत अभ्यासक्रम, तंत्रे किंवा अध्यापनाच्या पद्धती तसेच संबंधित अभ्यासक्रमांमध्ये मिळवलेले शैक्षणिक सामग्रीचे ज्ञान प्रत्यक्ष सरावासाठी ठेवतो. याला सामान्यत: विद्यार्थी शिक्षकांनी त्यांचे शिक्षण सिद्धांत, बाल आणि किशोरवयीन मानसशास्त्रज्ञ, मार्गदर्शन व समुपदेशन, वर्ग व्यवस्थापन, शैक्षणिक प्रशासन, नियोजन व पर्यवेक्षण याविषयी त्यांचे सर्व ज्ञान मांडण्याची व्यवस्था म्हणून संबोधले जाते. सराव अध्यापन सत्रांच्या उद्देशाने विविध संस्कारी शाळा त्यांच्या संबंधित संस्थेद्वारे आयोजित केल्या जातात.

सराव अध्यापनाची संस्था :

सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षणासाठी, राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद (NCTE) केंद्र सरकारची एक वैधानिक संस्था ही देशातील शिक्षक शिक्षणाच्या नियोजनबद्ध आणि समन्वित विकासासाठी जबाबदार आहे. NCTE ही विविध शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रमांसाठी मानदंड व मानके शिक्षक निर्देशकांसाठी किमान पात्रता, अभ्यासक्रम व सामग्री आणि कालावधी आणि विविध अभ्यासक्रमांसाठी विद्यार्थी शिक्षकांच्या प्रवेशासाठी किमान पात्रता ठरवते. NCTE ने २०१४ मध्ये सराव अध्यापनासह इंटर्नशिप आयोजित करण्यासाठी शिक्षक शिक्षण संस्थेला खालील मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान केली आहेत.

NCTE च्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार बॅचलर ऑफ एज्युकेशनचा विद्यार्थी शिक्षकांसाठी नावनोंदणीच्या पाहिल्या वर्षापासून अध्यापनाचा सराव सुरु होतो. सराव अध्यापनाच्या पाहिल्या शेडयूल दरम्यान, विद्यार्थी शिक्षकांना काही काळासाठी शाळेत पाठविले जाणे, जेणेकरून प्रत्यक्ष अध्यापन प्रक्रिया व इतर अभ्यासक्रम क्रियाकलापांचे व्यवस्थापन यांत अनुभवी शिक्षकाचे निरिक्षण करता येईल. ही संकल्पना छाया शिकवण (शॅडो टिचींग) म्हणून ओळखली जाते. हे विद्यार्थी शिक्षकांना शाळेतील शिक्षकाच्या जीवनाबद्दल आणि धड्याच्या दरम्यान किंवा वर्गाबाहेर घडणाऱ्या अनपेक्षित घटनांना कसे सामोरे जातात, याबद्दल एक महत्वपूर्ण अंतर्दृष्टी प्रदान करते.

पुढील टप्प्यात, विद्यार्थी शिक्षकंना महत्त्वपूर्ण विषयांवर सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक अभिमुखता दिली जाते, जसे की :

- अध्यापनाची विविध कौशल्ये जसे की संकल्पना नकाशा विकसित करण्याचे कौशल्य, परिचयाचे कौशल्य, प्रश्न विचारण्याचे कौशल्य, वर्ग व्यवस्थापनाचे कौशल्य.
- त्यांच्या अध्यापनशास्त्राची निर्देशात्मक उद्दिष्टे लिहिण्यासाठी मार्गदर्शन
- प्रात्यक्षिक धडे आणि त्याचे निरिक्षण
- पाठ योजना बांधणीसाठी तपशीलवार कार्यशाळा
- वर्ग व्यवस्थापन धोरणे

अध्यापन कौशल्याची सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक समज विकसित केल्यानंतर, विद्यार्थी शिक्षकांना सराव शिक्षण संस्थांमध्ये पाठवले जाते. सराव अध्यापनाच्या या वेळापत्रकादरम्यान, विद्यार्थी शिक्षक त्यांच्या संबंधित संस्थेतील अनुभवी मार्गदर्शक शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रत्यक्ष अध्यापनाला सुरुवात करतात. सराव अध्यापनाच्या या प्रक्रियेदरम्यान, व्यवसायात प्रवेश करणाऱ्या विद्यार्थी शिक्षकांना हे समजण्यास मदत केली जाते की अध्यापन हे केवळ शिकलेले सिद्धांत लागू करणे नाही. यासाठी व्यावहारिक समस्या सोडवण्याचे कौशल्य देखील आवश्यक आहे, जे प्रभावी अध्यापनाकडे नेते.

सराव अध्यापन/ इंटर्नशिप शेड्यूल ची संस्था सामान्यत: पुढील प्रयत्न करते :

१) विद्यार्थी शिक्षकांना शाळेची संस्था आणि तिची संस्कृती यांची ओळख करून देणे.

२) विद्यार्थी शिक्षकांना बाल मानसशास्त्राचे योग्य आकलन करून धड्याचे प्रभावीपणे नियोजन करण्यास सक्षम करणे आणि विषय साहित्याची व्यवस्थित मांडणी करणे.

३) विद्यार्थी-शिक्षकांना शिकवण्याच्या पद्धती आणि तंत्रे वापरून पाहण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.

४) विद्यार्थी शिक्षकांना संस्थेमध्ये उपलब्ध उपकरणे, साहित्य आणि सुविधांबद्दल अद्ययावत करणे.

५) विद्यार्थी-शिक्षकांना विविध मनोरंजक आणि सामाजिक उपक्रम आयोजित करण्यास मदत करणे आणि मार्गदर्शन करणे.

६) विद्यार्थी-शिक्षकांना शाळेतील शिक्षकाची सामान्य कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्यांची ओळख करून देणे.

७) पूर्वनियोजित उद्दिष्टांच्या संबंधात त्यांच्या शिकवण्याच्या परिणामकारकतेवर विचार करणे.

सराव अध्यापनाच्या निरीक्षणात्मक भाग खालीलप्रमाणे आहे :

पाठ निरीक्षण धोरण दोन स्तरांवर महत्वपूर्ण पैलू म्हणून वापरले गेले आहे.

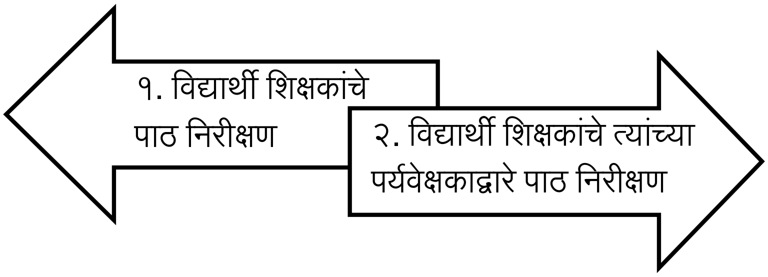

१) विद्यार्थी शिक्षकांद्वारा पाठ निरीक्षण :

सक्षम सक्षम होण्याच्या दिशेने पहिली पायरी म्हणजे प्रभावी अध्यापनावर धोरणे शिकणे, परिणामी, अध्यापनावर आधारित धोरणे शिकणे. परिणामी, पर्यवेक्षी सराव अध्यापन सुरु करण्यापूर्वी प्रत्येक विद्यार्थी शिक्षकाने स्पेशलायझेशनच्या प्रत्येक विषयाचे काही पाठांचे निरीक्षण करायलाच हवे. पाठांचे हे निरीक्षण अनेक प्रकारचे असू शकते आणि ते पाठ त्यांच्या समवयस्क व शिक्षकांनी किंवा प्रशिक्षित व अनुभवी शाळेतील शिक्षकांद्वारे दिले गेलेले असू शकतात. या प्रकारच्या पाठच्या निरिक्षणाचा उद्देश शिकण्याच्या प्रक्रियेची अधिक चांगली समज मिळवणे हा आहे व निरीक्षण केलेल्या धड्यांचे मुल्यांकन करणे हा नाही. पर्यवेक्षकाचा दृष्टीकोन न ठेवता वर्गात काय घडते आणि ते कसे घडते याबद्दल उत्सुक असलेल्या विद्यार्थ्यांचा दृष्टीकोन असावा. वर्गात काय चालले आहे यावर लक्ष ठेवणे हे निरीक्षकाचे काम आहे. निरीक्षण प्रभावी होण्यासाठी, काय निरीक्षण कसे करावे आणि निरीक्षणे कशी नोंदवायची हे अगदी स्पष्टपणे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

२) विद्यार्थी शिक्षकांचे त्यांच्या पर्यवेक्षकाद्व्रारा पाठ निरीक्षण :

विद्यार्थी-शिक्षकांचे त्यांच्या पर्यवेक्षकांद्वारे पाठ निरीक्षण करणे हा मूल्यांकनाचा सर्वात सामान्य प्रकार आहे. पर्यवेक्षकांद्वारे लागू केलेल्या निरीक्षण पद्धतीचा प्रकार हा विद्यार्थी-विशिष्ट रणनीती किंवा पद्धत वापरून काय लक्ष्य ठेवत आहे, यावर अवलंबून असतो. उदा. पर्यवेक्षकाचे लक्ष बहुधा मूल्यवर्धित धास्यांचे निरीक्षण करताना मूल्य वाढवण्यावर असू शकते आणि सामग्रीच्या अंतिम मुल्यांकनावर नाही. गोमिंगवर आधारित धड्यासाठी, त्याला उत्पादनापेक्षा प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित करणे नक्कीच आवडेल. वर्गातील निरीक्षणाद्वारे कोणत्याही धड्याच्या परिणामकारकतेचे मुल्यांकन करतांना वैध आणि संबंधित साधने आवश्यक असतात. सुप्रशिक्षित आणि सशक्त मनाचे निरीक्षक/ पर्यवेक्षक असणे देखील महत्वाचे आहे, जे उपकरण सुसंगतपणे वापरू शकतात. हुशारीने वापरल्यास, निरीक्षणे ही विद्यार्थी शिक्षकाच्या कामगिरीबद्दल आणि वाढीबद्दल उपयुक्त माहिती देऊ शकतात.

पाठाचे निरीक्षण आणि मूल्यमापन करण्यासाठी लक्ष केंद्रित करावयाचे पैलू

विद्यार्थी-शिक्षकाने शिकण्यासाठी केलेले निरीक्षण असो किंवा विद्यार्थी शिक्षकाचे मुल्यांकन करण्यासाठी पर्यवेक्षकाने केलेले निरीक्षण असो, पाठाचे निरीक्षण करताना खालील निकष लक्षात घेतले पाहिजेत. सराव धड्यासाठी त्याच्या/ तीईच्या मुल्यांकनाकरिता विद्यार्थी शिक्षकाची कामगिरी ही संस्थेच्या पर्यवेक्षकाद्वारे या पैलुंसाठी मोजली जाते. रमाकांत मोहलिक RTE बुवानेश्वर येथील शिक्षणाचे प्राध्यापक हँडबुकऑन इंटर्नशिप इन टिचींग मध्ये पुढील पैलूंवर चर्चा करतात. हे पैलू सामान्यत: विस्तृत शीर्षकाखाली येतात ते म्हणजे:

तयारी

धड्याचा विकास

पुनरावलोकन

नेमलेले काम (असाइनमेंट) आणि मूल्यमापन

वर्गात सामाजिक वातावरण

सामान्य पैलू

अ) तयारी

हा पाठाचा पहिला टप्पा आहे. निरीक्षण करताना खालील गोष्टी लक्षात घ्यायला हव्यात :

१) धड्याचे उद्दिष्ट कसे नमूद केले आहे ?

२) ते विद्यार्थ्यांना कसे दिले जाते?

३) पूर्वज्ञान संबंधित आहे की नाही हे ठरविण्यासाठी कोणती पद्धार आहे?

ब) पाठाचा (धड्याचा) विकास :

हा पाठाचा मध्यवर्ती आणि सर्वात महत्वाचा भाग आहे :

१) अटी, तथ्ये, संकल्पना, सामग्री, कौशल्ये आणि स्वारस्य (आवड) या संदर्भात पाठाची प्रमुख उद्दिष्ट्ये कशी आहेत?

२) मुख्य शिकवण्याचे मुद्दे कोणते आहेत ? अध्ययन अनुभवांचा क्रम किती प्रभावी आहे? अध्ययनाच्या संकल्पना ज्या क्रमाने मांडल्या जातात तो क्रम तर्कसंगत आहे का? प्रत्येक मुद्द्याची प्रगती मानसिक आहे का?

३) साम्पोडीत केलेले विविध शिक्षण परिणाम काय आहे?

४) उद्दिष्टये साध्य करण्यासाठी पद्धती आणि उपक्रम प्रभावी आहेत का? परिस्थितीसाठी अधिक योग्य असलेल्या अधिक चांगल्या असलेल्या प्रक्रिया तेथे आहेत का?

५) शिक्षकांचे स्पष्टीकरण योग्य, स्पष्ट आणि प्रभावी आहे का? त्याने तिने योग्य जोडणारे शब्द वापरले आहेत का?

६) दिलेले प्रश्न हे -----

अ) अर्थपूर्ण आणि उद्देशपूर्ण आहेत का?

ब) सोपे, स्पष्ट आणि चांगले लिहिलेले आहेत का?

क) संपूर्ण वर्गाला सादर केले आहे का?

ड) विद्यार्थी सहभागाचे उच्च स्तर साध्य करण्यासाठी प्रभावी आहे का ?

७) प्रश्नांना दिलेले प्रतिसाद (उत्तरे) हे ---

अ) योग्य असल्यास स्वीकारले का?

ब) चुकीचे असल्यास दुरुस्त केले का?

क) आवश्यक असल्यास स्पष्टीकरण दिले का?

ड) योग्य आणि प्रभावी पद्धतीने सुधारित आणि मजबूत केले का?

८) कोणती अध्यापन साधने वापरली जातात? अध्यापन साधनांचा वापर करून काही प्रात्यक्षिक आहे का? ते सुव्यवस्थितसुवर्णनीय आणि उपयुक्त आहे का? शिकवण्याचे साधन तयार आहे की सुधारित आहे?

९) जिथे शक्य असेल तिथे पाठ हा इतर पाठ, विषयं क्रियाकलाप आणि जीवन परिस्थितीशी कसा संबंधित आहे?

क) पुनरावलोकन

१) धड्यांतील महत्वाच्या मुद्द्यांचे पुनरावर्तन कसे केले जाते?

२) विद्यार्थ्यांच्या फायद्यासाठी फलक सारांश कसा तयार केला जातो?

३) निष्कर्षापर्यंत विद्यार्थ्यांचे लक्ष ठेवले जाते का आणि असल्यास कसे? ते शेवटपर्यंत उत्साही आणि लक्ष देणारे आहेत का?

ड) नेमून दिलेले काम आणि मूल्यमापन

१) विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन कसे केले जाते? (तोंडी प्रश्न, लेखी चाचणी, नेमून दिलेले काम, निरीक्षण आणि इतर पद्धती)

२) कोणत्या प्रकारचे उपचारात्मक कार्य केले जाते?

३) शिक्षकाने उपाययोजनावर आदह्रीत नेमून दिलेले कार्य दिले आहे का? ते किती हेतुपूर्ण, स्पष्ट, योग्य आणि उपयुक्त आहे?

इ) वर्ग खोलीतील सामाजिक वातावरण :

१) वर्गात शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील संबंधाचे स्वरूप काय आहे?

२) शिक्षक विद्यार्थ्यांना लक्षणीय स्वातंत्र्य देतात का? शिक्षक हे शिस्त आणि सुव्यवस्था राखण्यास सक्षम आहेत का?

३) विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्यासाठी, व्यक्त होण्यासाठी आणि पुढाकार घेण्याच्या पुरेशा संधी आहेत का?

४) त्यांना स्वतःहुं शक्य तितके निरीक्षण करण्यासाठी, कामगिरी करण्यास आणि शिकण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाते का? विद्यार्थ्यांमध्ये पुरेशी संलग्नता आणि सहभाग आहे का? तेथे सहकारी शिक्षांचे वातावरण आहे का?

फ) सामान्य पैलू

१) विद्यार्थ्यांच्या अडचणी कशा लक्षात घेतल्या जातात? त्यांना कसे हाताळले जाते?

२) अनपेक्षित प्रतिसादांना सामोरे जाताना त्याने त्याचा हजरजबाबीपणा वापरला आहे का?

३) शिक्षकाचे एकंदरीत व्यक्तिमत्व कसे होते – मैत्रीपूर्ण/ स्नेहपूर्ण/ पद्धतशीर/ जागरूक/ कडक? याचा विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर कसा परिणाम झाला आहे?

अशा प्रकारे, पाठाचे निरीक्षण हे वर्गात, शिक्षकाच्या मनात काय घडत आहे आणि विद्यार्थ्यांच्या वर्तनातून काय पहले जात आहे याचे ३६० अंशातील दृश्याची मागणी करते.

तुमची प्रगती तपासा :

१) सराव अध्यापन म्हणजे काय? सराव अध्यापनाची व्याख्या करा.

२) पाठांचे निरीक्षण करताना लक्ष केंद्रित करण्याच्या व्यापक पैलूंची यादी करा.

२.३ सराव अध्यापनादरम्यान पर्यवेक्षण

सराव अध्यापनात पर्यवेक्षणाचे महत्व जमि केले जाऊ शकत नाही. अध्यापन ही एक कला आहे आणि शिक्षकाच्या कल्पना आणि कृती यांचा मेळ असायला हवा. म्हणून, पर्यवेक्षणाने हे सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे की पर्यवेक्षकीय दृष्टीकोनातून अध्यापन सुधारले गेले आहे आणि पर्यवेक्षक हे सुनिश्चित करण्यास सक्षम आहेत की अध्यापन सराव आणि ज्या शैक्षणिक सिद्धांतावर पाठ आधारित त्यांच्यातील एकत्रीकरणदेखील समक्रमित आहे.

अर्थ :

'पर्यवेक्षण का शब्द दोन शब्दांपासून बनलेला आहे : 'पर्य' (super), ज्याचा अर्थ श्रेष्ठ किंवा अतिरिक्त आणि वेक्षणम्हणजे दृष्टि किंबा दृष्टीकोन पर्यवेक्षण (Supervision) या शब्दाचा अर्थ इतरांच्या कामावर लक्ष ठेवणे किंवा तपासणी करणे असा होतो. परिणामी 'पर्यवेक्षण'

म्हणजे इतर लोक कार्यक्षमतेने कार्य करत आहेत की नाही हे निर्धारित करण्यासाठी त्यांच्या कामाची तपासणी किंवा लक्ष ठेवण्याच्या कृतीचा संदर्भ देते.

आर. पी. भटनागर आणि आय.बी.वर्मा यांनी शिक्षणातील पर्यवेक्षणाची व्याख्या अशी केली आहे, "शिक्षणाच्या इच्छित उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना स्वत:ला सुधारण्यासाठी अनुकूल मार्गदर्शन आणि दिशा येणारी एक सर्जनशील आणि गतिमान प्रक्रिया."

सराव अध्यापनासाठी "पर्यवेक्षण" हा शब्द विद्यार्थी शिक्षकाच्या विकासाला चालना देण्याच्या आणि निर्देशित करण्याच्या कृतीला सूचित करतो. पर्यवेक्षणामध्ये, दिशा, मार्गदर्शन आणि विद्यार्थ्याचे नियमन यांचा समावेश होतो. जेणेकरून शिक्षक, योजनेनुसार काम करत आहेत की नाती आणि सरावाच्या धड्यांसाठी वेळेचे वेळापत्रक ठेवत आहेत, की नाही या दृष्टीकोनातून पाहता येईल, यामध्ये विद्यार्थी शिक्षकांच्या सराव धड्यांचे मार्गदर्शन करणे आणि मुल्यांकन करणे समाविष्ट आहे.

पर्यवेक्षण प्रभावी करण्यासाठी नेमके काय निरिक्षण करावे आणि निरीक्षणांचे दस्तऐवजीकरण कसे करावे हे जाणून घेणे महत्वाचे आहे. योग्य प्रकारचे पर्यवेक्षण प्रभावी आणि कार्यक्षम शिक्षक बनवते. पर्यवेक्षणाच्या प्रक्रियेत सामील असलेल्या मुख्य पैलूंवर चर्चा करूया.

पर्यवेक्षणाच्या प्रक्रियेत खालील प्रमुख पैलूंवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे :

- पर्यवेक्षणाची कार्यपद्धती चांगल्या प्रकारे परिभाषित करणे आणि अचानक होणारे बदल टाळणे आवश्यक आहे. सामन्यात: स्पष्टीकरण मिळविण्यासाठी आणि टिपण्या व सूचना समजून घेण्यासाठी दररोज एक तासिका दिली जाते.

- विद्यार्थी-अध्यापनाची उद्दिष्टये सारस्य असलेल्या मुद्द्यांवर चर्चा केली जाते, ते मुद्दे उचलून धरले जातात व स्पष्ट केले जातात.

- सुरुवातीच्या टप्प्यातील पर्यवेक्षण अधिक नियमित असू शकते कारण विद्यार्थी-शिक्षकांना मदत आणि मार्गदर्शन आवश्यक असते. जेव्हा जेव्हा नवीन तंत्रे लागू केली जातात, तेव्हा पर्यवेक्षण अधिक तपशीलवार आणि संपूर्ण मार्गदर्शनाभिमुख आवश्यक आहे. प्रत्येक धड्याचे पर्यवेक्षण आवश्यक नाही. एका वेळी, विशेषत: सुरुवातीला सुधारण्यासाठी फक्त काही पैलू हाती घेतले पाहिजेत.

- असेही सुचविण्यात आले आहे की पर्यवेक्षणाचे स्वरूप निदनात्मक असावे. कमकुवतेची एक लांबलचक यादी विद्यार्थी शिक्षकाच्या एकूण प्रगतीला परावृत्त करते आणि मंदावते. त्याऐवजी वैकल्पिक तंत्र किंवा उपायांवर लक्ष केंद्रित केले जाऊ शकते. पर्यवेक्षण हे केवळ पर्यवेक्षणासाठी केले पाहिजे.

- पर्यवेक्षण वैज्ञानिक आणि रचनात्मक स्वरूपाचे असावे. कमकुवत मुद्द्यांवर भास्य करण्याऐवजी सुधारणेच्या व्याप्तीवर लक्ष केंद्रित करून विधायक टिप्पणी करणे इष्ट आहे.

- पद्धतशीर पर्यवेक्षणाची विहित प्रोफॉर्मा आणि चेक्लीस्टचा वापर करणे अत्यंत आवश्यक आहे. जेव्हा शिक्षक निर्देशक संस्थांना आवर्तन आधारावर भेट देतात तेव्हा ते पर्यवेक्षणात एकसमानता सुनिश्चित करते. हे प्रोफॉर्मा आणि चेकलिस्ट विद्यार्थी शिक्षकांना देखील उपलब्ध असायला हवे, जेणेकरून ते आवश्यक मानकांनुसार कार्य करू शकतील.

संस्था पर्यवेक्षकाची भूमिका आणि कर्तव्ये :

पर्यवेक्षणाची मुख्य जबाबदारी शिक्षक निर्देशकांवर येते. जरी विद्यार्थी शिक्षकांच्या पर्यवेक्षणाची व्यवस्था ही संस्थांनुसार भिन्न असली तरी, सामन्यात: शिक्षक निर्देशकांना प्रत्येक सराव अध्यापन संस्थेवर देखरेख करण्यासाठी नियुक्त केले जाते. प्रशिक्षण महाविद्यालयातील कर्मचाऱ्यांच्या अनुपस्थितीत, सराव अध्यापन शाळांचे मुख्याध्यापक किंवा उपमुख्याध्यापक यांच्या देखरेखीखाली सराव अध्यापनाचे धडे दिले जाऊ शकतात. काही संस्था असा आग्रह धरतात की सराव अध्यापनाच्या पर्यवेक्षकांनी साप्ताहिक किंवा द्वि-साप्ताहिक आधारावर एका शाळेतून दुसऱ्या शाळेत फिरावे.

शिक्षक शिक्षण संस्थेचा तो प्रतिनिधी आहे आणि संस्था व शाळा यांच्यातील संबंध म्हणून काय करतो. विद्यार्थी शिक्षकांना त्यांच्या सराव अध्यापनात आणि इतर क्रियाकलापांमध्ये पाठींबा देण्याबरोबरच, विद्यार्थी शिक्षक आणि शालेय समुदाय यांच्यातील मानवी संबंध असोत किंवा प्रशिक्षणार्थींना भेडसावणाऱ्या तातडीच्या आरोग्य आणि सुरक्षिततेच्या समस्या असोत, अशा कोणत्याही समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी तो/ ती जबाबदार असतो. संस्थेच्या पर्यवेक्षकाने नाजूक परिस्थिती हाताळतांना अत्यंत सावधगिरी, संयम आणि शहाणपणाचा वापर कसा केला पाहिजे.

सराव अध्यापन/ इंटर्नशिप केंद्राला भेट देणारे आणि विशिष्ट कालावधीसाठी तिथे राहणाऱ्या संस्थेच्या पर्यवेक्षकाला अनेक कर्तव्ये पार पदवी लागतात. आपण खाली काही महाताव्च्या गोष्टींची गणना करू शकतो :

१) नियोजित तारखेला सराव अध्यापन/ इंटर्नशिप केंद्रावर हजार होणे आणि वेळेवर काम सुरु करणे आणि वेळेवर काम सुरु करणे आणि केंद्रात त्याच्या मुक्कामाच्या नियोजित शेवटच्या तारखेपर्यंत तिथेच राहणे.

२) वेळापत्रकानुसार अध्यापन/ इंटर्नशिप शाळांना भेट देणे आणि शाळेतील शिक्षक व त्यांच्या प्रमुखांकडून विद्यार्थी शिक्षकांची आव्हाने, गोष्टी कशा चालू आहेत, त्यांची प्रगती इ. जाणून घेणे.

३) प्रत्येक निरीक्षण केलेय धड्यासाठी धडापूर्व आणि पाठोत्तर चर्चा आयोजित करणे.

४) विद्यार्थी शिक्षकाला त्याच्या/ तिच्या सामर्थ्याबद्दल आणि विशिष्ट धड्यांबद्दलच्या कमकुवतपणाबद्दल माहिती देणे आणि त्याला/ तिला वर्गातील कामगिरी सुधारण्यासाठी उपयुक्त सूचना देणे.

५) केंद्रात सराव अध्यापन/ इंटर्नशिपच्या समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी शाळेतील शिक्षक आणि विद्यार्थी शिक्षकांसोबत बैठक घेणे.

६) संस्थेला सादर करण्यासाठी प्रोफाईल/ डायरी आणि इतर नोंदीमध्ये निरीक्षणे आणि रेटिंग सुचीबद्ध करून धड्यांचे वेळेवर व अचूकपणे मुल्यांकन करणे.

७) शाळेतील उपलब्ध संसाधनांकडेलक्ष देऊन शाळेत उपयुक्त उपक्रम आयोजित करण्यास व पार पडण्यास सुचविणे.

८) संस्थेचे पर्यवेक्षकाचे लॉगबुक/ डायरी सम्भालाने, ज्यामध्ये निरीक्षण केलेल्या धड्यांबद्दलचे सर्व तपशील समाविष्ट असले पाहिजेत आणि ते संस्थेला सादर केले जावेत.

९) उद्भवू शकणाऱ्या कोणत्याही समस्येकडे (उदा. विद्यार्थी शिक्षकाचे आरोग्य, वैयक्तिक सुरक्षा, शिस्तीच्या समस्या, शाळेतील समुदायातील समस्या इ. लक्ष देणे आणि सर्व पक्षांना (उदा. महाविद्यालय, शाळा अधिकारी, विद्यार्थी शिक्षकांचे आई-वडील/ पालक) सहभागी करून घेणे. संस्था पर्यवेक्षकांच्या स्तरावर केलेल्या कारवाईची माहिती त्यांना देणे.

अशाप्रकारे, पर्यवेक्षकाचे कार्य विद्यार्थी शिक्षक वापरत असलेल्या महत्वपूर्ण दृष्टीकोन, पद्धती, अनुभव व क्रियाकलाप, तसेच सिद्धी यांचे निरिक्षण करणे आणि दस्तऐवजीकरण करणे आहे. पर्यवेक्षण प्रभावी होण्यासाठी काय निरिक्षण करावे, विश्लेषण कसे कसे करावे आणि निरिक्षणे पद्धतशीरपणे कशी नोंदवावी हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. वैविध्यपूर्ण परिस्थिती कशा हाताळल्या पाहिजेत हे सांगणे अशक्य असले तरी, संस्थेच्या पर्यवेक्षकाची संसाधनापूर्णता, मानवी वैशिष्टये आणि समस्येचे आकलन यामुळे प्रभावी आणि त्वरित कारवाई करणे आवश्यक आहे, हे लक्षात घेणे पुरेसे आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) पर्यवेक्षण म्हणजे काय? पर्यवेक्षणाच्या कार्यपद्धतीमध्ये कोणते महत्वाचे पैलू समाविष्ट आहेत?

२.४ सराव अध्यापनाचे मुल्यांकन

शिक्षक शैक्षणिक कार्यक्रमाचे खरे मूल्य त्याच्या इच्छित व व्यवहार्य उद्दिष्टये व ध्येये साध्य करण्यात आढळते. सराव अध्यापन ही मूलत: एक उद्देशपूर्ण क्रिया आहे आणि त्याच्या उद्देशाची पूर्तता योग्य मूल्यमापनाद्वारेच होऊ शकते.

अर्थ :

'ॲसेस' (assess) हा शब्द लॅटिन क्रियापद 'असाइडर' म्हणजे 'सोबत बसने' या शब्दापासून आला आहे. मूलत: मूल्यमापन (assessment) म्हणजे शैक्षणिक क्रियाकलापांची परिणामकारकता निश्चित करण्याच्या उद्देशाने त्यांच्याबद्दलच्या माहितीचे पद्धतशीर संकलन, विश्लेषण आणि वापर होय.

हार्लेन, ग्रिप्स, ब्रॉडफूट, न्यूटन (1992) यांच्या मते, "शिक्षणातील मूल्यमापन म्हणजे शैक्षणिक कार्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादाबद्दल माहिती गोळा करणे, अर्थ लावणे, नोंद करणे आणि वापरणे."

हुबा व फ्रीड ने (२०००) मूल्यांकनाची सर्वात व्यापक व्याख्या दिली आहे. त्यांच्या मते, "विद्यार्थ्यांना त्यान्हच्या शैक्षणिक अनुभवांच्या परिणामी काय माहित आहे, काय समजले आहे आणि त्यांच्या ज्ञानाने काय करता येईल याचे सखोल आकलन विकसित करण्यासाठी अनेक आणि विविध स्त्रोतांकडून माहिती गोळा करण्याची आणि त्यावर चर्चा करण्याची मुल्यांकन प्रक्रिया आहे; जेव्हा मुल्यांकन परिणाम पुढील शिक्षण सुधारण्यासाठी वापरले जातात तेव्हा प्रक्रियेचा शेवट होतो."

मुल्यांकन साधनाची आवश्यकता :

वर्गातील सराव अध्यापनाचे मुल्यांकन करणे ही इंटर्नशिप व व्यवहार्य कार्यक्रमातील सर्वात महाताब्ची बाब आहे. या पैलूंचे मुल्यांकन अनेकदा व्यक्तीनिष्ठ असते. म्हणून, शक्य तितक्या वस्तुनिष्ठपणे सराव अध्यापनाचे मुल्यांकन करणे महत्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांच्या अध्यापनाचे मूल्यमापन करण्याची जबाबदारी संस्था पर्यवेक्षकावर असते. सराव अध्यापनाचे मूल्यमापन करण्यासाठी योग्य योजना आणि साधन असणे महत्वाचे आहे. सराव अध्यापन मूल्यमापनाची परिणामकारकता या उद्देशासाठी वापरलेल्या मुल्यांकन साधनाद्वारे निर्धारित केली जाते. शिक्षकाच्या विशिष्ट सामर्थ्य व कमकुवतेवरील टिपण्यांसाठी जागेसह सोप्या रेटिंग स्केलला संस्था पर्यवेक्षक समवयस्क, विषय तज्ञ किंवा शाळा प्रमुख यांच्याकडून मानांकन (रेट) करण्यास सांगितले जाऊ शकते. या साधनाने –

अ) विविध अध्यापन कौशल्ये आणि क्षमतांच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांच्या अध्यापनातील सामर्थ्य आणि कमकुवतपणाचे मुल्यांकना करण्यासाठी पर्यवेक्षकांना मदत करायला हवी.

ब) विद्यार्थी शिक्षकांच्या अध्यापन क्षमता संदर्भात पर्यवेक्षकांना विशिष्ट आणि ठोस मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करायला हवीत.

क) विद्यार्थी शिक्षकाच्या कामगिरीचे व गुणवत्तेचे एक शिक्षक म्हणून वस्तुनिष्ठपणे मुल्यांकन करायला हवे.

शिकविण्याच्या गुंतागुंतीमुळे शिकवणे हे सर्वात कठीण काम आहे. यासाठी मूल्यमापन साधन विकसित करणे आवश्यक आहे. जे विद्यार्थी शिक्षकाचे मुल्यांकन केले जाणारे

वस्तुनिष्ठ मुल्यांकन प्रदान करते. आणखी एक मुद्दा ज्याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ नये, तो म्हणजे अशा मुल्यांकन साधनाचा योग्य वापर होय.

पाठाचे मुल्यमापन करण्यासाठी विचारात घेण्यासारखे पैलू :

विद्यार्थ्यांच्या अध्यापनाचे मूल्यमापन करण्याची जबाबदारी संस्था पर्यवेक्षकांवर असते. धड्याचे मूल्यमापन करताना पर्यवेक्षकाद्वारे सामन्यात: विचार घेतले जाणारे प्रमुख पैलू म्हणजे –

अ) तयारी

ब) पाठाचा विकास

क) पुनरावलोकन

ड) नेमून दिलेले काम व मूल्यमापन

इ) वर्गातील सामाजिक वातावरण

ई) सामान्य पैलू

या पैलूंअंतर्गत घटक आणि घटकांच्या मूल्यांकनासाठी वापरण्यात येणारे निकष हे – अभ्यास अध्यापनाच्या निरीक्षणांतर्गत धड्याचे निरीक्षण व मूल्यमापन यावर लक्ष केंद्रित करण्याचे निकष या उपविषयावर चर्चा करताना दिले आहेत. हे निकष सराव धड्याच्या निरीक्षणावर आधारित मुल्यांकनाप्रमाणेच राहतात. येथे निरिक्षण हे मूल्यमापनासाठी वापरले जाणारे तंत्र आहे.

सराव अध्यापन धड्यांसाठी मुल्यांकन पद्धती

सराव धड्यादरम्यान मुल्यांकन करणे आवश्यक आहे. आजकाल शिक्षक निर्देशाकाच्या धड्याच्या निरिक्षणाच्या पारंपारिक पद्द्धती व्यतिरिक्त, अध्यापनाच्या सरावादरम्यान सेवापूर्व शिक्षकांचे मुल्यांकन करण्यासाठी इतर विविध मूल्यमापन पद्धती वापरल्या जातात. अध्यापन सरावादरम्यान सेवापूर्व शिक्षकांचे मूल्यमापन करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या विविध प्रकारच्या मुल्यांकन पद्धतीची चर्चा खाली केली आहे.

अ) शिक्षक निर्देशाकाद्वारे निरिक्षण

ब) समवयस्क पुनरावलोकन

क) सराव शिक्षण संस्थेच्या शाळेच्या प्रतिनिधीद्वारे मुल्यांकन

ड) विद्यार्थ्यांचा अभिप्राय

इ) अध्यापनावर आत्मचिंतन

ई) ई-पोर्टफ़ोलिओ

अ) सेवापूर्व शिक्षकांचे मूल्यमापन करण्यासाठी संस्थेच्या पर्यवेक्षकांचे अर्थात शिक्षक निर्देशकाचे निरिक्षण आणि मानांकन (रेटिंग) हा नेहमीच प्रमुख दृष्टीकोण म्हणून वापरला जातो. या मुल्यांकन पद्धतीमध्ये दोन मुख्य घटकांचा समावेश आहे ते म्हणजे स्कोअरिंग निकष प्रक्रिया शिक्षक शिक्षण संस्था सामान्यत: कर्मचारी सदस्यांना आणि बाह्य पर्यवेक्षकांना (कुणी असल्यास) गुणांकन प्रक्रियेत (स्कोअरिंग प्रक्रिया) समाविष्ट असलेल्या बारकावे आणि अपेक्षांबद्दल माहिती देतात. प्रत्येक पर्यवेक्षकाला सर्व आवश्यक गुणांकन (स्कोअरिंग) निकष असलेला तयार प्रोफार्मा दिला जातो. ही एक व्यावसायिक विकास प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये वर्गातील परस्पर संवादावर अभिप्राय प्रदान करण्यासाठी आणि सेवापूर्व शिक्षकांना अधिक प्रभावीपणे अध्यापन करण्यात मदत करण्यासाठी धडे निरीक्षणांची मालिका समाविष्ट आहे.

ब) समवयस्क पुनरावलोकने

वर्गामित्रांकडूनची समवयस्क पुनरावलोकने ही अध्यापन व अध्ययनाबद्दल भिन्न दृष्टीकोण प्राप्त करण्यासाठी उपयुक्त दृष्टीकोण असू शकतात. त्याऐवजी समवयस्क शिक्षक हे विद्यार्थी शिक्षकाचे मुल्यांकन करण्यासाठी अधिक चांगल्या प्रकारे मदत करू शकतात. कारण ते एकाच बोटीतून प्रवास करत आहे. समवयस्क मुल्यांकनामुळे सेवापूर्व शिक्षकांचा आत्मसन्मान सुधारतो. अध्ययन प्रक्रियेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी, विद्यार्थ्यांमध्ये महत्वपूर्ण क्षमतांना चालना देण्यासाठी अध्यापन सरावादरम्यान सेवापूर्व शिक्षकांच्या कामगिरीचे निरिक्षण करण्यासाठी समवयस्क मुल्यांकन योगु मानले गेले आहे, परंतु येथे रेटर्स असलेल्या समवयस्कांनी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की ते एकमेकांच्या विकासासाठी एकमेकांना मानांकन देत आहेत.

क) सराव अध्यापन संस्थेच्या शाळेच्या प्रतिनिधीद्वारे मुल्यांकन जेथे शाळेचे मुख्याध्यापक आणि विषय प्रमुख मुल्यांकन प्रक्रियेचा भाग बनण्यास इच्छुक आहे, तेथे हे मुल्यांकन धोरण वापरले जाऊ शकते. विषयतज्ञ त्यांच्या विशिष्ट विषयाच्या प्रचंड व वैविध्यपूर्ण पार्श्वभूमीवर त्यांचे ठळक मुल्यांकन देऊ शकतात. याशिवाय नेतृत्व पुढाकार, प्रामाणिकपणा, वक्तशीरपणा यासारखे इतर सामान्य गुण शालेय प्रतिनिधींद्वारे पाहिले जाऊ शकतात आणि त्यांचे मुल्यांकन केले जाऊ शकते.

ड) विद्यार्थ्यांचा अभिप्राय :

शालेय विद्यार्थ्यांकडून वर्गातील विद्यार्थी या नात्याने त्यांच्या अनुभवांवर अभिप्राय मिळविणे हा विद्यार्थी शिक्षकाच्या अध्यापनाचे मुल्यांकन करण्यासाठी एक उत्कृष्ट दृष्टीकोन आहे. गुगल, फॉर्म, वेबक्यू, प्रश्नावली आणि ओपन – एंडेड फीडबॅक फॉर्म हे सर्व विद्यार्थ्यांकडून इनपुट मिळविण्याचे चांगले मार्ग आहेत. वस्तुनिष्ठ मानांकन मिळविण्यासाठी, विद्यार्थ्यांना निनावीपणे आणि पूर्ण स्वातंत्र्यासह सराव करणाऱ्या शिक्षकांना मानांकन करण्याची संधी दिली पाहिजे.

इ) अध्यापनावर आत्मचिंतन :

विद्यार्थी शिक्षकाने स्वतःच्या शिकवण्यावर लक्ष केंद्रित करून विचार करणे महत्वाचे आहे. स्वयं-मुल्यांकन हे पूर्व-सेवा शिक्षकांना चिंतनशील शिक्षक बनण्यास मदत करू शकते.

धड्याच्या योजनांचे विश्लेषण करणे आणि त्याच्या/ तिच्या शिकवण्यावरील अभिप्राय अभिप्रायांचे नियमितपणे विश्लेषण करणे हे एखाद्याच्या वाढीचा मागोवा ठेवण्यासाठी एक सोपी परंतु प्रभावी धोरण आहे. हे त्याला/ तिला त्याची कौशल्ये मजबूत करण्यास आणि/ किंवा पूर्वी केलेल्या चुका दूर करण्यास मदत करेल.

क) ई- पोर्टफोलिओ:

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे पोर्टफोलिओ हे पेपर-आधारित ते इलेक्ट्रॉनिक आधारित स्टोरेज संसाधनांमध्ये बदलले आहेत. या प्रकारचा पोर्टफोलिओ हा कागदावर आधारित पोर्टफोलिओसाठी एक व्यवहार्य पर्याय बनून तो कोणत्याही ठिकाणाहून मिळविता येतो. दुसरीकडे, ई-पोर्टफोलिओ विविध प्रकारे पारंपारिक पोर्टफोलिओपेक्षा वेगळे आहेत. स्थिर कागदावर आधारित कालाकृतींऐवजी डिजिटल फोटो, ऑडीओ, व्हिडिओ आणि ॲनिमेशन हे साहित्याचे नमुने आहेत जे ई-पोर्टफोलिओ तयार करण्यासाठी गोळा केले जाऊ शकतात. ते शिकणाऱ्यांचेचिंतन आणि वाढ, मुल्यांकन आणि भविष्यात रोजगारासाठी साधन म्हणून काम करू शकतात.

अशाप्रकारे, सराव अध्यापन/ इंटर्नशिपचे मूल्यमापन ही पर्यवेक्षकाचे मानांकन, समवयस्कांचे निरिक्षण, शाळेच्या प्रतिनिधीद्वारे निरिक्षण आणि विद्यार्थ्यांचा अभिप्राय यासारख्या अनेक आणि विविध स्त्रोतांकडून माहिती गोळा करण्याची आणि त्यावर चर्चा करण्याची प्रक्रिया आहे. प्रभावी मूल्यमापन हे पर्यवेक्षकांना विद्यार्थी शिक्षकांची ताकद आणि कमकुवतपणा समजून घेण्यावर अवलंबून असते. विद्यार्थी शिक्षकाचे भक्कम मुद्दे जाणून घेतल्याने विद्यार्थी शिक्षकामध्ये आत्मविश्वास निर्माण होतो तर विद्यार्थी शिक्षकाच्या अध्यापनातील कमकुवतपणा ओळखून पर्यवेक्षकाला आगामी धड्यात दुरुस्ती करण्यासाठी उपाय सुचविणे सोपे होऊ शकते. पद्धतशीर मुल्यांकनाद्वारे, विद्यार्थ्यांच्या अध्यापनातील गुण आणि दोष ओळखणे शक्य आहे. परिणामी, मुल्यांकन परिणाम पुढील शिक्षण सुधारण्यासाठी वापरले जातात आणि मुल्यांकन प्रक्रिया समाप्त होते.

तुमची प्रगती तपासा :

१) सराव अध्यापन पाठांचे मूल्यमापन करण्यासाठी योग्य मूल्यमापन साधन वापरण्याच्या गरजेचे समर्थन करा.

२.५ इंटर्नशिपची तत्त्वे आणि संस्था

इतर कोणत्याही व्यावसायिक अभ्यासक्रमाप्रमाणेच शिक्षक शिक्षणामध्ये, विद्यार्थ्यांच्या सैद्धांतिक ज्ञानाची वास्तविक-जागतिक संदर्भात चाचणी करणे आवश्यक आहे. ही संधी क्षेत्रीय अनुभव किंवा सराव अध्यापनाद्वारे प्रदान केली जाते, जे अभ्यासक्रमाचे मूल्य वाढवते. सराव अध्यापनापेक्षा इंटर्नशिप अधिक व्यापक आहे. विद्यार्थी शिक्षकांमध्ये व्यवसायाविषयी मुलभूत अंतर्दृष्टी आणि विविध अध्यापन-अध्ययन कार्यांसाठी आवश्यक असलेली काही प्रमुख कौशल्ये विकसित करण्याच्या दृष्टीकोनातून इंटर्नशिप केली जाते.

अर्थ :

“इंटर्नशिप” हा शब्द वैद्यकीय व्यवसायातून आला आहे. भारतीय शिक्षक शिक्षण प्रणालीच्या संदर्भात विविध क्षेत्रे जसे की, विषय संबंधित शैक्षणिक व्यावहारिक घटक, सामुदायिक कार्य, सराव अध्यापन इत्यादींचा अंतर्भाव शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांच्या इंटर्नशिप शीर्षकाखाली केला जातो.

नॅशनल कमिशन ऑन टीचर्स – I (शालेय शिक्षकांसाठी) मध्ये नॅशनल कमिशन जॉन टीचर्स - I (१९८३-८५) ने असे सुचविले की सराव अध्यापन या शब्दाची जागा “इंटर्नशिप” या शब्दाने घ्यायला पाहिजे.

अध्यापनातील इंटर्नशिप ही एक संधी आहे जिथे विद्यार्थी शिक्षक स्वतःची ओळख त्याला/तिला नियुक्त केलेल्या शाळेशी करतो. सराव अध्यापन हा कार्यक्रमाचा एक महाताव्चा घटक असून विद्यार्थी-शिक्षक एकूण शालेय जीवनात शाळेच्या प्रत्येक उपक्रमात सहभागी होतात. इंटर्नशिप हा तो कालावधी आहे ज्या दरम्यान विद्यार्थी शिक्षक किंवा इंटर्नी हा धड्यांचे निरीक्षण करणे आणि सराव धडे पूर्ण करणे याशिवाय पुढील कार्ये पूर्ण करतात. इंटर्नी हा –

- ठराविक विस्तारित कालावधीसाठी शाळेत राहतो, शाळेच्या समुदायात मिसळतो.
- शाळेत परिस्थिती आणि संबंधित समस्यांचे प्रत्यक्ष ज्ञान मिळवितो.
- शाळेच्या कार्यक्रमात भाग घेतो.
- शाळेतील शिक्षक आणि समवयस्कांसोबत कथानक-आधारित धडे व सह-शाळेतील धड्यांद्वारे बहू-स्तरीय अध्यापनामध्ये समाविष्ट होतो.
- वार्षिक योजना, घटक योजना, घटक चाचणी आणि निकालांचे विश्लेषण विकसित करतो.
- विविध शाळेच्या नोंदींचा अभ्यास करतो. शाळेच्या फायद्यासाठी नवीन आणि फलदायी कार्यक्रम आयोजित करतो.
- शालेय कुटुंबाचा एक भाग बनून योग्य कौशल्ये, वृत्ती, स्वरस्ये आणि प्रशंसावृत्ती विकसित करतो.
- शाळेतील कौशल्य आही संसाधनांचा उत्तम वापर करून स्वतःला एक चांगला शिक्षक बनवतो जो भविष्यात त्याचा व्यवसाय प्रदान करणाऱ्या शाळेचा एक ठेवा असू शकतो.

इंटर्नशिप हा एक मौल्यवान अनुभव आहे, इंटर्नशिप दरम्यान इंटर्नी काही सर्वत्र स्वीकारलेली शिकवण तत्त्वे आणि नैतिकता तसेच मुलभूत व शिस्तबद्ध जीवन कसे जगायचे हे शिकतो. या काळात त्याने/ तिने परिस्थितीच्या वास्तवाशी जुळवून घेतले पाहिजे, उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा सर्वोत्तम वापर केला पाहिजे. शाळेच्या

वातावरणात जे काही उपलब्ध आहे त्यामध्ये तिच्या/ त्याच्या गरजा त्यानुसार बदलल्या पाहिजे व स्वतःला त्यानुसार बदलले पाहिजे आणि त्याची/तिची कर्तव्ये आनंदाने करत राहिले पाहिजे. इंटर्नी हे शिकाऊ उमेदवारासारखे असतात. जे अत्यंत प्रेरित व अनुभवी अशा शाळेचे शिक्षक व पर्यवेक्षक यांच्या देखरेखीखाली कामा करतात. इंटर्नशिप हा त्याचे शिक्षक्न आणि त्याचे शिक्षण आणि त्याचे व्यावसयिक करिअर किंवा नोकरी यांच्यातील एक महत्वपूर्ण टप्पा आहे. या बदलामुळे त्यांना भविष्यातील यशस्वी बनण्यास मदत झाली आहे. इंटर्नशिप अनुभव हा एक असा घटक आहे ज्याचा एक शिक्षक म्हणून तो स्वत:ला कसा आकार देतो यावर महत्वपूर्ण प्रभाव पडतो.

इंटर्नशिपची तत्त्वे :

में, २०१४ मध्ये, NCTE ने प्रा. पूनम बत्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली ओळख आणि संबंधित कार्याच्या मान्यतेबाबत NCTE च्या विद्यमानियामक कार्याचे पुनरावलोकन करण्यासाठी एक समिती स्थापन केली. जुलै २०१४ मध्ये NCTE ने २०१४ मध्ये स्थापन केलेल्या समितीच्या अहवालावरील मते/ टिप्पण्या निरीक्षणांना अनुसरून देशातील शिक्षक शिक्षणासाठी खालील मार्गदर्ष तत्त्वे प्रदान केली आहेत.इंटर्नशिपबद्दल पूनम बत्रा समितीच्या विशिष्ट टिप्पण्या खाली नमूद केल्या आहेत. ही मार्गदर्शक तत्त्वे देशाभरातील विद्यापीठे इंटर्नशिपसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून वापरली जातात :

- दोन वर्षाच्या कार्यक्रमासाठी इंटर्नशिपचा किमान कालावधी १६ आठवडे असणे आवश्यक आहे.
- नियमित शिक्षकासह नियमित वर्गाचे निरिक्षण करण्यासाठी एक आठवड्याचा प्रारंभिक टप्पा आणि त्यात समवयस्क निरिक्षणे, शिक्षकांची निरिक्षणे व सराव अध्यापन धड्यांचे शिक्षक निरिक्षणे यांचा समावेश असेल.
- इंटर्नशिप दोन टप्प्यात आयोजित केली जाईल. पाहिल्या वर्षात ४ आठवडे अभिमुखता समाविष्ट असेल, त्यापैकी
    - एक आठवडा वर्गातील निरीक्षणांसाठी
    - एक आठवडा समुदायाच्या अनुभवांसाठी आणि
    - निवडलेल्या अस्यापण विषयातील घटक नियोजन आणि शिकवण्यासाठी दोन आठवडे
- इंटर्नशिप दोन टप्प्यात आयोजित केली जाईल. शालेय इंटर्नशिपच्या दुसऱ्या वर्षातील शिक्षण माध्यमिक आणि/ किंवा वरिष्ठ माध्यमिक स्तरावर १२ आठवड्यांपर्यंत पसरलेले असेल.

- दुसऱ्या वर्षी, इंटर्नकडून आठवड्यातून सतत ४ दिवस शाळेत असणे अपेक्षित आहे. आठवड्यातील २ दिवस नियोजन, साहित्य विकसित करणे, चिंतनशील जर्नल लेखन आणि संस्थेतील प्राध्यापकांशी संवाद साधण्यासाठी समर्पित केले जातील.

- शाळेतील जास्तीत जास्त ७ विद्यार्थ्यांना अभिप्राय, समर्थन, मार्गदर्शन व मूल्यांकनासाठी मदत करण्यास एक शिक्षक

- कार्यक्रमाची अंमलबजावणी किमान दहा शाळांसह एक सामंजस्य कराराने करा. ज्यामध्ये इंटर्नशिप तसेच कार्यक्रमाच्या इतर शाळा-आधारित क्रियाकलापांना परवानगी देण्याची त्यांची इच्छा दर्शविली जाईल.

याशिवाय, NCFTE (शिक्षक शिक्षणासाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा) २००९ शिफारस करतो की शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवरील शिक्षक शिक्षणाचे सध्याचे मॉडेल अशाप्रकारे बदलले जावे की ते शाळांमध्ये इंटर्नशिपच्या मागणीसह शिक्षणाला व्यावसायिक विकासासह एकत्र करेल. NCFTE, २००९ नुसार शालेय इंटर्नशिपमध्ये पुढील बाबी समाविष्ट असाव्या :

१) जेथे शक्य असेल तेथे अध्यापनशास्त्र आणि शिक्षणाच्या नाविन्यपूर्ण केंद्रांना भेटी ;

२) वर्ग-आधारित संशोधन;

३) नियमित वर्गाचे निरीक्षण करण्याच्या सुरुवातीच्या टप्प्यासह, किमान सहा ते दहा आठवड्यांच्या कालावधीसह आठवड्यातून चार दिवस शालेय इंटर्नशिप;

४) इंटर्नशिप शाळांमध्ये संसाधने तयार करणे आणि त्यांची देखभाल करणे.

५) घटक योजना विकसित करणे आणि चिंतनशील जर्नल्स राखणे.

शालेय इंटर्नशिप दरम्यान अध्यापांच्या सरावामध्ये प्रति विषय चार घटकांपेक्षा जास्त योजनांचा समावेश नसतो. घटकांच्या नियोजनात शालेय पाठ्यपुस्तक, विषय साहित्याचे संघटन व सादरीकरण, प्रश्न तयार करणे यांचा समावेश असलेल्या विविध स्त्रोतांपासूनच्या सामग्रीसह समीक्षात्मक गुंतवणूक पुढील बाबींसाठी समाविष्ट असते :

अ) विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानधाराच्या आकलनाचे मुल्यांकन करणे.

ब) पुढे वर्गात ज्ञाननिर्मिती व अर्थ निर्मितीची प्रगती.

क) अध्यापनशास्त्रीय सराव सुधारण्यासाठी पुढे अध्ययन वाढविण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाचे मुल्यांकन करणे.

किमान १२-२० आठवडे कायमस्वरूपी नियमित शिक्षक म्हणून काम करत असताना, इंटर्सना शिक्षण, अभ्यासक्रमातील सामग्री आणि अध्यापनशास्त्रीय सरावाच्या दृष्टीने वास्तववादी ध्येये निश्चित करण्यासाठी शिकण्याची संधी मिळेल. अपारंपरिक अध्यापनशास्त्राच्या शक्यता पाहण्याच्या दृष्टीने अशा युतीचा शाळेला फायदा होईल.

इंटर्नशिपच्या या प्रक्रियेत, शिक्षक-प्रशिक्षणार्थी हे अध्यापन-शिक्षणासाठी नवीन साहित्य विकसित करतात जे शाळेच्या नियमित शिक्षकांसाठी मौल्यवान संसाधन बनू शकतात.

इंटर्नशिपची संस्था :

इंटर्नशिपच्या संस्थेसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे हे लक्षात घेऊन तयार केली गेली आहेत की इंटर्नशिपने संभाव्य शिक्षकांना शिकवायला शिकण्याची सर्व आवश्यक समज, कौशल्ये, दृष्टीकोन आणि गुणवाखाणनी हे वास्तविक शालेय परिस्थितीत प्राप्त करण्याची उत्कृष्ट संधी प्रदान केली पाहिजे. त्याच्या इंटर्नशिप दरम्यान इंटर्नी हा संवादाची कला समस्या सोडवण्याची कौशल्ये, अगदी नाजूक परिस्थितीचे व्यवस्थापन करण्याची संवेदनशीलता आणि शालेय विद्यार्थ्यांच्या फायद्यासाठी शैक्षणिक व फायदेशीर कार्यक्रमांची योजना आखण्याची व तयार करण्याची क्षमता शिकू शकतो.

भारतातील विविध शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रमांमध्ये इंटर्नशिपच्या संस्थेसाठी NCTE द्वारे येथे सामान्य मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान केली आहेत. प्रत्येक विद्यापीठ किंवा स्वायत्त संस्था एनसीटीईने जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार इंटर्नशिपच्या संस्थेसाठी अभ्यासक्रम आणि मार्गदर्शक तत्त्वे आखतात.

मास्टर ऑफ एज्युकेशन प्रोग्राम ने मास्टर ऑफ एज्युकेशन (एम. एड) पदवी मिळवते.

फिल्ड अटॅचमेंट/ इंटर्नशिप/ फील्ड एंगेजमेंटची सुविधा शिक्षण स्जेत्रात काम करणाऱ्या सांगताना व संस्थांना दिली जाते. विद्यार्थ्यांना फील्ड-आधारित परिस्थितीशी जोडून घेणे आणि प्राथमिक व इतर स्तरावरील शिक्षणामध्ये काम पूर्ण करणे आणि त्यावर चिंतन व लेखन करण्याची संधी प्रदान करणे हे त्याच्न्हे उद्दिष्ट असेल.

बॅचलर ऑफ एज्युकेशन प्रोग्राम जे बॅचलर ऑफ एज्युकेशन (बी.एड.) पदवी मिळवते.

शालेय इंटर्नशिप हे क्षेत्राशी संलग्नतेच्या विस्तृत अभ्यासक्रमाच्या क्षेत्राचा एक भाग आहे आणि दृष्टीकोन, व्यावसायिक क्षमता, संवेदनशीलता आणि कौशल्यांचा विस्तृत संग्रह विकसित करण्यासाठी आरेखित केलेले आहे. अभ्यासक्रमाच्या अंतिम वर्षात विद्यार्थ्यांना १६ आठवडे सक्रियपणे व्यस्त ठेवायचे असते. त्यांना उच्च माध्यमिक (VI-VII) आणि माध्यमिक (IX-X) किंवा वरिष्ठ माध्यमिक अशा दोन स्तरावर किमान १६ आठवडे माध्यमिक (वरिष्ठ माध्यमिक वर्गात सहभागी घ्यावे लागेल. म्हणून शाळेतील इंटर्नशिप दोन वर्षाच्या कार्यक्रमासाठी किमान २० आठवडे (पहिल्या वर्षी ४ आठवडे व्यतिरिक्त, नियमित शिक्षकासह नियमित वर्गाचे निरिक्षण करण्यासाठी एक आठवड्याच्या प्रारंभिक टप्पा आणि समवयस्क निरिक्षणे, शिक्षकांची निरिक्षणे आणि सराव धड्यांचे शिक्षक निरीक्षण यांचा देखील समावेश असावा.

प्राथमिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम जे डिप्लोमा इन एलिमेंटरी एज्युकेशन (D.EL.ED) पदविका मिळवते.

दोन वर्षाच्या अभ्यासक्रमादरम्यान शाळेत किमान २० आठवडे इंटर्नशिप, ज्यापैकी ४ आठवडे पहिल्या वर्षात वर्ग निरीक्षण इत्यादींसाठी समर्पित असतील. द्वितीय वर्ष शालेय

इंटर्नशिप प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक सह प्राथमिक वर्गांमध्ये किमान १६ आठवड्यांच्या कालावधीसाठी असेल. यामध्ये रेकॉर्ड आणि रजिस्टरची देखभाल विविध कलाकृती आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून धडे व घटक योजना तयार करणे, वर्ग व्यवस्थापन, शाळा, समुदाय किंवा पालक इंटरफेसशी संबंधित क्रियाकलाप आणि अध्यापन सरावाचे स्वयं-विकास व व्यावसायीकरण यावर चिंतन यासारख्या क्रियाकलापांचा समावेश आहे.

डिप्लोमा इन अर्ली चाईल्डहूड एज्युकेशन प्रोग्राम जे डिप्लोमा इन प्री-स्कूल एज्युकेशन (DPSC) पदविका मिळवते.

ही प्रक्रिया तीन-टप्प्यांमध्ये परिकल्पित केली गेली आहे. ज्यात शालेयपूर्व वर्गाचे निरनिराळ्या वातावरणात निरीक्षण करणे, दिव्बासाचा काही भाग शालेय वर्गात नियोजित सराव अध्यापन करणे आणि पूर्णवेळ इंटर्नशिप किंवा सार्वजनिक खाजगी, एनजीओ यांच्या श्रेणीतील शालेयपूर्व कार्यक्रमात घालवणे यांचा समावेश आहे. हे इष्ट आहे की याने स्वतःचे प्री-स्कूल संलग्न केले आहे. संस्था अशा किमान १० प्री-स्कूल/ प्राथमिक शाळांसह व्यवस्था करेल ज्यामध्ये इंटर्नशिप तसेच कार्यक्रमाच्या इतर शाळा आधारित क्रियाकलापांना परवानगी देण्याची त्यांची इच्छा दर्शविली असेल. कार्यक्रमादरम्यान प्री-स्कूल सर्व व्यावहारिक क्रियाकलाप आणि संबंधित कामांसाठी मुलभूत संपर्क बिंदू तयार करेल. राज्य शिक्षण विभागाचे जिल्हा ब्लॉक कार्यालय वेगवेगळ्या शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांना (TTIs) शाळांचे वाटप करू शकते.

भारतातील सर्व विविध शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रमांसाठी, संबंधित शिक्षक शिक्षण संस्थेतील लायक आणि अनुभवी शिक्षकांच्या देखरेखीखाली इंटर्नशिप आयोजित केली जाते. इंटर्नशिप दरम्यान विविध अनुभवांची हुनावत्ता आणि व्याप्ती प्रदान करण्यासाठी शिक्षक शिक्षण संस्था आणि सहभागी शाळा/ कॉलेज यांच्यात एक व्यापक करार आहे. या कालावधीत शालेय कार्यक्रमांच्या विविध श्रेणींमध्ये सहभागी होणाऱ्या विद्यार्थी शिक्षकांच्या महत्त्वावर हे जोर देते. थोडक्यात, इंटर्नशिप हा असा कालावधी असतो ज्या दरम्यान विद्यार्थी – शिक्षक स्वतःला संस्थेशी जोडतात.

तुमची प्रगती तपासा :

१) शिक्षक शिक्षणामध्ये “इंटर्नशिप” या शब्दाचा अर्थ काय आहे? तुम्ही बॅचलर ऑफ एज्युकेशन प्रोग्रामसाठी इंटर्नशिप कशी आयोजित कराल?

२.६ विद्यार्थी शिक्षकांना अभिप्राय – संकल्पना

सर्वात यशस्वी शैक्षणिक साधनांपैकी एक म्हणजे अभिप्राय ज्याचा थेट परिणाम शिकण्याच्या प्रक्रियेवर होतो. अभिप्राय हा सतत शिकवण्याच्या आणि मुल्यांकन प्रक्रियेचा एक महत्वाचा भाग आहे. वारंवार आणि नियमित अभिप्राय देणे हा विद्यार्थ्याच्या शिक्षणात सुधारणा करण्याचा एक महत्वाचा भाग आहे. अभिप्राय हा विद्यार्थ्यांना ते योग्य मार्गावर आहेत की नाही हे सांगण्याची प्रक्रिया आहे.

बऱ्याच वेळा अभिप्राय म्हणजे “विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यात परिणाम होण्यासाठी त्याच्या वर्तनात बदल घडून आणण्यासाठी त्याला प्रभावित करण्याच्या उद्देशाने त्याला दिलेली माहिती” असे समजले जाते. यात शिक्षक निर्देशक, समवयस्क आणि स्वत: विद्यार्थी शिक्षक यांच्यात समजून घेण्याच्या आणि कामगिरीच्या अनेक पैलुंसंबंधी माहितीची देवाणघेवाण समाविष्ट आहे.

हॅटी (१९९९) असा दावा करतात की, “अभिप्रायाचा शिकवण्यावर महत्वपूर्ण प्रभाव पडतो; त्याचे वर्णन सिद्धी वाढवणारा सर्वात शक्तिशाली एकल नियान्तक असे केले गेले आहे.”

अभिप्राय म्हणजे कार्यप्रदर्शनाची माहिती जी ती कामगिरी सुधारण्यासाठी वापरली जाऊ शकते. अभिप्राय हा वास्तविक आणि इच्छित कामगिरीमधील अंतर कमी करण्यात मदत करतो. अभिप्रायाचे स्वरूप अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी आणि वास्तविक आणि इच्छित कामगिरीमधील अंतर कमी करण्यासाठी, पर्यवेक्षकाने दिलेल्या अभिप्रायाला तीन आवश्यक प्रश्नांची उत्तरे देणे आवश्यक आहे.

- विद्यार्थी शिक्षकाची सध्याची कामगिरी कशी आहे?
- सध्याची कामगिरी इच्छित शिक्षण उद्दिष्टांशी कशी संबंधित आहे?
- चांगल्या प्रगतीसाठी त्याने/ तिने कोणते उपक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे?

थोडक्यात, अभिप्राय हा शिक्षक निर्देशक आणि विद्यार्थी शिक्षक दोघांनाही वर्तमान ज्ञान आणि कौशल्य विकासाची अंतर्दृष्टी देतो. शिक्षक निर्देशक पाठ योजना सादरीकरणातील पुढील चरणाबद्दल त्यांची प्रगती आणि यशाचे प्रमाण यांचे मुलुनाकन करून निर्णायक यशाचे प्रमाण यांचे मुल्यांकन करून निर्णय घेऊ शकतात. हे विद्यार्थी शिक्षकांना त्यांचे कार्यप्रदर्शन सुधारण्यासाठी त्यांना सिद्ध करण्याचा किंवा रुपांतरीत करण्याच्या उद्देशाने त्यांच्या शिकण्याच्या तंत्रांवर चिंतन करण्यास सक्षम करते.

शिक्षक निर्देशकाने विद्यार्थी शिक्षकांना दिलेल्या अभिप्रायाची वैशिष्ट्ये

शिक्षक निर्देशकाने व्बिद्यार्थी शिक्षकांना दिलेला अभिप्राय हा-

- विद्यार्थी शिक्षकाच्या कार्य उत्पादनाच्या परिणामकारकतेवर आणि त्यात समाविष्ट असलेल्या प्रक्रियांवर लक्ष केंद्रित करेल
- शिक्षणाची उद्दिष्टये आणि श्रेणी निकषांशी थेट जोडला जाईल.
- विद्यार्थ्याने जे काही चांगले केले आहे ते मान्य करेल आणि काय गैरसमज झाले किंवा समजले नाही ते ओळखेल.
- विद्यार्थी शिक्षकांना त्यांचे ज्ञान आणि कौशल्ये अधिक विकसित करण्याचे आव्हान करेल.

- कामाच्या दर्जावर अधिक भर देईल.
- जिथे शक्य असेल तिथे उदाहरणे वापरून अभिप्रायाबद्दल वैशिष्ट्यपूर्ण आणि स्पष्ट होईल.
- निर्णयात्मक भाषा वापरणार नाही.
- त्यांना अभिप्रायाबद्दल प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित करेल आणि प्रशंसा, बक्षीस किंवा शिक्षेचा वापर टाळेल.
- बोलके करेल, कव्भाव करेल किंवा लिखित स्वरुपात औपचारिक करेल.

त्यामुळे अभिप्राय हा ज्या प्रकरणात विद्यार्थ्यांना ते कुठे चुकले ते सांगितले तेथे दिशादर्शक असू शकतो, किंवा ज्या परिस्थितीत विद्यार्थ्यांना कसे सुधारावे याबद्दल सूचना दिल्या जातात, तेथे तो सोयीचा असू शकतो. विस्तृत अभिप्रायामध्ये सुधारण्यासाठी सूचना समाविष्ट आहेत.

तुमची प्रगती तपासा.

१) अभिप्राय म्हणजे काय ? विद्यार्थी शिक्षकाला अभिप्राय देताना अभिप्रायाची कोणती वैशिष्टये लक्षात ठेवली पाहिजेत?

२.७ विद्यार्थी शिक्षक- अभिप्रायाचे प्रकार

अभिप्राय विविध कारणांसाठी आणि विविध स्वरूपांमध्ये दिला जाऊ शकतो. अभि[राय हा एकाच गोष्ट म्हणून दिला जाऊ शकतो. उदा – विद्यार्थी शिक्षकाकडून उत्कृष्ट कविता वाचनासाठी वर्गानिरीक्षणासाठी अनौपचारिक अभिप्राय किंवा विविध गोष्टी म्हणून उदा – धड्याचा शिक्षकांच्या डायरीमध्ये औपचारिक किंवा अनौपचारिक रचनात्मक किंवा सारांशात्मक, स्वत: किंवा समवयस्क अभिप्राय ह्यांची विद्यार्थी शिक्षकांच्या कामगिरीला प्रोत्साहन देण्यात आणि अमुकुल करण्यात प्रत्येकाची भूमिका असते. अभिप्रायाचे अनेक प्रकार आहेत, आणि आपली दैनंदिन जीवनात आपली त्यापैकी अनेकांशी गाठ पडते, ते म्हणजे ;

१) अनौपचारिक अभिप्राय :

अनौपचारिक अभिप्राय कोणत्याही वेळी येऊ शकतो कारण तो क्षणात किंवा कृती दरम्यान उत्स्फुर्तपणे होतो. विद्यार्थी शिक्षकांना वर्ग वाय्वास्थापन आणि पाठ सादरीकरणात प्रभावीपणे प्रेरित करण्यासाठी किंवा सल्ला देण्यासाठी, अनौपचारिक अभिप्राय हा त्यांच्याशी संबंध विकसित करण्याची आवश्यकता दाखवतो. हे भौतिक वर्गात शाळेच्या कॉरिडोअर मध्ये किंवा संदेशाद्वारे घडू शकतो.

२) औपचारिक अभिप्राय :

औपचारिक अभिप्राय संरचित आणि संघटित पद्धतीने प्रक्रियेत आणला जातो. औपचारिक अभिप्राय सहसा मुल्यांकन कार्याशी संबंधित असतो. त्यात मार्किंगाचे निकष, स्टडर्ड प्रोफार्मी वारीलो कौशल्ये यासारख्या गोष्टींचा समावेश असतो. मुख्यत: सर्व सराव अध्यापन धड्यांचे मूल्यमापन पूर्वनिर्धारित निकषांवर केले जाते. ज्यांना आवश्यक तेथे टिपण्यांसह रेटिंग स्केलवर रेट करणे आवश्यक आहे. तो विद्यार्थी शिक्षक आणि शिक्षक शिक्षण संस्था या दोघांसाठी पुरावा म्हणून नोंदवला जातो.

३) जडण-घडणात्मक अभिप्राय :

जडण घडणात्मक मूल्यांकनाचा उद्देश विद्यार्थी शिक्षकांच्या प्रगतीचा मागोवा आणि सतत अभिप्राय प्रदान करणे हा आहे. त्याचा उपयोग शिक्षक आणि विद्यार्थी शिक्षक त्यांचे अध्यापन आणि अध्ययन सुधारण्यासाठी करू शकतात. परिणामी घडणात्मक अभिप्राय हा अभ्यासक्रमाच्या सुरुवातीला सारांशात्मक मूल्यांकनापूर्वी प्रदान केला जावा. उदा. मायको टिचींग सत्रा दरम्यान शिक्षक याप्रकारचा अभिप्राय वापरतात. त्यामुळे, विद्यार्थी शिक्षकाला घडणात्मक, अभिप्रायाचा फायदा होतो आणि त्याच चुका टाळून ते कौशल्य विकसित करण्यासाठी पुनर्नियोजन करतात. येथे अध्यापनाच्या पुढील चकापुर्वी अभिप्राय आवश्यक आहे. ज्यामुळे त्यांना प्रोत्साहन मिळते आणि त्यांना प्रगती करण्यास समर्थता वाटते.

४) सारांश अभिप्राय :

सारांश मुल्यांकनाचा वापर विद्यार्थी शिक्षकाच्या शिक्षणाचे किंवा कामगिरीचे एका घटकाच्या शेवटी किंवा इटर्नशीपच्या टप्याच्या शेवटी मानक किंवा बैच मार्कशी तुलना करुन त्यांचे मुल्यांकन करण्यासाठी केला जातो. परिणामी, सारांश मुल्यमापनामंध्ये त्यांच्या कामाच्या विशिष्ट क्षेत्रांवर विस्वृत टिपण्या, प्रदान केलेल्या निकषांचा वापर करुण क्रेडिट्सची गणना कशी केली गेली याचे स्पष्ट स्पष्टीकरण समाविष्ट आहे. त्यामध्ये कार्यप्रदर्शन कसे सुधारू शकते यासाठी अतिरिक्त रचनात्मक सुचना देखिल समाविष्ट अस्य शकतात.

५) समवयस्क अभिप्राय :

वर्ग मित्रांकडून समवयस्क अभिप्राय हा धड्याच्या सादरीकरणावर विविध दृष्टिकोण ठेवण्याचा एक चांगला मार्ग असू शकतो. दुसरीकडे, समवयस्क शिक्षक हे विद्यार्थी शिक्षकांचे मूल्याकंन करण्यात अधिक चांगली मदत करू शकतात कारण ते समान विमानत आहेत. शिक्षक निर्देशकासोबत, इतर विद्यार्थी शिक्षक उत्तम अभिप्राय देण्यास शिकू शकतात ज्याची सम्वय्सकाकडून चांगली किंमत केली जाते. विद्यार्थ्यांना समवयस्क मुल्यमापन देण्याच्या आणि प्राप्त करण्याच्या नियमित संधीमुळे त्यांचा शिकण्याचा अनुभव वाढतो आणि त्यांच्या व्यावसायिक कौश्ल्याचा विकास होतो.

६) स्वभिप्राय :

विद्यार्थी शिक्षकांची स्वतःच्या शिकवणीवर लक्ष केंद्रीत करुन चिंतन करण्याची क्षमता महत्वपूर्ण आहे. शिक्षक निर्देशक अभिप्रायाचा उपयोग विद्यार्थ्यांना दिशा देण्यासाठीच नव्हे

तर त्यांना स्वमुल्यांकन शिकवण्यासाठी देखिल करू शकतात. स्वअभिप्राय पूर्व सेवा शिक्षकांना चिंतनशील शिक्षक बनण्यास मदत करू शकतात एखाद्याच्या अध्यापनावर अभिप्राय लिहिण्यासाठी धड्याच्या योजना आणि वर्गातील कामगिरीचे नियमितपणे विश्लेषण करणे हे एखाद्याच्या प्रगतीचा मागोवा घेण्यासाठी एकसाधे परंतु प्रभावी तंत्र आहे. हे त्याला त्यांच्या कलागुणाना परिप्रकृत करण्यात आणि / किंवा पूर्वीच्या चुका ओळखण्यात आणि सुधारण्यात मदत करेल.

७) रचनात्मक अभिप्राय :

औपचारिक असो वा अनौपचारिक, जडण - घडणात्मक असो वा सारांशात्मक, अभिप्रायाने प्रगती, उन्नतीवर भर दिला पाहिजे. विधायक अभिप्राय म्हणजे पदार्थ तोडण्याऐवजी तो तयार करणे होय. ही बाब सहाय्य प्रदान करण्याबद्दल आणि काय अपेक्षित आहे याची समज वाढवण्या बद्दल आहे आणि चुका व कमकुवतपणा दर्शविण्याबद्दल नाही. विधायक अभिप्राय स्वीकार्य सीमा किंवा विद्यार्थी शिक्षकाच्या शारीरिक/ मानसिक/ संज्ञानात्मक मर्यादांबद्दल जागरूकता प्रदर्शित करून प्राप्तकर्त्याबद्दल आदर दर्शवितो. प्रत्येक जण एक अद्वितीय आहे आणि विविध कौशल्यांच्या संचाने वरदान प्राप्त आहे. रचनात्मक अभिप्राय त्या कौशल्यांच्या संच ओळखतो आणि त्याच्या/तिच्या चांगल्यासाठी व दुशाराण्यासाठी त्याला योग्य आकार दितो. ते कठोरपणे निर्णयात्मक भाषा वापरणे टाळते आणि अचूक व विश्वासार्ह माहिती वापरून विशिष्ट अभिप्राय प्रदान करते. म्हणूनच, असे दिसून येते की रचनात्मक आणि संबंधित अभिप्रायामुळे यशस्वी अध्यापन आणि अध्ययन तसेच आत्म-सुधारणा होऊ शकते. अचूक, प्रासंगिक, वेळेवर होणारा, उपयुक्त, विवेकी, आदरणीय, विशिष्ट गरजांसाठी अनुकूल आणि प्रीत्सहान देणारा अभिप्राय ही सर्व वांछनीय वैशिष्टये आहेत. अशा प्रकारे, अभिप्राय देखील स्त्रोतांच्या विस्तृत श्रेणीतून येऊ शकतात. नेहमी औपचारिक अभिप्राय देणे आवश्यक नाही. खरतर प्रत्येक प्रकारच्या अभिप्रायाची स्वत:ची किंमत त्याच्याशी संलग्न आहे. त्यामुळे दिलेल्या परिस्थितीत कोणत्या प्रकारचा अभिप्राय प्रभावी होईल हे ठरवण्यासाठी शिक्षक निर्देशकाची भूमिका खरोखरच महत्वाची असते.

२.८ सारांश

शिक्षक शिक्षणासारख्या व्यावसायिक क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांनी केवळ सिद्धांत शिकणे आणि सिद्धांत हा महत्वाचे आहेत हे समजून घेणेच नव्हे तर सैद्धांतिक चौकटी व्यवहारात लागू करण्यास देखील शिकणे महत्वाचे आहे. ही गरज २१ व्या शतकातील वर्गाखोल्यांमध्ये आर्थिक स्पष्ट होते. जिथे विविध शिकणाऱ्यांची पूर्तता (सोय) केली जाईल. सराव अध्यापन हे, जे इंटर्नशिप अनुभवाच्या केंद्रस्थानी आहे. विद्यार्थी शिक्षकांना अध्यापन व अध्ययनाबद्द्लचे सर्व सैद्धांतिक ज्ञान तसेच विद्यार्थ्याच्या मानसशास्त्राविषयी त्यांची समाज, वास्तविक वर्गातील वातावरणात लागू करण्यास अनुमती देते. विद्यार्थी शिक्षक हे शिकवण्याची काला शिकत असतांना वर्गातील संदर्भाशी संबंधित अध्यापन धोरण कसे आणि केव्हा वापरावे, समायोजित करावे आणि सुधारित करावे हे शिकतात.

एक पत्र शिक्षक तयार करण्यासाठी,अ ध्यापन सरावासः इंटर्नशिप ही शिक्षक शिक्षणाच्या नियामक मंडळाच्या मार्गदर्शक तत्त्वे आणि दिशानिर्देश लक्षात घेऊन कठोरपणे आयोजित करणे, पर्यवेक्षण करणे आणि मुल्यांकन करणे आवश्यक आहे. कार्यान्वित केलेय मुल्यांकन पद्धतींनी सेवापूर्व शिक्षक वर्गात असतांना त्यांच्या वाढीस मदत केली पाहिजे. ज्याचे मुल्यांकन कसे गेले आहे ते योग्य आणि अचूक अभिप्रायाद्वारे कळविले जाने आवश्यक आहे. अभिप्रायाच्या शिक्षण सुधारण्यावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो. विशेषत: सराव अध्यापन आणि इंटर्नशिप क्रियाकलापांसारख्या क्षेत्रीय अनुभवांच्या क्षेत्रात जर आपल्याला आपल्या विद्यार्थ्यांनी एखादे कार्य पूर्णपणे समजून घ्यावे आणि भविष्यात ते इतर क्रियाकलापांना लागू करू शकतील अशी क्षमता त्यांच्यात निर्माण व्हावी असे वाटत असेल तर प्रभावी अभिप्राय महत्त्वपूर्ण आहे.

२.९ स्वाध्याय

१) शिक्षक शिक्षणात सराव सिद्धांताच्या एकत्रीकरणाची गरज स्पष्ट करा.

२) शिक्षक शिक्षण संस्थांद्वारे शिकवण्याच्या सरावाच्या संघटनेसाठी एन.सी.टी.ई मार्गदर्शक तत्त्वांची थोडक्यात चर्चा करा.

३) विद्यार्थी शिक्षकांद्वारे पाठ निरीक्षण आणि विद्यार्थी शिक्षकांचे त्यांच्या पर्यवेक्षकांद्वारा पाठ निरीक्षण यातील फरक स्पष्ट करा.

४) शिक्षक शिक्षण संस्था आणि शाळा दरम्यान संपर्क अधिकारी म्हणून संस्था पर्यवेक्षकांची भूमिका आणि कर्तव्ये स्पष्ट करा.

५) भारतातील शिक्षक शिक्षण संस्थांद्वारे अध्यापन पद्धतीचे मूल्यमापन करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या विविध पद्धतींची चर्चा करा.

६) २०१४ मध्ये NCTE द्वारे प्रदान केलेल्या शिक्षक शिक्षणासाठी इंटर्नशिपच्या मार्गदर्शक तत्त्वांची चर्चा करा.

७) विविध प्रकारचे अभिप्राय कोणते आहेत? अभिप्राय देण्याची कोणती पद्धत तुम्हाला सर्वात प्रभावी वाटेल? कारणे द्या.

२.१० संदर्भ

- Allen J. and Wright S. (2014), Teachers and Teaching Theory and Practice (2) “Integrating theory and practice in the pre-service teacher education practicum.” Retrieved from DOI : 10.1080/ 13540602. 2013.848568.

- Cohen Luise et. (2010) A Guide to Teaching Practice. Riutledge 2 Park Sequre, Milton Park, Abinagdon, Oxon. Retrieved from

  htte://103.5.132.213:8080*jspui/bitstream/123456789/618/1/A%20Guide%20 to % 20 Teaching % 20 Practce. pdf.

- Darling – Hammond, L. (2006) : Constructing 21st – Century teacher education. Journal of Teacher Education, Vo157, No. X, pp.1-15. Retrieved from

  https://www.researchgate,net/publication/241423878 contructing 21st Century Teacher Education.

- Darling – Hammond, L. & Snyder, J (2000). Authentic assessment of teaching in context. Teaching and Teacher Education, 16(5-6), 523-545.

  http://doi.org/10.1016/50742-051x(00)00015-9

- Dewey, J. (1904/1974). The relation of theory to practice in education. In R. Archambault (Ed.) John Dewey on Education : Selected Writings (pp.315-338). Chicago, IL: University of Chicago Press.

- Mohalik Ramakanta, (RTE Bhuvneshwar) Handbook on Internship in Teaching. Retried From.

  https://www.slideshare.net/ deepali2009/ handbook – on. internship – inteaching

- Wrenn Jan & Wrenn Bruce (2009), “Enhancing Learning by Integrating Theory and Practice” International Journal of Teaching and Learning in Higher Education, Volume 21, Number 2, 258-265 Retrieved from

  https://files. eric.ed.gov/fulltext/EJ899313.pdf

- https://ncte.gov.in/website/PDF/NCFTE_2009.pdf

- https://granite.pressbooks.pub/teachingdiverselearners/chapter/feedback-2/

- https://www.education.education.vic.gov.qu/school/teachers/teachingresources/practice.pages,insightfeedback.aspx

❖❖❖❖

३

अध्यापक शिक्षणाच्या संस्था

घटक रचना :

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ राज्य स्तरावरील अध्यापक शिक्षण संस्था

३.२.१ राज्य स्तरावरील शिक्षण संस्था (एस.आय.ई.)

३.२.२ राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (एस.सी.ई.आर.टी.)

३.२.३ राज्य अध्यापक शिक्षण मंडळ (एस.बी.टी.ई.)

३.२.४ विद्यापीठातील शिक्षण विभाग (यु.डी.टी.ई.)

३.२.५ सर्व शिक्षा अभियान (एस.एस.ए.)

३.३ राष्ट्रीय स्तरावरील अध्यापक शिक्षण संस्था

३.३.१ विद्यापीठ अनुदान आयोग (यु.जी.सी.)

३.३.२ शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासनाच्या राष्ट्रीय संस्था (एन.यु.ई.पी.ए.)

३.३.३ राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षण परिषद (एन.सी.टी.ई.)

३.३.४ राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (एन.सी.ई.आर.टी.)

३.३.५ राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (आर.एम.एस.ए.)

३.४ आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अध्यापक शिक्षण संस्था

३.४.१ संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक संघटना (युनेस्को)

३.५ सारांश

३.० उद्दिष्टे

हे घटक वाचल्यानंतर तुम्ही खालील गोष्टी सांगू शकाल.

- राज्य, राष्ट्र व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमाच्या विविध संस्था.

- राज्य, राष्ट्र व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमाची भूमिका व कार्ये.

३.१ प्रस्तावना

ज्ञानाच्या विस्तारामुळे शिक्षणाचा भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगभरात प्रसार झालेला आहे. या बदलांमुळे आपल्या सामाजिक गरजाही बदललेल्या आहेत. शिक्षणातील नवप्रवाहांना सामोरे जाण्याकरिता शिक्षकांनी प्रशिक्षण घेणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारचे प्रशिक्षण विविध संस्था अनेक पातळीवर देण्याचे कार्य करीत असतात. या घटकामध्ये आपण राज्य, राष्ट्र आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विविध संस्थांची कार्ये व भूमिका याची चर्चा करणार आहोत.

३.२ राज्य स्तरावरील अध्यापक शिक्षण संस्था

शिक्षणाची आणि शैक्षणिक संस्थांची गुणवत्ता वाढविण्याकरिता व शैक्षणिक पद्धती अद्ययावत ठेवण्याकरिता प्रत्येक राज्यातील शै. संस्था, परिषदा व संघटनांमार्फत अनेक नवनवीन शैक्षणिक संशोधन करणे व त्याचा प्रसार करणे गरजेचे आहे. या घटकात आपण खालील राज्य स्तरावरील संस्थांची भूमिका व कार्ये याची चर्चा करणार आहोत.

राज्य शिक्षण संस्था (SIE)

राज्य शैक्षणिक संस्था (SCERT)

राज्य अध्यापक शिक्षण मंडळ (SBTE)

३.२.१ राज्य शिक्षण संस्था (SIE) :-

शिक्षणात गुणवत्ता आणण्यासाठी प्रशिक्षण देणे, शैक्षणिक साधनांची निर्मिती करणे आणि मूल्यमापन करणे यांची आवश्यकता असते. यासाठीच महाराष्ट्र राज्याने 'राज्य शिक्षण संस्थेची' स्थापना केली. सुरुवातीला 'राज्य शिक्षण संस्था' ही प्राथमिक शिक्षणाची देखभाल करीत होती. नंतर या संस्थेची व्याप्ती पूर्व प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च-माध्यमिक शिक्षणापर्यंत पोहोचली. १९८४ मध्ये या संस्थेला राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेप्रमाणे (NCERT) घटनात्मकदृष्ट्या स्थान प्राप्त झाले व या संस्थेचे नाव 'महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद' (MSCERT) असे झाले.

राज्य शिक्षण संस्था (SIE) ची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

- सामग्री प्रशिक्षणावर विशेष भर देऊन शिक्षक शिक्षणाच्या पूर्व-सेवा आणि सेवा-कार्य प्रशिक्षणाचे आयोजन.
- मुख्य संसाधन व्यक्तींचे प्रशिक्षण
- संसाधन व्यक्तींचे प्रशिक्षण

- राष्ट्रीय स्तरावरील संस्था आणि राज्य शिक्षण विभाग यांच्या सहकार्याने कार्यशाळा/ अभिमुखता कार्यक्रमांचे आयोजन

- विविध मॉड्युल्समधील शिक्षकांसाठी निर्देशक साहित्य/ मार्गदर्शक पुस्तके, शब्दकोश, माध्यमिक आणि उच्च शाळांच्या प्रयोगशाळांसाठी उपकरणे आणि साहित्याची यादी तयार करणे.

- बैठका, परिषद, प्रश्नमंजुषा कार्यक्रम, परिसंवाद, व्याख्याने, प्रात्याक्षिके आणि इतर कार्यक्रम जसे की जिल्हा आणि विभागीय स्तरावर विज्ञान प्रदर्शनाचे आयोजन.

- शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण क्षेत्रात वेळोवेळी शैक्षणिक जर्नल, अहवाल, अभ्यास इत्यादींचे प्रकाशन.

- शिक्षणाधिकारी आणि प्रशासकांसाठी आधुनिक व्यवस्थापन तंत्रातील छोटेखानी प्रशिक्षण कार्यक्रम/ अभ्यासक्रमाचे आयोजन.

- पुढील क्षेत्रात कृती संशोधनाचे आयोजन :

  - सर्वेक्षण
  - प्रयोग शाळांचे बळकटीकरण
  - शैक्षणिक मार्गदर्शन
  - शैक्षणिक तपासणी

- SIE ची इतर कार्ये म्हणजे PMOST, OBB, SOPT, SS विज्ञान शिक्षण, संगणक शिक्षण आणि RIMC परीक्षा आयोजित करणे यासारख्या केंद्र प्रायोजित योजनांची अंमलबजावणी करणे आहे. याशिवाय SIE चे कर्मचारी NCERT नवी दिल्ली NUEPA नवी दिल्ली, RTE अजमेर, IMPA, J & K, MHRD, BASE आणि इतर संलग्न एजन्सीकडून शिक्षण प्रक्रियेच्या ट्रेंड व तंत्रामध्ये सुधारणा करण्यासाठी प्रशिक्षण घेतात.

भारतातील राज्य शैक्षणिक तंत्रज्ञान संस्थेची (SIET) भूमिका :

- शिक्षण प्रकल्पासाठी इन्सॅट (INSAT) प्रभावीपणे राबविण्यासाठी आंध्रप्रदेश, बिहार, गुजरात, महाराष्ट्र, ओरिसा आणि उत्तर प्रदेश या सहा राज्यांमध्ये राज्य शैक्षणिक तंत्रज्ञानातील तंत्रज्ञान संस्था स्थापन करण्यात आली आहे. या संस्था काही राज्यांमध्ये SCERT च्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली आणि इतर राज्यांमध्ये शिक्षण संचालनाच्या अंतर्गत कार्यरत आहेत.

- मनुष्यबळ विकास मंत्रालय (MHRD) हे SIETs ला आर्थिक मदत करते. स्टेट कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन रिसर्च अँड ट्रेनिंग (SCERTs) प्रामुख्याने सर्व प्रकारचे मोडेम मिडिया, पद्धती व साहित्य वापरून शैक्षणिक तंत्रज्ञान प्रकल्प राबवणे अपेक्षित आहे. आजकाल ५-८ आणि ९-११ वयोगटातील मुलांसाठी अधिक भर दिला जातो. अलीकडेच संपूर्ण साक्षरता मोहिमेच्या (TLC) आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या शैक्षणिक हालचालींना समर्थन देण्यासाठी ऑडीओ आणि व्हिडिओ सामग्री प्रदान करण्यासाठी विशिष्ट कार्यक्रम हाती घेतले आहेत.

- १९८२ मध्ये सुरु झालेल्या "इन्सॅट फॉर एज्युकेशन" प्रकल्पांतर्गत आंध्रप्रदेश, बिहार, गुजरात, महाराष्ट्र, ओरिसा आणि केंद्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान संस्था (NCETEs) स्थापन केली जात आहे. मुलांसाठी शैक्षणिक सॉफ्टवेअर तयार करण्यासाठी (CIET) ची स्थापना NCERT मध्ये १००% केंद्रीय सहाय्याने करण्यात आली आहे. देशातील मॉडेम कम्युनिकेशन तंत्रज्ञानाच्या क्षमतेच्या योग्य अंमलबजावणीसाठी आणि विकासासाठी सरकारने या SIETs ला स्वायत्त बनविण्याचा निर्णय घेतला आहे. जेणेकरून ते अधिक व्यावसायिक बनतील.

- यु.पी., महाराष्ट्र, ओरिसा आणि आंध्रप्रदेशातील SIETs ला यापूर्वीच स्वायत्त दर्जा बहाल करण्यात आला आहे. तथापि, SIETs चे कार्य आणि त्यांचे आउटपुट अजूनही उप-इष्टतम कार्यक्रमांचा दर्जा सुधारण्याची गरज आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण १९८६, असे नमूद करते की, २१ व्या शतकातील शिक्षांची पूर्तता करण्यासाठी शैक्षणिक प्रणालीमध्ये योग्य आणि व्यवहार्य तंत्रज्ञानाचा परिचय करून देण्याची नितांत आवश्यकता आहे. कारण मोडेम माध्यमे अभ्यासक्रमाशी संबंधित शिक्षणासाठी तसेच त्याच्या समृद्धीसाठी उपयुक्त आधार देऊ शकतात.

- **धोरण म्हणते :**

"आधुनिक दळणवळण तंत्रज्ञानामध्ये पूर्वीच्या दशकात आलेल्या विकासाच्या प्रक्रियेतील अनेक टप्पे व अनुक्रमांना मागे टाकण्याची क्षमता आहे. वेळ आणि अंतर या दोन्ही मर्यादा एकाच वेळी आटोपशीर बनतात. संरचनात्मक द्वैतवाद टाळण्यासाठी, आधुनिक शैक्षणिक तंत्रज्ञानाने तुलनात्मक समृद्धी आणि तयार उपलब्धतेच्या क्षेत्रांसह सर्वात दूरचे क्षेत्र आणि लाभार्थ्यांचे सर्वात वंचित वर्ग या सर्वांपर्यंत एकाच वेळी पोहोचणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा दोन्ही क्षेत्रांमध्ये उपयुक्त माहितीचा प्रसार, शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि पुनर्प्रशिक्षण, गुणवत्ता सुधारण्यासाठी क्ला व संस्कृतीची जाणीव वा वाढवण्यासाठी, कायमस्वरूपी मुल्ये रुजविण्यासाठी इ. साठी केला जाईल. उपलब्ध पायाभूत सुविधांचा जास्तीत जास्त वापर केला जाईल. वीज नसलेल्या गावांमध्ये कार्यक्रम चालविण्यासाठी बॅटरी किंवा सोलट पॅकचा वापर केला जाईल. संबंधित आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सुसंगत शैक्षणिक कार्यक्रम तंत्रज्ञानाचा एक महत्वाचा घटक बनतील आणि यासाठी देशातील सर्व उपलब्ध संसाधनांचा वापर केला जाईल."

३.२.२ राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (SCERT) :-

राज्य परिषद ही राज्याची शिखर संस्था आहे. महाराष्ट्रात इ.स.१९६४-६५ साली या संस्थेची राज्य शैक्षणिक संस्था (SIE) म्हणून स्थापना झाली. इ.स.१९८४ साली या संस्थेचे महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (MSCERT) असे नामकरण झाले.

शालेय शिक्षणाचा गुणात्मक विकास करण्यासाठी ही संस्था अध्यापकांचे शिक्षण, संशोधन आणि मूल्यमापनाची जबाबदारी घेते.

उद्दिष्टे :-

या संस्थेची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- विविध प्रकारच्या शैक्षणिक संशोधनाद्वारे शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविणे.
- अध्यापक शिक्षणात सुधारणा करणे.
- शैक्षणिक संस्थाचा गुणात्मक दर्जा वाढविणे.
- शैक्षणिक पद्धती अद्ययावत ठेवणे.
- शिक्षणातील नाविण्यतेच्या प्रसारास उत्तेजन देणे.

रचना :-

महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेचे (MSCERT) चे मुख्य कार्यालय 'पुणे' येथे आहे. ही संस्था म्हणजे शिक्षणाचा एक शैक्षणिक विभाग आहे. शिक्षण संचालक हे या संस्थेचे प्रमुख असून अनेक विभागांची देखभाल द्वितीय श्रेणीतील राजपत्रित अधिकारी घेत असतात. तसेच राज्याच्या शिक्षण मंत्र्याच्या अध्यक्षतेखाली या संस्थेच्या सल्लागार समितीचे कार्य चालते.

भूमिका व कार्ये :-

ही संस्था प्रामुख्याने,

- नियोजन
- व्यवस्थापन
- संशोधन
- मूल्यमापन आणि
- प्रशिक्षण

यांचा गुणात्मक विकास करण्यासाठी कार्य करते.

या संस्थेची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- शालेय शिक्षण, निरंतर शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण व विशेष शिक्षणात सुधारणा घडवून आणणे.
- पूर्व-प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक शिक्षणाशी संबंधीत असलेल्या तपासणी अधिकार्यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देणे.
- अध्यापक शिक्षण संस्थाना विस्तार सेवा उपलब्ध करुन देणे व त्याचे समन्वय करणे.
- शैक्षणिक संस्थांसाठी शैक्षणिक साधने तयार करणे.
- आशययुक्त अध्यापनासंबंधी संशोधने व नवीन शोध घेण्यासंबंधी शिक्षकांना प्रेरणा देणे.

MSCERT ची कार्ये खालील विभागांमार्फत होतात.

- अध्यापक शिक्षण विभाग
- विस्तार सेवा केंद्र
- संशोधन विभाग
- मूल्यमापन विभाग
- अभ्यासक्रम निर्मिती विभाग
- लोकसंख्या शिक्षण विभाग
- प्रसिद्धी विभाग

३.२.३ राज्य अध्यापक शिक्षण मंडळ (SBTE) :-

सर्वप्रथम इ.स.१९६६ साली कोठारी आयोगाने राज्य अध्यापक शिक्षण मंडळाची स्थापना करण्याची शिफारस केली. या मंडळाचे मुख्य कार्य हे राज्य मंडळाकडून चालविल्या जाणाऱ्या अध्यापक शिक्षणाचा विकास करणे हे होते. राज्यमंडळाची स्थापना इ.स.१९६७ मध्यप्रदेशात झाली आणि त्यानंतर इ.स. १९७३ साली महाराष्ट्र, जम्मू आणि काश्मीर, आणि तामिळनाडू येथे करण्यात आली. राज्याच्या शिक्षणमंत्र्यांकडून राज्य अध्यापक शिक्षण मंडळ (SBTE) हे सर्व राज्यात स्थापन करावे असे NCERT ला सूचविण्यात आले.

कार्ये :-

- अध्यापक शिक्षण संस्थांचा दर्जा ठरविणे.
- अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तक, राज्याच्या अध्यापक शिक्षणात सुधारणा व बदल घडवून आणणे.
- अध्यापक शिक्षण संस्थांमधून मार्गदर्शनाची सोय आयोजित करणे.
- अध्यापक शिक्षण संस्थांच्या मान्यतेकरिता निकषांचे विकसन करणे.
- अध्यापक शिक्षणांच्या प्रवेश आणि विद्यार्थी शिक्षकांच्या अध्यापकांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन याबाबतच्या निकषांचे विकसन करणे.
- अध्यापक शिक्षणाच्या गुणात्मक व संख्यात्मक विकासासाठी नियोजन करणे.
- शिक्षणाचा अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तक आणि परीक्षा पद्धतीत बदल व सुधारणा करण्यासाठी विद्यापीठे आणि राज्य संस्थांना मार्गदर्शन करणे.
- संलग्नतेकरिता/ सदस्यत्वाकरिता अध्यापक शिक्षण संस्थेची शैक्षणिक आणि भौतिक स्थिती निश्चित करणे/ ठरविणे.
- विद्यापीठातील विभाग आणि इतर प्रशिक्षण संस्था यांच्या सहकार्याच्या जाणिवेत विकास घडवून आणणे.
- अध्यापक शिक्षणाकरिता वेगवेगळ्या स्तरावर आर्थिक मदत व विविध सुविधा पुरविणे.
- राज्य शिक्षक प्रशिक्षणार्थींच्या विकासांकरिता सूचना देणे.

३.२.४ विद्यापीठातील शिक्षण (UDTE) :-

सध्या शिक्षण हे एक अभ्यासाचे स्वतंत्र क्षेत्र आहे असे समजले जाते. विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) विद्यापीठातील शिक्षण विभागाला अनुदान पुरवते. शिक्षकांच्या विकासाकरिता त्यांना उच्च दर्जाच्या प्रशिक्षणाची आवश्यकता असते. शिक्षण विभागाकडून शैक्षणिक प्रशासन आणि अभ्यासक्रम तज्ज्ञांच्याद्वारे शिक्षण प्रक्रियेचा व परीक्षा पद्धतीचा विकास करण्यात येतो. विद्यापीठ शिक्षण विभागातर्फे एम.एड्. बी.एड्. आणि एम्. फिलचे वर्ग चालविण्यात येतात त्याचबरोबर शिक्षणातील पीएच.डी.साठी व डी.लिट.पदवीसाठी संशोधनाचे कार्य करण्यात येते. इ.स.१९१७ साली पहिला शिक्षण विभाग कलकत्ता विद्यापीठात सुरु करण्यात आला. सद्यस्थितीत एम.एड्.आणि पीएच.डी. करिता भारतातील सर्व विद्यापीठात शिक्षण विभाग आहेत.

कार्ये :-

- पदवीत्तर अभ्यास आणि संशोधन कार्याचा विकास करणे.
- शालेय शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण आयोजित करणे.
- अध्यापक शिक्षण आणि संशोधन कार्याच्या विकासासाठी भरीव कार्यक्रमांची तरतूद करणे.
- पदवीत्तर शिक्षकांसाठी काही कार्यक्रम सुरु करणे व त्यानचे संघटन करणे.
- अध्यापक शिक्षणात मोठ्या प्रयोगशाळा, अनुदेशन साधने, नवनवीन अध्यापन पद्धती व सराव यांचा विकास घडवून आणणे.
- इतर विभागाच्या गरजा पूर्ण होऊ शकतील अशा स्वरुपाचे आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम व संशोधन अभ्यासास उत्तेजन देणे.
- संशोधकांना शिक्षणाच्या विद्याशाखेत सहभागी होण्यासाठी विस्तारित व्याख्याने व कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
- अध्यापक शिक्षणाचा स्तर अद्ययावत ठेवण्यासाठी नवीन अध्यापन पद्धती व तंत्रविज्ञानासंबंधीची जाणीव करुन देणे.
- शिक्षणातील प्रात्यक्षिक कार्य व तात्त्विक भागाचे मूल्यमापन करण्यासाठी परिणामकारक प्रक्रिया विकसित करणे.

आर्थिक ध्येय, विविध घटकांचे एकात्मिकरण प्रयत्नातील एकनिष्ठता, विविध संस्थांच्या गरजा ध्यानात घेऊन, त्याना आदर्शत्वाकडे नेण्यासाठी त्याच्या भ्रष्टाचारी आणि स्फोटक प्रवृत्तीत बदल घडवून आणण्यासाठी राज्य स्तरावर एका भक्कम शैक्षणिक आणि प्रशासकीय यंत्रणेची आवश्यकता आहे.

प्रत्येक राज्यात स्वतंत्रपणे विद्यापीठीय अध्यापक शिक्षण असणे अत्यावश्यक आहे. संपूर्ण राज्यातील महाविद्यालये पदवी व पदवीत्तर स्तरावरील शिक्षक स्वयंपूर्ण तसेच संलग्नीत असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा :-

१) अध्यापक शिक्षणाच्या राज्य स्तरावरील संस्थांची कार्ये स्पष्ट करा.

३.२.५ सर्व शिक्षा अभियान (एस एस ए)

सर्व शिक्षा अभियान (SSA) हा प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण (UEE) कालबाह्य पद्धतीने साध्य करण्यासाठी भारत सरकारचा प्रमुख कार्यक्रम आहे, भारतीय संविधानाच्या ८६ व्या दुरुस्तीद्वारे ६-१४ वर्षे वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणे हा एक मुलभूत अधिकार आहे म्हणून बंधनकारक आहे. मानव संसाधन विकास मंत्रालय (MHRD), भारत सरकार (GOD) SSA कार्यक्रमाचे निर्देशन करते. SSA हे २०००-२००१ पासून कार्यान्वित आहे. शिक्षणाधिकार (RTE) कायदा २००९ पास झाल्यामुळे SSA दृष्टीकोन, धोरण आणि निकषांमध्ये बदल समाविष्ट केले आहेत. SSA ची अंमलबजावणी केंद्र आणि राज्य सरकारच्या निधीद्वारे केली जात आहे आणि यात संपूर्ण देश सामावतो. सध्या SSA द्वारे १.१ दशलक्ष वस्त्यांमधील सुमारे १९२ दशलक्ष मुलांना देवा दिली जाते. लोक सहभाग हा SSA च्या यशाचा पाया आहे. कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीच्या प्रत्येक टप्प्यावर योजनेमुळे समुदायाच्या सहभाग आणि देखरेख यांना प्रोत्साहन दिले जाते.

सर्व शिक्षा अभियान म्हणजे काय ?

- सार्वभौमत्व प्राथमिक शिक्षणासाठी स्पष्ट कालमर्यादा असलेला कार्यक्रम.
- देशभरात दर्जेदार मुलभूतशिक्षणाच्या मागणीला प्रतिसाद.
- मुलभूत शिक्षणाद्वारे सामाजिक न्यायाचा प्रसार करण्याची विनंती.
- प्राथमिक शाळांच्या व्यवस्थापनात पंचायती राज संस्था, शाळा व्यवस्थापन समित्या, आदिवासी स्वायत्त, पार्षद यांचा प्रभावीपणे सहभाग घेण्याचा प्रयत्न
- राजकीय इच्छाशक्तीची अभिव्यक्ति ही प्राथमिक शिक्षणाला सर्वोच्च स्तरावर सार्वत्रिक नाही.
- केंद्र, राज्य आणि स्थानिक सरकार यांच्यातील भागीदारी
- राज्यांना स्वत:ची प्राथमिक शिक्षण दृष्टि विकसित करण्याची संधी

सर्व शिक्षा अभियानाची उद्दिष्टये सर्व शिक्षा अभियान

सर्व शिक्षा अभियान २००० पर्यंत ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी उपयुक्त आणि संबंधित प्राथमिक शिक्षण प्रदान करण्यासाठी आहे. शाळांच्या व्यवस्थापनामध्ये समाजाच्या सक्रीय सहभागासह सामाजिक आणि लैंगिक अंतर भरून काढण्याचे आणखी एक ध्येय आहे.

उपयुक्त आणि समर्पक शिक्षण हे अशा शिक्षण पद्धतीचा शोध दर्शविते जे परके नाही आणि जे समुदाय एकता आकर्षित करते. मुलांना त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणाबद्दल धिकता यावे आणि त्यामध्ये प्रभुत्व मिळवता यावे हे त्यांचे उद्दिष्ट आहे, जेणेकरून त्यांच्या मानवी क्षमतेचा आणि भौतिक दृष्टया पूर्ण उपयोग करून घेता येईल. हा शोध देखील मूल्यावर आधारित शिक्षणाची प्रक्रिया असणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे मुलांना केवळ स्वार्थी गोष्टींना अनुमती देण्याऐवजी एकमेकांच्या कल्याणासाठी काम करण्याची मिळते.

सर्व शिक्षा अभियानाची उद्दिष्टांची यादी

१) शाळेतील सर्व मुले, शिक्षण हमी केंद्र, पर्यायी शाळा, २००३ पर्यंत शाळा शिबीर

२) सर्व मुले २००७ पर्यंत प्राथमिक शालेय शिक्षणाची पाच वर्षे पूर्ण करतील.

३) सर्व मुले २०१० पर्यंत आठ वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करतील.

४) जीवनासाठी शिक्षणावर भर देऊन समाधानकारक गुणवत्तेच्या प्राथमिक शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करते.

५) २००७ पर्यंत प्राथमिक स्तरावर आणि २०१० पर्यंत प्राथमिक शिक्षण स्तरावर सर्व लिंग व श्रेणीतील अंतर भरून काढणार.

६) २०१० पर्यंत सार्वत्रिक धारणा

मुख्य केंद्रीय हस्तक्षेप आणि SSA सह त्याचे एकीकरण

१९८६ च्या शिक्षणावरील राष्ट्रीय धोरणानंतर प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात अनेक नाविन्यपूर्ण योजना आहेत, जसे की ऑपरेशन ब्लॅकबोर्ड, शिक्षक शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण, महिला, प्राथमिक शिक्षणासाठी पोषण सहाय्यासाठी राष्ट्रीय, कार्यक्रम, बिहार, राजस्थान, उत्तर प्रदेश व आंध्र प्रदेशमधील राज्य विशिष्ट शिक्षण प्रकल्प आणि १५ राज्यातील २१९ जिल्ह्यांमध्ये DPEP हे सर्व शिक्षा अभियानासारख्या घडीत खालील प्रकारे एकत्रित करण्याचा प्रस्ताव आहे.

i) ऑपरेशन ब्लॅकबोर्डचे उद्दिष्ट शिक्षणाच्या भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्याचा उद्देशाने होते, ज्याद्वारे शाळेची वाढविली गेली आणि अधिक शिक्षक सिद्ध झाले. तथापि, ऑपरेशन ब्लॅकबोर्ड शाळांचा संपूर्ण वर्ण व्यापू शकला नाही. SSA विद्यमान संरचनेत गुणात्मक सुधारणा आणि विस्तार करेल. SSA कार्यक्रम कार्यान्वित झाल्यानंतर OBB अंतर्गत कोणतीही नवीन शिक्षक भरती होणार नाही. OBB अंतर्गत शिक्षकाच्या पगारासाठी सहाय्य हे तथापि, त्या योजनेंतर्गत शिक्षकांची आधीच नियुक्ती केली गेली आहे, तेथे चालू राहील. ग्रामीण/ शहरी रोजगार योजनांमधून वर्गखोल्यांसाठी निधी मिळविण्याचे प्रयत्न सुरूच राहतील, जरी या निधीसाठी वार्षिक मार्किंग लागू होणार नाही.

ii) शिक्षक शिक्षणाचे बळकटीकरण :

शिक्षक शिक्षणाच्या सुधारित योजनेत राज्य सरकारांचे प्राधान्याने लक्ष वेधले जाईल याची खात्री करण्यासाठी विशेषत: कठोर निवड निकषांद्वारे रिक्त पडे भरण्याबाबत राज्यांशी सामंजस्य कराराची तरतूद आहे. ही योजना ९ व्या योजनेच्या समाप्तीनंतर SSA फ्रेमवर्कचा एक भाग असेल, त्यानंतर ती SSA च्या कार्यक्रमात विलीन होईल. हे DIETs पूरक ठरेल, ते जिल्हास्तरावर मार्गदर्शन करतात.

iii) प्राथमिक शिक्षणासाठी राष्ट्रीय पोषक सहाय्य कार्यक्रम :

प्राथमिक शिक्षणासाठी राष्ट्रीय पोषण सहाय्य कार्यक्रमाचे मूल्यमापन दर्शविते की पुरवठा माल धन्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या पोषणाचा दर्जा उंचावताना उपस्थितीत सुधारणा होते. राज्यांशी सल्लामसलत करून योग्य सुधारणांसह योजना सुरु ठेवण्याचा प्रस्ताव आहे.

iv) महिला समाख्या :

महिला समाख्या दृष्टीकोनावरील मूल्यमापन अभ्यास महिला समीक्षरणामध्ये झालेली प्रगती दर्शवितात. यामुळे मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाची मागणी निर्माण होते. शाळेच्या व्यवस्थापनात महिला गटांना अधिक सक्रीय भूमिका देऊन मुलभूत शिक्षणाशी हे संबंध आर्थिक दृश करण्याची गरज आहे. महिला समाख्या ही योजना राज्य व जिल्हा स्तरावर आपल्या जिल्ह्याची ओळख कायम ठेवणार असली तरी महिला समाख्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या जिल्ह्यांमध्ये SSA च्या नियोजन आणि अंमलबजावणीसाठी तो मदत करेल.

v) शिक्षण हमी योजना आणि पर्यायी व नाविन्यपूर्ण शिक्षण :

अनौपचारिक शिक्षण योजनेच्या अभ्यासणे लवचिकतेचा अभाव निदर्शनास आणला आहे. ज्यामुळे विविध राज्यांमध्ये प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये अडथळा येतो. नुकत्याच मंजूर झालेल्या सुधारित योजनेमध्ये विविध प्रकारचे हस्तक्षेप प्रदान करण्याचे प्रयत्न केले गेले आहेत. जसे की शिक्षण हमी शाळा, पर्यायी शालेय सुविधा, बालिका शिक्षण शिबीर, शाळा शिबिरे इ. सुधारित NFE योजना EGS आणि ATE म्हणून ओळखली जाते. जी SSA चा घटक असेल आणि ९ व्या योजनेच्या अखेरीस त्यात आत्मसात होईल. EGS आणि ATE योजना कार्यान्वित करण्यासाठी नियोजन व व्यवस्थापन सहाय्य प्रदान करेल.

vi) जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम (DPEP) :

DPEP जिल्हे सूचित करतात की विकेंद्रित नियोजन व अंमलबजावणीमुळे नावनोंदणी प्रक्रियेत समुदायाचा सुलभ होतो. DPEP ला विविध राज्यांमध्ये विविध प्रकारचे यश मिळाले आहे. काहींनी DEPE लाभ घेतले आहेत आणि त्यांचे प्राथमिक शिक्षण क्षेत्र सुधारले आहे. अनेक DEPE राज्यांमध्ये मोठ्या संख्येने शिक्षकांच्या जागा भरण्यात आल्या आहेत. ब्लॉक आणि कस्टर रिसोर्स सेंटर्सच्या स्थापनेमुळे शिक्षकांमधील

शैक्षणिक संवाद सुलभ झाला आहे. बहुतेक डीपीईजी राज्यांमध्ये शिक्षक आणि तज्ज्ञांच्या सहभागाने नवीन पाठ्यपुस्तकांचा विकास हा उत्साहवर्धक आहे. सर्व DEPE जिल्हे देखील SSA फ्रेमवर्कचा भाग असतील. DEPE जिल्ह्यांमध्ये सर्वसमावेशक जिल्हा प्राथमिक शिक्षण योजना तयार करण्याचे प्रयत्न केले जातील. उच्च प्राथमिक शिक्षणामध्ये उभ्या विस्तारावर व प्राथमिक शाळेच्या प्रयत्नांच्या एकत्रीकरणावर लक्ष केंद्रित केले जाईल.

vii) लॉक जंबिश प्रकल्प (Lock Jumbish Project) :

LJP अंतर्गत, मूल्यमापन अभ्यास सूक्ष्म नियोजन आणि शाळा मॅपिंगच्या सकारात्मक परिणाम दर्शवितात. ज्यामध्ये समुदायाचा सहभाग आहे. बालिका शिक्षा शिबीर आणि सहज शिक्षा केंद्रामार्फत मुलींच्या शिक्षणासाठी विशिष्ट हस्तक्षेप केला जातो. नावनोंदणी आणि प्रतीधारणामध्ये सुधारणा झाली असली तरी, प्रत्यक्ष शिकण्याची उपलब्धी माफक आहे. राजस्थानातील १३ जिल्ह्यांमध्ये एलजेपी लागू केली जाईल. आणि जिल्ह्यांसाठी जी सर्वांगीण जिल्हा योजना तयार केल्या जातील. LIP ही SSA फ्रेमवर्कचा एक भाग आहे.

सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत तरतूद :

वर सूचीबद्ध केलेले सर्व हस्तक्षेप सर्व शिक्षा अभिनयात केले जाऊ शकतात. मुलींच्या शिक्षणासाठी खालील तरतूद :

१) शिशु बालक काळजी व शिक्षणासाठी हस्तक्षेप

२) शाळा/ ईजी सारख्या पर्यायी सुविधा या सर्व वस्तूंपासून एक किलोमीटरच्या परिघात उभारण्यात यावी.

३) नियमित शाळांमध्ये ईजीएस चे अपग्रेडेशन (सुधारणा)

४) पर्यायी आणि नाविन्यपूर्ण शिक्षण या घटकांतर्गत शाळाबाह्य मुलींसाठी विशेष मुख्य प्रवाहात शिबिरे.

५) नवोन्मेष निधीतून महिला समाख्या सारखे हस्तक्षेप

६) महिलांच्या सहभागावर लक्ष केंद्रित करून प्रक्रिया-आधारित समुदाय सहभागाची तरतूद.

७) मुलींच्या शिक्षणाची संदर्भ विशिष्ट नाविन्यपूर्ण हस्तक्षेपाची तरतूद एका विशिष्ट वर्षात प्रति हस्तक्षेप १५ लाख रु. पर्यंत आणि एका जिल्ह्यात रु. ५० लाखापर्यंत.

८) शाळा व्यवस्थापनासाठी क्षमता विकसित करण्यासाठी समुदाय नेत्यांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम.

९) प्रभावी शैक्षणिक पर्यवेक्षणासाठी ब्लॉक आणि क्लस्टर रिसोर्स सेंटर्सची स्थापना.

१०) इयत्ता आठवी पर्यंतच्या सर्व मुलींना मोफत पाठ्यपुस्तके.

११) मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम सध्या प्रमाणेच सुरु राहणार आहे.

१२) गणवेश आणि शिष्यवृत्ती यासारखे प्रोत्साहन फक्त राज्य योजनेतून दिले जातील.

१३) सर्व प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक शाळांसाठी पुरेशी अध्यापन अध्ययन उपकरणे.

१४) नियुक्त करण्यात येणाऱ्या शिक्षकांपैकी किमान ५०% महिला असणे आवश्यक आहे.

१५) पुढील बाबींसाठी तरतूद –

- सर्व शिक्षकांसाठी शाळा आणि शिक्षक अनुदान
- सर्व शिक्षकांसाठी दरवर्षी २० दिवसीय सेवा कार्य प्रशिक्षण
- सर्व अपंग मुले
- समुदाय आधारित निरीक्षण, संशोधन आणि संसाधन संस्थांसह भागीदारी आणि हस्तक्षेपावर नियतकालिक भरणा.

३.३ अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमाच्या राष्ट्रीय स्तरावरील संस्था

३.३.१ विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) :-

विद्यापीठ अनुदान आयोगाची स्थापना २८ डिसेंबर १९५३ साली न्यू दिल्ली येथे झाली. इ.स.१९५६ साली विद्यापीठ अनुदान आयोगाला भारत शासनाकडून स्वतंत्र दर्जा प्राप्त झाला.

कार्ये :-

- विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांची गरज ध्यानात घेऊन त्यांना आर्थिक साहाय्य करते.
- विद्यापीठे आणि त्यांची अवस्था चांगली ठेवण्यासाठी आर्थिक साधनांचा विस्तार करते.
- विद्यापीठाला अनुदान देण्यासाठी केंद्र आणि राज्य शासनाला मार्गदर्शन पुरविते.
- राज्यात नवीन विद्यापीठ स्थापण्यास पाच वर्षांकरिता अनुदान पुरविते.

- विद्यापीठात नवीन विभाग सुरु करण्याकरिता किंवा शैक्षणिक कार्यक्रम करण्याकरिता पाच वर्षे अनुदान देते. परंतू त्यासाठी राज्याची संमती आवश्यक असते.
- आर्थिक मदत देऊन उच्च स्तरावरील संशोधन कार्य आणि शैक्षणिक कार्य करण्यास प्रेरणा देते.
- उच्च शिक्षण विद्यापीठातील नवीन कार्यक्रम आणि महाविद्यालयांना अनुदान देते.
- विद्यापीठातील आणि महाविद्यालयातील प्राध्यापकांना प्रकल्प कार्यार्करिता शिष्यवृत्ती पुरविते.

अध्यापक शिक्षण समित्या :-

- शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी अध्यापक शिक्षण समित्यांची निर्मिती करण्यात येते. त्या समितीत सात सभासदांचा दोन वर्षांकरिता समावेश करण्यात येतो.
- अध्यापक शिक्षणात नवीन उपक्रम आणि संशोधन कार्याच्या जाणिवेसाठी प्रेरणा देते.
- संशोधन आणि अध्यापना कार्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती आणि शिक्षक शिष्यवृत्तीस अनुदान व मान्यता देते.
- विद्यापीठातील प्राध्यापकांना आंतरराष्ट्रीय सभा व चर्चासत्रास हजर राहण्याकरिता विद्यापीठ अनुदान आयोग प्रवासासाठी अनुदान देते.
- कार्यक्रमातील अंतर्गत बदलाकरिता व व्याख्याने देण्याकरिता विद्यापीठांमधून निमंत्रित प्राध्यापकांची नेमणूक करण्यात येते.
- विद्यापीठ आणि महाविद्यालयातील प्राध्यापकांकरिता राहण्यासंबंधीच्या सवलती पुरवते.
- पोस्ट पीएच.डी. कार्यासाठी संशोधन मदतनिसची नेमणूक करते.

संशोधन :-

- विद्यापीठातील प्राध्यापकांना त्याचे स्वत:चे संशोधन करण्याकरिता यु.जी.सी. भरीव अनुदान देते. इ.स.१९५३-५४ मध्ये, शिक्षण मंत्रालयाने एक योजना सुरु केली. या योजनेअंतर्गत महाविद्यालयातील आणि शिक्षण विभागातील प्राध्यापकांनी निवडलेल्या समस्येवर संशोधन कार्य करण्याकरिता व केंद्र मंत्रालयातून मान्यता दिल्यानंतर त्यांना त्यासाठी अनुदान देण्यात येते.
- संशोधनाकरिता सुविधा पुरविणे हा या योजनेचा मुख्य हेतू आहे. बहुतेक वेळा निधीची दुर्मिळता दिसून येते. प्रकल्प पूर्ण करण्याकरिता काही साधने पुरविण्यात

येतात. प्रशिक्षण महाविद्यालयाचे कर्मचारी, संशोधक, सहाय्यक, यांच्याकरिता आर्थिक सवलती देण्यात येतात.

प्रगतिशील अभ्यास केंद्र (CASE) :-

➢ भारतातील अध्यापन आणि संशोधनाचा दर्जा सुधारण्याकरिता यु.जी.सी.ने ज्ञानाच्या विविध शाखेत CASE ची स्थापना केलेली आहे. शिक्षणातील अध्यापन आणि संशोधनाचा दर्जा उंचावण्याच्या हेतूने बडोदा येथील शिक्षण विभाग आणि मानसशास्त्र विभागाची निवड करण्यात आलेली आहे. हे विभाग सर्व भारताचा शैक्षणिक पाया ध्यानात घेऊन कार्य करतात.

३.३.२शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासनाच्या राष्ट्रीय संस्था (NUEPA/ NIEPA:-

कार्ये :-

शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासन ही एक राष्ट्रीय उच्च संघटना म्हणून तिची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- सेवांतर्गत कार्यक्रमांमधून शैक्षणिक प्रशासनाची क्षमता आणि पुरेसे ज्ञान विकसित करण्यासाठी शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासनाचे प्रशिक्षण देणे.
- राज्य स्तर आणि स्थानिक पातळीवर शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासनाची कार्यक्षमता उंचावण्यासाठी प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करुन देणे.
- शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासनाच्या क्षेत्रांतील एकात्मिक शिक्षण आणि संशोधन कार्याचे समन्वय करणे.
- चर्चासत्रे आणि कृतीसत्रे आयोजित करुन शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासनातील समस्या सोडविण्यासाठी शिक्षकांना उत्तेजन देणे.
- नियोजन आणि प्रशासनाच्या क्षेत्रातील नवीन विकास आणि नवीन उपक्रमासाठी विस्तार कार्यक्रमाची आखणी करणे.
- विकासांचे आकलन आणि विकसित देशातील नवोपक्रम समजून घेण्यासाठी इतर देशांशी संबंध प्रस्थापित करणे.

- नियोजन आणि प्रशासनाच्या क्षेत्रांत राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावर मार्गदर्शन करणे.
- विस्तार कार्यक्रमांतर्गत शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासनावरील नियतकालिक व इतर पुस्तके प्रकाशित करणे.
- आपली शिक्षण पद्धती आणि शैक्षणिक समस्या सोडविण्यासाठी इतर देशातील शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशासनाचा आढावा घेणे.
- या क्षेत्रात नवीन विकास व जाणीव जागृतीसाठी शैक्षणिक प्रशासकांसाठी उजळणी वर्ग घेणे.
- शैक्षणिक संशोधन अहवाल प्रकाशित करणे. प्रत्यक्ष कृती आणि तात्त्विक बाजू यांचा समन्वय साधण्यासाठी प्रकाशन विभागाची स्थापना करणे.
- प्रकाशित झालेले निष्कर्ष व चर्चा यावर आधारित चर्चासत्रे व कृतीसत्रे आयोजित करणे.
- विशेष क्षेत्रातील ज्या शाळा व महाविद्यालये संगणक, शैक्षणिक तंत्रविज्ञान, कला यासारखे मूलभूत शिक्षण देतात त्यांच्यासाठी प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे.

भाषिक संस्था :-

केंद्रीय हिंदी संस्थान.

सेंट्रल इन्स्टिट्युट ऑफ इंग्लिश हैद्राबाद.

सेंट्रल इन्स्टिट्युट ऑफ इंडियन लँग्वेज, म्हैसूर.

या ठिकाणी भाषेचे प्रशिक्षण देण्यात येते.

३.३.३ राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षण परिषद (NCTE) :-

अध्यापक शिक्षण कार्यक्रम हा नाविन्य नसलेला, ताठर आणि वास्तव्यापासून दूर असा आहे. अशी चिकित्सा कोठारी आयोग अहवाल (१९६४-६६) मध्ये केलेली आहे. म्हणून, अध्यापक शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षण परिषदेची स्थापना करण्याचे ठरविण्यात आले. इ.स.१९७२च्या सप्टेंबरमध्ये शिक्षण केंद्रीय सल्लागार समितीने (CABE) सदर प्रस्ताव सादर केला. सदर प्रस्तावाला पाचव्या

राष्ट्रीय नियोजनाने पाठींबा दर्शविला. त्यानंतर कायद्यानुसार २१ मे १९७३ रोजी भारतीय शिक्षण मंत्रालयाने NCTE ची स्थापना केली. इ.स.१९९३ पासून NCTE ला स्वतंत्र घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला.

उद्दिष्टे :-

- अध्यापक शिक्षणाच्या नियोजित आणि समन्वयात्मक विकासासाठी कार्य करणे.
- अध्यापक प्रशिक्षकांचा दर्जा आणि कार्यात सुधारणा घडवून आणणे.

कार्ये :-

१९९३ च्या घटनेनुसार NCTE खालीलप्रमाणे कार्य करते.

- अध्यापक शिक्षणाचे विविध पैलू आणि प्रकाशित निष्पत्ती संबंधी सर्वेक्षण आणि अभ्यास करणे.
- केंद्र आणि राज्य सरकार विद्यापीठ अनुदान आयोग आणि इतर संस्थांना अध्यापक शिक्षणासंबंधी नियोजन व कार्यक्रम यासंबंधी शिफारशी करणे.
- देशातील अध्यापक शिक्षण आणि त्याच्या विकासकार्याची जबाबदारी घेणे व समन्वय करणे.
- विविध स्तरावर अध्यापक प्रशिक्षक म्हणून काम करणाऱ्या उमेदवारासाठी कमीत कमी पात्रता ठरविणे त्यासाठी मार्गदर्शक नियम तयार करणे.
- एखाद्या विशिष्ट विभागाकरिता किंवा अध्यापक शिक्षणातील प्रशिक्षण, प्रवेशासंबंधीचे निकष इ.साठी नियमावली विकसित करणे.
- अध्यापक शिक्षणाअंतर्गत येणारे नवीन अभ्यासक्रम व कार्यक्रमाचे मार्गदर्शक नियम तयार करणे तसेच आवश्यक बाबीची निश्चिती करणे.
- अध्यापक शिक्षणांतर्गत नवीन अभ्यास केंद्र सुरु करण्यासंबंधीचे नियम व आवश्यक बाबी या संबंधी नियमावली तयार करणे.
- अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमासंबंधी सर्वसामान्य मार्गदर्शक नियम विकसित करणे.
- अध्यापक शिक्षण (सेवापूर्ण प्रशिक्षण/ सेवांतर्गत प्रशिक्षण) शिक्षकांसाठीच्या अभ्यासक्रमाचे मूल्यमापन आढावा घेऊन काळानुरुप अभ्यासक्रमातील करण्याचे बदल इ. बाबतीत केंद्र शासनाला सल्ला देणे.
- राज्य शासनाच्या संबंधीत असणाऱ्या कोणत्याही विषयाच्या बाबतीत सल्ला देणे. राज्य सरकारने दिलेल्या अध्यापक शिक्षणाच्या प्रगतिच्या नियोजनाचा आढावा घेणे.
- अध्यापक शिक्षणाचा योग्य दर्जा राखण्यासाठी शासनाला मार्गदर्शन करणे.
- अध्यापक शिक्षण संस्थाना मान्यता देणे.
- अध्यापक शिक्षणाचा दर्जा राखण्यासाठी नियम तयार करणे.

- नवोपक्रम आणि संशोधन अभ्यासास प्रेरणा देणे व त्यांचे संघटन करणे (मासिक/वार्षिक).
- अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमाचे पर्यवेक्षण करणे व आर्थिक मदत देणे.
- भारतातील शिक्षक विकासाच्या कार्यक्रमाची जबाबदारी पार पाडणे.
- सद्यस्थितीच्या विकासानुरुप व बदलानुसार सेवांतर्गत शिक्षकांकरिता उजळणी कार्यक्रम तयार करणे.

खालील समितीच्याद्वारे NCTE कार्य करते.

- पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक अध्यापक शिक्षण समिती.
- उच्च माध्यमिक अध्यापक शिक्षण समिती.
- विशेष शिक्षण अध्यापक शिक्षण समिती.
- सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षण समिती.

NCTE ची कार्ये खालील बाबींशी संबंधित आहेत.

- संशोधन-विस्तार सेवा
- विकासात्मक कार्यक्रम
- प्रशिक्षण
- मूल्यमापन

३.३.४ (NCERT) राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद :-

एन सी ई आर टी
NCERT

NCERT

National Council Of Educational Research
And Training

प्रस्तावना :-

ज्ञानाचा प्रस्फोट झाल्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार भारतातच नव्हे तर पूर्ण जगात झाला आहे. या बदलांमुळे समाजांच्या गरजाही बदलत चालल्या आहेत. शिक्षणातील नवीन बदलाला सामोरे जाण्यासाठी शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची गरज आहे. अशा प्रशिक्षणाची गरज NCERT आणि NCTE या संस्थांकडून भागविली जाते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT) :-

स्थापना :-

भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाने ची स्थापना सन १९६१ मध्ये केली. ही एक स्वायत्त संस्था असून ती शिक्षण मंत्रालयाचा एक शैक्षणिक भाग म्हणून कार्य करते. शिक्षण क्षेत्रातील धोरणांची रचना आणि अंमलबजावणी करण्याकरिता शिक्षण मंत्रालयाला मदत करते. शैक्षणिक संशोधन करण्यासाठी विद्यार्थी-शिक्षक आणि शिक्षक-प्रशिक्षकांना ही संस्था प्रोत्साहन देते. वरील मुख्य उद्दिष्टे पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने दिल्ली येथे शिक्षणाची राष्ट्रीय संस्था (NIE) व शिक्षणाची चार विभागीय महाविद्यालये अजमेर भोपाळ, भुबनेश्वर आणि म्हैसूर येथे स्थापन केली. ही संस्था राज्यातील विद्यापीठे आणि संस्था यांच्या सहकार्याने काम करते तसेच शालेय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा पाठपुरावा करते. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी जवळचे संबंध प्रस्थापित करते. या संस्थेकडून केलेल्या संशोधनाचे निष्कर्ष सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी पुस्तकांचे व नियतकालिकांचे प्रकाशन केले जाते.

उद्दिष्टे :-

- शिक्षणाच्या विविध दृष्टिकोनात संशोधनांचे संघटन व सामर्थ्य वाढविणे.
- उच्च स्तरावर सेवापूर्ण आणि सेवाअंतर्गत प्रशिक्षणाची सोय करणे.
- उद्दिष्टे प्राप्तीसाठी आवश्यक पाठ्यपुस्तके नियतकालिके आणि इतर साहित्याचे प्रकाशन करणे.
- राज्य शासनाच्या सहकार्याने शैक्षणिक संस्थांमधून विस्तार केंद्राचे संघटन करणे तसेच नवीन पद्धती व तंत्रज्ञानासंबंधी संस्थांना सवलती देणे.
- संशोधन आणि उच्च प्रशिक्षणाचा विकास करणे व शैक्षणिक प्रशासक आणि अध्यापकांकरिता नॅशनल इन्स्टिट्युट ऑफ एज्युकेशनची स्थापना करुन त्याची व्यवस्था पाहणे.
- मोठ्या प्रमाणावर मार्गदर्शन आणि समुपदेशनाची सेवा पुरविणे.

अ) NCERT ची भूमिका :-

NCERT ची महत्त्वाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- NIE च्या प्रशासनाची देखभाल करणे/ व प्रादेशिक शिक्षण महाविद्यालयाची देखभाल करणे.
- शालेय शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठी सर्व शाखांमधून संशोधन कार्याचे समन्वय करणे.
- शिक्षकांकरिता सेवापूर्ण व सेवाअंतर्गत शैक्षणिक कार्यक्रमांचे संघटन करणे.

- विद्यार्थ्यांकरिता अभ्यास साहित्य व विषयांशी संबंधित शिक्षक हस्तपुस्तिका तयार करणे व प्रकाशित करणे.
- विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक शास्त्रे या विषयामधून शिष्यवृत्ती व पारितोषिके देण्याकरिता बुद्धिमान विद्यार्थ्यांचा शोध घेणे.
- शालेय शिक्षणात सुधारणा करण्याकरिता शिक्षण मंत्रालयाने (आता HRD) दिलेल्या कामाची जबाबदारी घेणे.

खालील संस्था कशाप्रकारे कार्य करते याची माहिती करुन घेणे आवश्यक आहे.

- नॅशनल इन्स्टिट्युट ऑफ एज्युकेशन (NIE) NCERT ची उद्दिष्टे परिपूर्ण करण्याच्या उद्देशाने NIE ची कार्ये ९ विभाग, ७ घटक आणि २ कक्षांद्वारे चालते. त्याची माहिती खालीलप्रमाणे :

NIE चे विभाग :-

- शैक्षणिक विभाग
- निर्मिती विभाग
- गणित शिक्षण विभाग
- पाठ्यपुस्तक विभाग
- अध्यापक शिक्षण विभाग
- शैक्षणिक मानसशास्त्र प्रकाशन विभाग
- शैक्षणिक मानसशास्त्र प्रयोगशाळा विभाग
- पाठ्य पुस्तकांचा विभाग

NIE चे गट :-

- राष्ट्रीय प्रज्ञाशोध अभ्यासक्रम गट
- सर्वेक्षण आणि माहिती प्रक्रिया गट
- धोरण, नियोजन आणि मूल्यमापन गट
- ग्रंथालय आणि दस्तऐवज गट
- शिक्षणाचा व्यावसायिक गट
- परीक्षा सुधार गट
- परीक्षा संशोधन गट

NIE चे कक्ष :-

- प्राथमिक कक्ष
- नियतकालिक कक्ष

ब) शैक्षणिक तंत्रविज्ञानाची केंद्रीय संस्था (CIET) (Central Institute of Educational Technology) :-

CIET ची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- ➢ शिक्षणाच्या प्रसारामध्ये शैक्षणिक तंत्रविज्ञानाचा उपयोग करण्यास उत्तेजन देणे.
- ➢ शालेय नभोवाणी आणि शैक्षणिक दूरदर्शनशी संबंधित प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे संघटन करणे.
- ➢ शैक्षणिक तंत्रविज्ञानावर आधारित अध्ययन साधनाची निर्मिती करणे.

क) प्रादेशिक शिक्षण संस्था (RIE) (Regional Institute of Education) :-

- देशाच्या विविध भागात एक नमुना संस्था म्हणून NCERT ची ने या शिक्षण संस्थेची स्थापना केली.
- त्याचबरोबर अध्यापक शिक्षण कार्यक्रम (बी.एड्.चा ४ वर्षाचा एकात्मिक अभ्यासक्रम) सेवांतर्गत प्रशिक्षण, विस्तार सेवा आणि संशोधनाशी संबंधित असलेला हा कार्यक्रम महाविद्यालयाला जोडण्यात आला आहे.
- चार वर्षाच्या बी.एड्. अभ्यासक्रमात शिक्षणाचा व्यावसायिक विषयी दृष्टिकोन समोर ठेऊन अभियांत्रिकी वैद्यकिय विद्याशाखेप्रमाणे बी.एड्.चे विद्यार्थी सुद्धा आशय आणि अध्यापन पद्धतीचे एकाचवेळी प्रशिक्षण घेतील.
- हे प्रशिक्षण बी.एस.सी., बी.एड्. (विज्ञान) बी.ए.बी.एड्. (भाषा) पदवीसाठी देण्यात येते.
- ही महाविद्यालये एक वर्षाचा बी.एड. अभ्यासक्रम विशेषत: विज्ञान, कृषी, वाणिज्य आणि भाषा मध्ये आयोजित करतात.
- ते एम.एड. अभ्यासक्रम सुद्धा चालू करु शकतात.
- ही महाविद्यालये अजमेर, भोपाळ, भुबनेश्वर आणि म्हैसूर येथे असून ती देशातील सर्वोत्कृष्ट प्रादेशिक केंद्रे आहेत.

भारतीय शिक्षणात NCERT ची भूमिका :-

- NCERT संशोधन, विकास, प्रशिक्षण, विस्तार सेवा अभ्यास साहित्याचे प्रकाशन आणि मूल्यमापनासंबंधी विविध कार्यक्रमाचे संघटन व आयोजन करते.
- शालेय शिक्षणात गुणात्मक सुधारणा करणे हे या संस्थेचे ध्येय आहे.

- संख्यात्मक वाढीपेक्षा शालेय शिक्षणाचा गुणात्मक विकास करणे हा संस्थेचा हेतू आहे.
- आपल्या शिक्षणाचा संबंध राष्ट्रीय उद्दिष्टांशी व सामाजिक गरजांशी असावा. यासाठी ही संस्था काम करते.
- शिक्षकांच्या संशोधन प्रकल्पांना, NIE NCERT मध्ये आयोजित केलेल्या संशोधनांना आर्थिक मदत दिली जाते.
- शालेय शिक्षक आणि शिक्षक प्रशिक्षकांच्या व्यवसायात वाढ होण्यासाठी ही संस्था उन्हाळी प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे संघटन करते. या उपक्रमांमधून शिक्षणात गुणात्मक सुधारणा व्हावी अशी या संस्थेची धारणा आहे.

तुमची प्रगती तपासा :-

१) अध्यापक शिक्षणाच्या राष्ट्रीय संस्थांच्या कार्याची चर्चा करा.

३.३.५ राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (आर.एम.एस.ए.)

पढ़े चलो, बढ़े चलो

Rashtriya Madhyamik Shiksha Abhiyan

राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA) ही माध्यमिक शिक्षणात प्रवेश वाढविण्यासाठी आणि त्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी भारत सरकारची प्रमुख योजना आहे.

राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA) चे उद्दिष्ट आहे की प्रत्येक घरापासून दर वाढविणे. सर्व माध्यमिक शाळांना विहित नियमांचे पालन करून लिंग, सामाजिक-आर्थिक आणि अपंगत्वातील अडथळे दूर करून आणि माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्याचे उद्दिष्ट आहे.

मानवी भांडवल निर्माण करण्यासाठी आणि भारतातील प्रत्येकासाठी जीवनाची गुणवत्ता वा समानता तसेच वाढ व विकासाला गती देण्यासाठी पुरेशी परिस्थिती प्रदान

करण्यासाठी योजनेची अंमलबजावणी करणे. या योजनेत बहूआयामी संशोधन, तांत्रिक सल्ला, अंमलबजावणी आणि निधी सहाय्य यांचा समावेश आहे.

ही योजना मार्च २००९ मध्ये माध्यमिक शिक्षणात प्रवेश वाढविणे आणि त्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी उद्देशाने सुरु करण्यात आली. योजनेची अंमलबजावणी २००९-१० पासून सुरु झाली. योजनेच्या अंमलबजावणीच्या माध्यमिक टप्प्यावर कोणत्याही वस्तीपासून वाजवी अंतरावर माध्यमिक शाळा उपलब्ध करून २००५-०६ मधील ५२.२६% वरून ७५% नावनोंदणी दर गाठण्याची कल्पना आहे. इतर उद्दिष्टांमध्ये सर्व माध्यमिक शाळांना विहित निकषांचे पालन करून माध्यमिक स्तरावर दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे. लिंग, सामाजिक-आर्थिक व अपंगत्वाचे अडथळे दूर करणे, २०१७ पर्यंत माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणासाठी सार्वत्रिक प्रवेश प्रदान करणे. म्हणजे १२ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस पूर्ण करणे आणि २०२० पर्यंत सार्वत्रिक धारणा साध्य करणे यांचा समावेश होतो.

उद्दिष्टये

कोणत्याही वस्तीपासून अंतरावर माध्यमिक उपलब्ध करून ५ वर्षाच्या आत इयत्ता ९-१० वी साठी २००५-०६ मधील ५२.२६% वरून एकूण नोंदणी गुणोत्तर गाठण्याची योजना या योजनेत आहे.

- सर्व माध्यमिक शाळांना विहित निकषांचे पालन करून माध्यमिक स्तरावर दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे.
- लिंग, सामाजिक-आर्थिक आणि अपंगत्वातील अडथळे दूर करणे.
- माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणासाठी सार्वत्रिक प्रवेश प्रदान करणे.
- २०२० पर्यंत धारणा वाढवणे आणि सार्वत्रिक करणे.

या योजनेंतर्गत पुरविल्या जाणाऱ्या महत्वाच्या भौतिक सुविधा पुढीलप्रमाणे आहेत :

(१) अतिरिक्त वर्गखोल्या, (२) प्रयोगशाळा, (३) ग्रंथालये, (४) कला आणि हस्तकला कक्ष, (५) टॉयलेट ब्लॉक्स, (६) पिण्याच्या पाण्याच्या तरतुदी आणि (७) दुर्गम भागातील शिक्षकासाठी निवासी वसतिगृहे.

या योजनेंतर्गत प्रदान करण्यात आलेले महत्वाचे दर्जेदार हस्तक्षेप हे आहेत :

(१) PTR हा ३०:१ पर्यंत कमी करण्यासाठी अतिरिक्त शिक्षकांची नियुक्ती, (२) विज्ञान, गणित आणि इंग्रजी शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करणे, (३) सेवांतर्गत शिक्षकांचे प्रशिक्षण, (४) विज्ञान प्रयोगशाळा, (५) ICT सक्षम शिक्षण, (६) अभ्यासक्रम सुधारणा, आणि (७) अध्यापन अध्ययन सुधारणा

या योजनेत प्रदान केलेले महत्वाचे समानता हस्तक्षेप हे आहेत :

(१) सूक्ष्म नियोजनावर विशेष लक्ष, (२) अपग्रेडेशनसाठी आश्रमशाळांना प्राधान्य, (३) शाळा उघडण्यासाठी SC/ ST/ अल्पसंख्यांक घनता असलेल्या क्षेत्रांना प्राधान्य, (४) दुर्बल घटकांसाठी विशेष नावनोंदणी मोहीम, (५) शाळांमध्ये अधिक महिला शिक्षक, आणि (६) मुलींसाठी स्वतंत्र टॉयलेट ब्लॉक्स.

योजनेची अंमलबजावणी यंत्रणा

योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी स्थापना करण्यात आलेला राज्य सरकारी सोसायट्यांमार्फत ही योजना राबविली जात आहे. केंद्राचा हिस्सा थेट अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सीला दिला जातो. लागू असलेल्या राज्याचा हिस्सा संबंधित राज्य सरकारांद्वारे अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सीलादेखील केला जातो.

योजनेच्या काही नियमांची सुधारणा

भारत सरकारने ०१/०४/२०१३ पासून RMSA च्या खालील सुधारित नियमांना मान्यता दिली आहे :

- राज्य/ केंद्रशासित प्रदेश सरकारांना RMSA अंतर्गत परवानगी असलेल्या नागरी कामांच्या बांधकामासाठी राज्य दर अनुसूची (SSOR) किंवा CPWD दर (जे कमी असेल) वापरण्याची परवानगी देणे.

- कार्यक्रमांतर्गत व्यवस्थापन, देखरेख मूल्यमापन आणि संशोधन (MMER) २.२ टक्क्यांवरून ४ टक्क्यांपर्यंत वाढवणे, ४ टक्क्यांपैकी ०.५ टक्के राष्ट्रीय स्तरासाठी आणि उर्वरित ३.५ टक्के राज्याचा भाग म्हणून ज्या राज्यांच्या बाबतीत जेथे ३.५ टक्के MMER घटकाच्या ३.५ टक्के अंतर्गत क्रीयाकलापांना बाधा आणेल, कोणत्याही विशिष्ट राज्य (केंद्रशासित प्रदेशातील परिव्ययाच्या जास्तीत जास्त ५ टक्क्यांच्या अधीन राहून, PAB द्वारे राज्य/ केंद्रशासित प्रदेशातील फरक मंजूर केले जाऊ शकतात.

- माध्यमिक शिक्षण माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICI) शाळा, मुलींचे वसतिगृह, माध्यमिक स्तरावर अपंगांसाठी समावेशक शिक्षण (IEDSS) आणि व्यावसायिक शिक्षण (VE) च्या इतर केंद्र प्रायोजित योजना RMSA च्या छत्राखाली त्यांच्या विद्यमान स्वरुपात समाविष्ट करणे.

- अनुदानित शाळांसाठी RMSA छात्र योजना घटकांनुसार दर्जेदार हस्तक्षेपासाठी RMSA चे लाभ अनुदानित शाळांना (पायाभूत सुविधा/ मुख्य क्षेत्रे वगळून, उदा. शिक्षकांचे वेतन आणि कर्मचारी वेतन) वाढवणे.

- १२ व्या योजनेच्या उर्वरित कालावधीसाठी बिगर NER राज्यांसाठी ७५:२५ आणि NER राज्यांसाठी सिक्कीमसह) ९०:१० विद्यमान निधी शेअरिंग पॅटर्न सुरु ठेवण्यासाठी

- शिक्षण मंत्रालयाच्या RMSA प्रकल्प मंजुरी मंडळाला (PAB) अधिकृत करण्यासाठी छत्री योजनेच्या एकात्मिक योजनेच्या (RMSA ची) मंजुरीसाठी, माध्यमिक शिक्षणाच्या चार अंतर्भूत केंद्रीय प्रायोजित योजनांचा समावेश आहे.

- RMSA छत्री योजनेच्या सर्व घटकांसाठी थेट RMSA राज्य अंमलबजावणी सोसायटीला निधी जरी करण्यास अधिकृत करणे.

३.४ आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संस्था

३.४.१ UNESCO युनेस्को :-

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

World Heritage Convention

राष्ट्रांची प्रगती/ कल्याण हे तेथील उच्च शिक्षण पद्धती व संस्था यांच्या गुणवत्तेशी जोडलेली असते. (उच्च शिक्षणावरील जागतिक परिषद जून २००३).

उच्च शिक्षणाची जबाबदारी संयुक्त राष्ट्रांवर असल्याकारणाने नवीन उपक्रम आणि विकास, पुराव्यांवर आधारित धोरणांचा विकास करण्याचे कार्य तसेच गरीबीचे उच्चाटन आणि हजारो विकासात्मक ध्येये, प्राप्त करण्याची जबाबदारी युनोस्कोचीच आहे.

तरुणांना उच्च शिक्षणाची संधी संस्थांना नवोपक्रम करण्यासाठी उत्तेजन देणे, उच्च शिक्षणापासून वंचित असलेल्या गटावर शिक्षणाचा सहज परिणाम होईल अशा प्रकारचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

उच्च शिक्षण दूरवर पोहोचविणे, गतिशीलता आणि पात्रतेची ओळख, शिक्षणाचा खालावलेल्या दर्जा इ. पासून संरक्षण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना साधने पुरुविणे, उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता राखण्यासाठी ही संस्था विशेष लक्ष देते.

युनेस्को गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाला प्राधान्य देते त्यासाठी संशोधन करण्यासाठी संस्थांचे सामर्थ्य वाढविते व सर्वत्र ज्ञानाचा प्रसार करते.

अध्यापक शिक्षण :-

- शिक्षकांचे जागतिक नेतृत्त्व
- त्यांचा दर्जा / गुणवत्ता
- त्यांचे व्यावसायिक प्रशिक्षण
- त्यांचे व्यवस्थापन, प्रशासन आणि धोरणात्मक विषय
- युनेस्को / ILO शिक्षकांचा दर्जा आणि त्याची कार्यपद्धती यासंबंधी शिफारशी करते.
- द टिचर ट्रेनिंग इनिशिएटिव्ह फॉर सब सहारा अफ्रिका (TTISSA) ही आफ्रिकेच्या संदर्भात पुढाकार घेऊन कार्य करते.

युनेस्को शिक्षक प्रशिक्षणासाठी काय करते (भूमिका आणि कार्ये) :-

- शिक्षकांचा व्यावसायिक दर्जा सुधारण्यासाठी त्यांना युनेस्को प्रशिक्षण देते.

युनेस्को आणि शिक्षक :-

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणात चांगल्या शिक्षकांना महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रत्येक मुलांची क्षमता व शिकण्याची इच्छा लक्षात घेऊन मानवी पाया भक्कम करुन त्यांचा विकास करण्यात शिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. 'सर्वांसाठी शिक्षण' हे शिक्षकांशिवाय शक्य नाही.

शिक्षक : उद्याची आशा निर्माण करतात :-

- युनेस्कोच्या कार्यात शिक्षक केंद्रस्थानी आहेत. दररोज ६० दशलक्षापेक्षा अधिक शिक्षक एक अब्ज मुलांची काळजी घेतात व त्याच्या आत्म्यावर व मनावर सुसंस्कार करतात. शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी शांतता आणि ऐक्य निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांची अत्यंत गरज आहे. उद्याचे नेतृत्त्व करणार्या मुलांसाठी शिक्षक कार्य करतात.

- परंतू परिणामकारक शिक्षक होण्याकरिता ते चांगले प्रशिक्षित असले पाहिजेत. प्रेरणा व चांगल्या कार्याचे वातावरण मिळाले पाहिजे. प्रेरणा व चांगल्या कार्याचे वातावरण मिळाले पाहिजे. त्यांची जीवनशैली उंचावण्यासाठी चांगले वेतन असणे आवश्यक आहे. शिक्षकांच्या व्यावसायिक सामाजिक नैतिक, दर्जाची बांधणी करण्याकरिता युनोस्कोने १९६६ आणि १९९७ मध्ये शिक्षकांचा दर्जा व शिक्षणासंबंधी शिफारशी केलेल्या आहेत.

- सध्या जगात शिक्षकांची संख्या फारच अपूरी आहे. शिक्षकांची निर्मिती, गळती व त्यांचा व्यावसायिक दर्जा उंचावण्यासाठी 'युनेस्को' राष्ट्रीय आयोगांना मदत करते. शिक्षकांची भरती करण्यासाठी शासनावर दबाव आणते.

युनेस्को आणि अध्यापक शिक्षण :-

- शिक्षक प्रशिक्षण आणि राष्ट्रीय विकासाच्या ध्येयातील शैक्षणिक धोरण यावर भर देणे.

- अध्यापक शिक्षणातील दूर व मुक्त अध्ययन, इ-लर्निंग आणि माहिती तंत्रज्ञान व संगणकाचा उपयोग या संदर्भातील धोरणांना मान्यता देणे व प्रसार करणे.

- जगातील शिक्षकांच्या प्रशिक्षणात आणि दर्जात सुधारणा घडवून आणणे.

- HIV/ AIDS आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील जीवन कौशल्य या संबंधी आंतरराष्ट्रीय दर्जात एकनिष्ठता आणणे.

- चांगले पाठ व देशातील शिक्षकांसंबंधी चांगल्या गोष्टी सर्वसामान्य शिक्षकांपर्यंत पोहचविणे व माहितीची देवाणघेवाण करणे.

- व्यावसायिकदृष्ट्या प्रशिक्षित झालेल्या शिक्षकांचा विकास करुन त्याच्याकडून मानवी संबंध, उद्याच्या जगाची नवीन पिढी तयार करण्यासाठी प्रेरणा देणे.

सर्वांसाठी शिक्षण संपादन करण्याकरिता शिक्षक प्रशिक्षण (EFA) :-

● प्रशिक्षित शिक्षकांचा तीव्र तुटवडा हे एक फार मोठे आव्हान EFA समोर आहे. जर EFA ने २०१५ पर्यंत हे आव्हान प्राप्त केले तर जगात १५ ते ३० दशलक्ष शिक्षकांची गरज भासेल. सब सहरान अफ्रिकेत हे ध्येय साध्य करण्याकरिता फक्त प्राथमिक शिक्षणात २०१५ पर्यंत ४ दशलक्ष शिक्षकांची गरज आहे. अनौपचारिक शिक्षण, साक्षरता प्रशिक्षण त्याचबरोबर शिक्षकांचे सेवांतर्गत प्रशिक्षणासाठी अधिक शिक्षकांची गरज भासणार आहे.

● अध्यापक शिक्षण हे पूर्णपणे गुणात्मक शिक्षणाशी संबंधित आहे आणि त्याचा अभ्यासक्रम बदलाशी जवळचा संबंध आहे. अध्ययन निष्पत्तीत सुधारणा आणि शालेय वातावरण निकोप राखण्यासाठी अध्यापक शिक्षण महत्त्वाचे ठरते. चार वर्षाच्या अखेरीस प्रत्येक देश राष्ट्रीय शिक्षणातील सर्वसमावेशक अध्यापक शिक्षण योजनेत एकात्मता आणण्यासाठी अध्यापक शिक्षण प्रशिक्षणात गुणात्मक सुधारणा करणे, शिक्षकांचा तुटवडा आणि शिक्षकांचा दर्जा निश्चित करणे, आणि आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावर HIV प्रतिबंधासंबंधी धोरण ठरविणे याबाबतीत युनेस्कोच्या कार्याची ओळख करुन घेणे आवश्यक आहे.

युनेस्कोची शिक्षक प्रशिक्षण कृती :-

- गतिमान राष्ट्रीय माहितीची योजना अंगोला, झांबिया आणि नायगर येथे पूर्ण झालेली आहे. व बुरुंदी येथे कार्य चालू आहे.
- सुरुवातीला पहिल्या विकास टप्प्यात १७ देशात पूर्ण वेळ तज्ज्ञांची नेमूणक करणे.
- अध्यापक शिक्षणाची राज्य व राष्ट्रातील सर्वसमावेशक आणि एकात्मिक माहिती गोळा करणे.
- देशातील शिक्षकांची कमतरता लक्षात घेऊन व माहितीचे विश्लेषण करुन प्रशिक्षित शिक्षक, व्यावसायिक शिक्षकांची संख्या वाढविणे व धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी मदत करणे.
- शासन आणि नियोजन व 'सर्वांसाठी शिक्षण' ही योजना राबविणारे शिक्षक यांच्यातील सल्लामसलतीस उत्तेजन देणे.
- चांगल्या शिक्षकांची विभागणी व वाटणीचे धोरण ठरविणे.
- EFA धोरण आणि चांगल्या शिक्षकांच्या धोरण व कृतीचा फैलाव करण्यासाठी व संबंधित संशोधन करण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
- सुधारित धोरणे ठरविणे, संस्थात्मक सामर्थ्यात सुधारणा करणे, शिक्षकांच्या गुणात सुधारणा घडवून आणणे शिक्षकांची अपूरी संख्या असली तरी त्यावर मात करुन २०१५ पर्यंत शिक्षण सर्वांसाठी ही योजना पूर्ण करण्याचा हेतूने युनेस्को शिक्षकांना प्रशिक्षण देते.
- युनेस्कोच्या अध्यापक शिक्षणाचे UNITWIN/ UNESCO कार्यक्रम अगोदरच अनेक प्रदेशात चांगल्या प्रकारे स्थिरावत झालेले आहेत. युनेस्कोच्या अधिकाराची स्थापना इस्ट चालना नॉर्मल युनिर्व्हसिटी, शांघाय, PR चायना येथे केली आहे. संशोधन, प्रशिक्षणाची माहिती, अध्यापक शिक्षण व प्रशिक्षणाची माहिती गोळा करणे आणि शैक्षणिक संशोधन इ. बाबतीत एक वाक्यता आणणे हा या स्थापनेमागील हेतू आहे. उच्च स्तरावरील आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संशोधने, आणि इस्ट चायना विद्यापीठातील अध्यापक वर्ग व चिन, दक्षिणपूर्व आशिया प्रदेशातील इतर संस्था यांच्यामध्ये समन्वय आणणे असा याचा अर्थ होतो.

तुमची प्रगती तपासा :-

१. युनेस्को एक आंतरराष्ट्रीय संस्था म्हणून त्याच्या भूमिकेची व कार्याची चर्चा करा.

३.५ सारांश

या घटकात आपण राज्य, राष्ट्र व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील शिक्षणासंबंधी SIE, SCERT, NCERT, NCTE, UGC आणि UNESCO च्या कार्याची चर्चा केलेली आहे. परंतू हे नियोजन वास्तवात आणण्यासाठी तुमची भूमिका व कार्य महत्त्वाचे आहे.

घटकावरील प्रश्न :-

अध्यापक शिक्षणाच्या विकासासंबंधी MSCRT चे कार्य स्पष्ट करा.

राष्ट्रीय स्तरावरील विविध संस्थांची नावे सांगा.

अध्यापक शिक्षणासंबंधी NCTE ची भूमिका स्पष्ट करा.

टीपा लिहा.

अ) UGS

ब) UNESCO

❖❖❖❖

४

अध्यापक शिक्षणातील नवकल्पना

प्रकरण रचना :

४.० उद्दिष्टे

४.१ परिचय

४.२ अध्यापनाचे प्रतिमान - संकल्पना आणि महत्त्व

४.३ शिक्षक शिक्षणाचे प्रतिमान

  ४.३.१ वर्तनवादी दृष्टिकोन

  ४.३.२ क्षमता आधारित दृष्टिकोन

  ४.३.३ चौकशी आधारित दृष्टिकोन

४.४ चिंतनशील शिक्षण - संकल्पना आणि महत्त्व

  ४.४.१ चिंतनशील शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठीची धोरणे

४.५ नवकल्पना

  ४.५.१ नाविण्यपूर्ण पद्धतींचे प्रकार

    ४.५.१.१ क्रियाकलाप आधारित शिक्षण

    ४.५.१.२ प्रायोगिक शिक्षण

    ४.५.१.३ सहकारी शिक्षण

    ४.५.१.४ सहयोगी शिक्षण

४.६ सारांश

४.७ विभागवार अभ्यास

४.८ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

हा विभाग शिकल्यानंतर तुम्ही पुढील गोष्टी करण्यास सक्षम व्हाल.

१. शिक्षक शिक्षणाच्या विविध प्रतिमान संकल्पनेबद्दल जागरुकता निर्माण करणे.

२. शिक्षण शिक्षणाच्या विविध प्रतिमान महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजण्यास सक्षम करणे.

३. चिंतनशील अध्यापनाची संकल्पना आणि महत्त्व याबद्दल जागरूकता निर्माण करणे.

४. शिक्षकांच्या शिक्षणातील नाविण्यपूर्ण पद्धतींची संकल्पना आणि महत्त्व याबद्दल जागरूकता निर्माण करणे.

५. शिक्षक शिक्षणातील विविध प्रकारच्या नाविण्यपूर्ण पद्धतींबद्दल जागरूकता निर्माण करणे.

४.१ परिचय

अध्यापन अध्ययन प्रक्रिया अधिक प्रभावी करण्यासाठी एक शिक्षक निर्देशकाला अध्यापनाच्या विविध प्रतिमानची माहिती असणे आवश्यक आहे. एक संवादी वर्ग बनविण्यासाठी एका शिक्षकाने अनुसरण करण्याच्या वेगवेगळ्या रणनीती असायला हव्यात. अशा रणनीतींमध्ये विविध पद्धती, तंत्र, दृष्टिकोन आणि नवकल्पनांचा समावेश होतो. शिक्षक शिक्षकाने चिंतनशील अभ्यासक असणे आवश्यक आहे. काळ बदलत आहे आणि बदल अपरिहार्य आहे. २१ व्या शतकात विद्यार्थ्यांना आधुनिक पद्धती आणि तंत्रांची गरज आहे. यासाठी शिक्षकाला अद्ययावत करणे आवश्यक आहे आणि त्याच्या विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार आणि मागणीनुसार अनुकूलीत करणे आवश्यक आहे म्हणून शिकवण्याच्या विविध प्रतिमान व दृष्टिकोनांची येथे चर्चा केली आहे.

४.२ अध्यापनाचे प्रतिमान- संकल्पना आणि महत्त्व

संकल्पना :

अध्यापनाचे (शिकवण्याचे) प्रतिमान हे खरोखरच अध्यापनाचे (शिकण्याचे) प्रतिमान आहेत. असे आपण विद्यार्थ्यांना माहिती, कल्पना, कौशल्ये, मूल्ये, विचार करण्याच्या पद्धती आणि स्वत:ला व्यक्त करण्याची माध्यमे प्राप्त करण्यास मदत करते. तसेच आपण त्यांना शिकण्यास देखील शिकवत असतो. किंबहुना शिक्षणाचा सर्वात महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे विद्यार्थ्यांची भविष्यात प्रभावीपणे शिकण्याची वाढीव क्षमता जी त्यांनी आत्मसात केलेल्या ज्ञान व कौशल्यामुळे आणि त्यांनी शिकण्याच्या प्रक्रियेत प्रभुत्व मिळविण्याने या दोन्हींमुळे येऊ शकते. अध्यापन कसे केले जाते याचा विद्यार्थ्यांच्या स्वत:ला शिक्षित करण्याच्या क्षमतेवर मोठा प्रभाव पडतो. यशस्वी शिक्षक केवळ करिष्माई, मन वळवणारे किंवा तज्ञ सादरकर्ते नसतात. त्याऐवजी ते त्यांच्या विद्यार्थ्यांना शक्तिशाली संज्ञानात्मक आणि सामाजिक कार्ये सादर करतात आणि विद्यार्थ्यांना त्यांचा उत्पादनक्षम वापर कसा करावा हे शिकवतात. अशाप्रकारे अध्यापनातील एक प्रमुख उद्दिष्ट हे प्रभावी विद्यार्थी तयार करणे आहे जे त्यांच्या शिक्षकांकडून माहिती, कल्पना आणि शहाणपण घेतात आणि शिकण्याच्या संसाधनांचा चांगल्या प्रकारे वापर करतात.

शिकवण्याच्या प्रतिमान/ मॉडेल्सचे महत्त्व :

खर्या अर्थाने शिकण्याची क्षमता वाढविणे हा अध्यापनाच्या मॉडेल्सच्या मुलभूत उद्देशांपैकी असा एक समकालीन उद्देश आहे. विद्यार्थ्यांची शिकण्याची रणनीती वाढल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये बदल घडण्याची शक्यता आहे आणि ते अधिकाधिक प्रकारचे शिक्षण अधिक प्रभावीपणे पूर्ण करु शकतील. अशाप्रकारे अध्यापनाचे मॉडेल्स हे असे साधन म्हणून काम

करतात जे आपल्या शिकणार्यांच्या क्षमता व सामर्थ्यावर प्रभाव पाडतात. ज्या विशिष्ट उद्दिष्टांना ते निर्देशित करतात ते किती चांगल्या प्रकारे साध्य करतात यावरुन नव्हे तर ते शिकण्याची क्षमता कशी वाढवतात यावरुनही त्यांचे मूल्यमापन केले जाते. आता आपण प्रत्येक मॉडेल्स समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया.

४.३ शिक्षक शिक्षणाचे प्रतिमान

शिक्षक शिक्षणाचे विविध प्रकार आहेत. यापैकी काही प्रतिमान खाली सादर केले आहेत. प्रत्येक प्रतिमानचे स्वत:चे असे वैशिष्ट व महत्त्व आहे. शिक्षकांनी अशा प्रतिमानबद्दल जागरूक असणे आवश्यक आहे आणि ते ज्या गरजेनुसार आणि संदर्भानुसार वापरायचे आहे त्यानुसार त्याचा वापर करणे आवश्यक आहे.

४.३.१ वर्तनवादी दृष्टिकोन :

वर्तनवादानुसार अध्ययन ही उत्तेजनेला प्रतिसादाशी जोडलेली एक यांत्रिक प्रक्रिया आहे, ज्यामुळे नवीन वर्तन निर्माण होते. अशा वर्तनाना मजबुती करणाने बळकटी दिली जाते. वर्तनवादी शिकणार्याला एक निष्क्रिय व्यक्ती म्हणून पाहतात जो उत्तेजनांना प्रतिसाद देतो. वर्तनवादी शाळा मनाला एक 'ब्लॅक बॉक्स' म्हणून पाहते, ज्या अर्थाने की एखाद्या उत्तेजनास दिला जाणारा प्रतिसाद हा मनात होणार्या विचार प्रक्रियेच्या प्रभावाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करुन मात्रात्मकरीत्या पाहिल्या जाऊ शकतो. त्यामुळे शाळा उघड वर्तन पाहते ज्याचे निरिक्षण आणि मोजमाप हे शिकण्याचे सूचक म्हणून केले जाऊ शकते. वर्तनवादी मॉडेलचे एक स्पष्ट वैशिष्ट म्हणजे शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांच्या निरीक्षणक्षम विकासावर आणि बदलांवर भर देणे. शैक्षणिक वातावरणात हे अध्यापनाचे परिणाम व निष्पत्ती आणि विद्यार्थ्यांमध्ये शिकण्याचे व समजण्याचे चिन्ह म्हणून पाहिले जाते. सर्वप्रथम, वर्तन ही प्रतिक्रिया व हालचालींनी बनलेली असते जी सजीव एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीत देतो व करतो. वर्तन ही संज्ञा मुख्यत: बाहेरुन पाहिल्या जाऊ शकणार्या क्रियांसाठी वापरली जाते. हे मॉडेल नावाप्रमाणेच प्रत्यक्ष आहे. ते शैक्षणिक सामग्रीकडे पद्धतशीरपणे जाते. त्याची रचना ही गती व मजबूतीकरणाद्वारे प्रेरणा निर्माण करण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी आकार देण्यात आली आहे. यश आणि सकारात्मक अभिप्रायाद्वारे ते एखाद्याच्या आत्मसन्मान वाढवण्याचा प्रयत्न करते. एक मॉडेल म्हणून ते अत्यंत संरचित आहे. या मॉडेलनुसार शिक्षकाची भूमिका म्हणजे परिणामांचे ज्ञान प्रदान करणे, विद्यार्थ्यांना स्वत:ला गती देण्यास मदत करणे आणि इष्ट वर्तन मजबूत करणे हे आहे. वर्तनवादी शिकण्याचा दृष्टिकोन मुख्यत: वर्तन कसे प्राप्त केले आहे. यावर लक्ष केंद्रित करते. वर्तनवादी दृष्टिकोन असा दावा करतो की प्रेरणा आणि वर्तन यांच्यातील संबंध स्थापित करुन शिक्षण विकसित केले जाऊ शकते आणि कोणतेही वर्तन हे मजबुती करणाद्वारे बदलले जाऊ शकते. वर्तनवादी हे अध्यापनाला यांत्रिक प्रक्रिया म्हणून संबोधतात आणि वस्तुनिष्ठतेला विशेष महत्त्व देतात. वर्तनवाद्यांच्या मते, माणूस जन्मापासून चांगला किंवा वाईट नसतो. अनुभव आणि वातावरण हे माणसाचे व्यक्तिमत्त्व बजवतात. त्यांच्या मते मानवी मेंदूची तुलना ब्लॅक बॉक्सशी केली जाऊ शकते. या ब्लॅक बॉक्सक्समध्ये काय चालले आहे हे आपल्याला ना कळू शकते ना ते आपल्याला जाणून घेण्याची गरज आहे. या ब्लॅक बॉक्सक्समधये काय जाते (इनपुट-भरणा) आणि त्यातून काय बाहेर येते (आउटपूट - निष्कासन) हे महत्त्वाचे

आहे. आऊटपूट वस्तुनिष्ठ, निरिक्षण करण्यायोग्य आणि मोजण्यायोग्य आहेत. इनपुट व आऊटपुट हे समायोजित, संरचित आणि नियंत्रित केले जाऊ शकतात. एखाद्या व्यक्तीच्या संवेदना नव्हे तर त्यांचे चिंतन महत्त्वाचे आहे. वर्तनवादी दृष्टिकोनाचे प्रणेते म्हणजे आय. पावलॉव, जे.बी. वॅटसन, इ.एस. थार्जडीक, इ.आर. गुथ्री आणि बी.एफ. स्किनर हे होत.

वर्तनवादी दृष्टिकोनाच्या मूलभूत संकल्पना :

वर्तनवादी दृष्टिकोन असा दावा करतो की, मानसशास्त्राचा संशोधन विषय हा निरिक्षण करण्यायोग्य वर्तणूक असावा, हा दृष्टिकोन असाही दावा करतो की शिक्षण हा सर्व वर्तनांचा आधार आहे आणि शिक्षण हे सवय घडविणारे आहे. वर्तनवादी दृष्टिकोनानुसार मानवी वर्तनाचा पाया हा सवयजन्य आहे. मन व चेतना यासारख्या मानसिक प्रक्रिया व्यक्त करणार्या संकल्पनांच्या विरोधात वर्तनवादी दृष्टिकोन उत्त्पत्तीस आला.

वर्तनवादी दृष्टिकोनाच्या मूलभूत संकल्पना पुढीलप्रमाणे :

शिकून अंगवळणी पडण्याची क्रिया :

वर्तनवादी दृष्टिकोन दावा करतो की शिक्षण हे शिकून अंगवळणी पडण्याद्वारे (कंडिशनिंग) हाते. ही क्रिया अशाप्रकारे उद्भवते की जीव एका विशिष्ट प्रतिक्रियेसह एका विशिष्ट उत्तेजनाशी जुळतो. जेव्हा एखादी प्रतिक्रिया ही उत्तेजनाशी संबंधित असते जी उत्तेजनाशिवाय स्वत:ला नैसर्गिकरित्या कार्यान्वित करते, तेव्हा ती अंगवळणी पडली आहे असे म्हटले जाते. या प्रक्रियेला शास्त्रीय व कार्यरत अशा दोन भागात विभागले जाऊ शकते. शास्त्रीय सवय म्हणते की तटस्थ उत्तेजन बिनशर्त प्रतिक्रियेशी जुळते तर कार्यरत सवय सांगते की मजबुतीकरणाद्वारे पुन्हा विशिष्ट वर्तन प्रदर्शित करण्याची जीवांची शक्यता असते. वर्तनवादी दृष्टिकोन हा मानव किंवा वैयक्तिक ऐवजी अधिक सामान्य शब्द 'जीव' वापरणे पसंत करतो. जीव या शब्दामध्ये माणसे आणि प्राणी या दोन्ही गोष्टी सामावतात. प्रतिक्रिया वर्तनवादी मानसशास्त्रज्ञांना SR सिद्धान्तवादी देखील म्हणतात. या नातेसंबंधात प्रतिक्रिया ही एक वर्तन आहे जी जीवाने उत्तेजकतेसाठी प्रदर्शित केली आहे. उत्तेजक शरीराला हालचाल करणार्या अंतर्गत आणि बाह्य स्थितीतील बदलांनी बनलेले असते. वर्तनवादी दृष्टिकोनाच्या मोठ्या भागासाठी हा स्थितीतील बदल बहुतकरुन बाह्य असतो. ते स्थितीच्या अंतर्गत बदलांशी संबंधित असू शकत नाहीत.

उच्च स्तरीय कंडिशनिंग (उच्च पातळीची सवय) :

सवय ही प्रतिक्रियेसह उत्तेजनाशी संबंधित आहे. उच्चस्तरीय कंडिशनिंग तेव्हा उद्भवते जेव्हा एखाद्या जीवाला संबंधित उत्तेजनाशी भिन्न उत्तेजना जोडण्यामुळे नवीन उत्तेजनास प्रतिक्रिया देण्यास प्रयुक्त केले जाते.

मजबुतीकरण आणि शिक्षा :

मजबुतीकरण म्हणजे एखाद्या विशिष्ट उत्तेजनास पुन्हा एकदा वर्तन प्रदर्शित करण्याची जीवाची शक्यता वाढवण्याची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत वापरल्या जाणार्या उत्तेजनाला मजबुतीकरण म्हणतात. मजबुतीकरण जीवाला किमान काही प्रमाणात समाधानी होण्यास

प्रेरणा देतात. एखाद्या जीवाच्या वर्तनाला असणारा प्रतिसाद तीन प्रकारचा असू शकतो. (अ) मजबूतीकरण (ब) शिक्षा (क) मजबुतीकरण नाही. मजबुतीकरण हे वर्तन पुन्हा एकदा प्रदर्शित होण्याची शक्यता वाढवते, तर शिक्षेचा वापर विशिष्ट वर्तन प्रदर्शित न करण्याची शक्यता वाढविण्यासाठी केला जातो. दुसरीकडे मजबुतीकरण न करणे म्हणजे कोणताही प्रतिसाद न देणे आणि यामुळे वर्तनाची पुनरावृत्ती होण्याची शक्यता कमी होते.

सर्वसाधारणपणे वर्तनवादी हे शिक्षेच्या विरोधात असतात. कारण शिक्षेमुळे जीवाला कोणते वर्तन दाखवावे याविषयी कोणतीही माहिती मिळत नाही तसेच काही नकारात्मक भावना निर्माण होतात किंवा अधिक परिचित शब्दात, शिक्षा काय केले पाहिजे हे शिकविण्याऐवजी काय करु नये हे शिकविते. असे प्रकरण हे अध्ययन व शिक्षणाच्या व्याख्येत समाविष्ट नाही. कारण शिक्षण विद्यार्थ्याला त्याने / तिने काय करु नये यापेक्षा त्याने / तिने काय करावे हे शिकवण्याचा प्रयत्न करते. जर आपण जीवाच्या दृष्टिकोनातून विचार केला तर, मजबुतीकरण जीवला काय करावे याबद्दल मार्गदर्शन करते तर शिक्षेत काय करावे याबद्दल मार्गदर्शक समाविष्ट नाही. शिवाय शिक्षेपेक्षा मजबुतीकरण अधिक कार्यक्षम असल्याचे अभ्यासातून दिसून आले आहे. मजबुतीकरण, ज्याला दैनंदिन भाषेत फायद्याचे समजले जाऊ शकते, ते सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोनमध्ये विभागले गेले आहे. सकारात्मक मजबुतीकरण म्हणजे जीव ज्या परिस्थितीत राहतो त्या स्थितीत एक छान प्रेरणा जोडणे, तर नकारात्मक मजबुतीकरण म्हणजे परिस्थितीतून वाईट प्रेरणा काढून टाकणे, विद्यार्थ्याच्या दृष्टिकोनातून, चांगली वागणूक दाखवणार्या विद्यार्थ्याला चा@कलेट देणे म्हणजे सकारात्मक मजबूतीकरण होय. तुरुंगात अपेक्षित वागणूक दाखवणार्या कैद्याला आठवड्याच्या शेवटी घरी जाण्याची परवानगी देणे म्हणजे नकारात्मक मजबूतीकरण आहे. कारण कैद्याला तुरुंग टाळण्याची किंवा त्याच्या / तिच्या स्वातंत्र्याच्या मर्यादापासून (विशिष्ट काळासाठी) मुक्त होण्याची परवानगी आहे. शिक्षा देखील दोन प्रकारात मान्य केली जाते. पहिल्या प्रकारात जीव ज्या परिस्थितीत राहतो त्या परिस्थितीत एक अप्रिय उत्तेजना जोडली जाते, तर दुसर्या प्रकारच्या शिक्षेत, वातावरणातून एक सुखद उत्तेजना काढून टाकली जाते. गृहपाठ न करणार्या विद्यार्थ्याला शारीरिक हिंसेचा सामना करावा लागला तर ही शिक्षा पहिल्या प्रकारची आहे, तर त्याची खेळणी हिसकावून घेतल्यास ही दुसर्या प्रकारची आहे. विलोपन - 'ज्या पुनरावृत्तीला मजबुतीकरण दिले जात नाही ते नाहीसे होतात." शिकून अंगवळणी पडण्याची क्रिया ही स्थापित झाल्यानंतर ते चालू ठेवण्यासाठी वेळोवेळी मजबूत केले पाहिजे. जेव्हा वर्तन मजबूत केले जात नाही तेव्हा ते काही काळानंतर अदृश्य होते.

सामान्यीकरण :

ज्याप्रमाणे जीव एखाद्या उत्तेजनेला नैसर्गिकरित्या प्रतिसाद देतो त्याचप्रमाणे त्याच प्रकारच्या उत्तेजनेला तशीच समान अंगवळणी पडलेली प्रतिक्रिया प्रदर्शित करत असल्यास याला सामान्यीकरण म्हणतात. भेदभाव - हे दोन वेगळ्या उत्तेजनांमध्ये फरक करण्याची जीवांची क्षमता व्यक्त करते. विशेषत: जेव्हा उत्तेजनांना समान प्रतिक्रिया दिल्या जातात तेव्हा भेदभावाची प्रक्रिया केली पाहिजे अन्यथा जीव दोन्ही उत्तेजकांना, जरी ते भिन्न असले तरीही सारख्याच प्रतिक्रिया देऊ शकतो.

मजबूतीकरण प्रमाण : वर्तनवादाची दुसरी संकल्पना म्हणजे मजबूतीकरण गुणोत्तर (प्रमाण) स्फीनरने वेळ आणि वर्तनावर अवलंबून एखाद्या जीवाला पुरस्कृत करण्याचे विविध अनुपयोग परिभाषित केले. चल आणि स्थिर अंतराला आणि गुणोत्तरासह मजबूतीकरण पार पाडणे याला मजबूतीकरण गुणोत्तराचा वापर म्हणतात.

उत्स्फुर्त परतावा : विसरलेले वर्तन ठराविक वेळेनंतर पुन्हा प्रदर्षित होऊ लागते. वर्तणूक बळकट होत नाही तेव्हा ती क्षीण होते, परंतू असे देखील आढळून आले आहे की एका विशिष्ट वेळेनंतर शिकलेले वर्तन पुन्हा प्रदर्शित होऊ लागते याला उत्स्फूर्त परतावा म्हणतात.

शिकण्यासाठी वर्तनात्मक दृष्टिकोण :

शिकण्यासाठी सामान्य वर्तनात्मक दृष्टिकोन पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. शिकणारा मुख्यत: निष्क्रीय आणि सक्रीय भूमिका घेतो.

२. सूचना संरचित आणि पद्धतशीर असतात.

३. ठोस आणि परिभाषित शैक्षणिक ध्येये, उद्दिष्ट्ये आणि धोरणे हे सामान्यत: शिकणार्यांसाठी आहेत आणि ते वैयक्तिक विद्यार्थ्यांसाठी नाहीत.

४. शिक्षण मोजले जाऊ शकते.

५. हे गृहित धरले जाते की, सुनियोजित, सूचनात्मक हस्तक्षेपामुळे इच्छित शिक्षण परिणाम मिळू शकतात.

६. सरलीकरणावर लक्ष केंद्रित करा (सोप्यापासून सुरुवात करा आणि अधिक कठिणाकडे प्रगती करा.)

७. सूचना ह्या प्रशिक्षक नियंत्रित आहेत.

अध्यापनाच्या वर्तनात्मक प्रतिमान/मॉडेलचे परिणाम :

१. शिकणार्याला शिकण्याचे स्पष्ट परिणाम सांगितले पाहिजेत, जेणेकरुन ते अपेक्षा ठेऊ शकतील आणि दिवसाच्या धड्याचा परिणाम त्यांनी साध्य केला आहे की नाही हे स्वत: ठरवू शकतील.

२. शिकणार्यांनी शिकण्याचा परिणाम साधला आहे की नाही हे ठरवण्यासाठी त्यांची चाचणी केली पाहिजे. विद्यार्थ्यांची संपादन पातळी तपासण्यासाठी आणि योग्य अभिप्राय देण्यासाठी चाचणी आणि मूल्यमापन हे शिकण्याच्या क्रमामध्ये एकत्रित केले जावे.

३. शिक्षणाला चालना देण्यासाठी शिक्षण सामग्रीचा क्रम योग्यरित्या केला पाहिजे. प्राधान्यक्रम हा साधे ते गुंतागुंतीचे, ज्ञात ते अज्ञात आणि ज्ञान ते उपयोजन असे स्वरूप घेऊ शकतो.

४. शिकणार्यांना अभिप्राय प्रदान करणे आवश्यक आहे जेणेकरुन ते कसे करत आहेत यावर लक्ष ठेवू शकतील आणि आवश्यक असल्यास सुधारात्मक कारवाई करु शकतील.

५. मजबूतीकरण आणि शिक्षेचे तंत्र शिक्षकांनी वर्गात इष्ट वर्तनाला चालना देण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांच्या अवांछित वर्तनाला परावृत्त करण्यासाठी वापरले आहे.

शिक्षक वर्गात काय करतो आणि शिक्षकाच्या कार्याचा विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यावर, समजण्यावर, बौद्धिक वाढीवर किंवा कौशल्यांवर काय दृश्य परिणाम होतो यावरुन अध्यापनाचे मूल्यमापन केले जाऊ शकते आणि ते समजले जाऊ शकते. जर शिकवणे ही एक कला असेल, तर वर्तणूकीच्या दृष्टिकोनातून ती कामगिरी व परिणामाशी जवळून संबंधित आहे. चांगल्या अध्यापनाचा विद्यार्थ्यांवर सकारात्मक प्रभाव पडतो. अध्यापन व शिक्षक शिक्षणासाठी असे म्हटले जते की, जर खूप चांगला शिक्षक सापडला तर हे या शिक्षकाचा आदर्श म्हणून वापर केला जाऊ शकतो आणि त्याच्या शिक्षकांच्या शिकवण्याच्या क्षमतेचे रहस्य काय आहे हे शोधून काढता येते.

४.३.२ क्षमता आधारित दृष्टिकोन :

साठ आणि सत्तरच्या दशकात शिक्षकांच्या शिक्षणासाठी सक्षमता किंवा परिणाम आधारित दृष्टिकोन विकसित झाला. या दृष्टिकोनामध्ये मुलाबद्दल आणि मुलाला काय शिकवले पाहिजे याबद्दल एक यांत्रिक दृष्टिकोन आहे. या दृष्टिकोनाच्या समर्थकांसाठी ज्ञानामध्ये स्वतंत्र क्षमतांचा समावेश आहे ज्या स्वतंत्रपणे शिकवल्या जाऊ शकतात आणि ज्यांचे मूल्यांकन स्वतंत्रपणे केले जाऊ शकते.

ह्यस्टन व हौसम (१९७२) नुसार, एक क्षमता आधारित शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम हा विद्यार्थ्यांच्या कार्यक्षमतेच्या कामगिरीद्वारे दाखविल्या जाणार्या क्षमता निर्दिष्ट करतो आणि त्या निकषांची पूर्तता करण्यासाठी विद्यार्थ्याला जबाबदार धरतो. त्या क्षमता म्हणजे मुलांची बौद्धिक, सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक वाढ सुलभ करणार्या वृत्ती, समज, कौशल्ये आणि वर्तन होय. विद्यार्थ्याच्या योग्यतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी तीन प्रकारचे निकष वापरले जातात. (१) विद्यार्थ्याच्या संज्ञानात्मक आकलनासाठी ज्ञान निकष; (२) त्याच्या शिकवण्याच्या वर्तनासाठी कामगिरी निकष; आणि (३) उत्पादन निकष, जे त्याच्या विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीचे परिक्षण करुन त्याच्या शिकवण्याच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करतात. सक्षमता आधारित कार्यक्रम कार्यप्रदर्शन (कामगिरी) आणि उत्पादन निकषांच्या वापरावर भर देतात, तर पारंपारिक कार्यक्रमांनी ज्ञान निकषावर जोर दिला आहे.

अग्रगण्य सिद्धांतानुसार सक्षमतेवर आधारित शिक्षक शिक्षण मॉडेल म्हणजे प्रशिक्षणाचा एक प्रकार आहे जो शिक्षकाच्या विशिष्ट कौशल्याच्या संपादनावर लक्ष केंद्रित करतो. शिक्षकांना मूलत: दोन प्रकारच्या कौशल्याची गरज असते.

१) ज्ञान आणि कौशल्यांमधील क्षमता ज्यामध्ये शिकण्याच्या अक्षमतेबद्दल व्यावसायिक ज्ञानाचा आधार समाविष्ट आहे आणि

२) सहकार्यासारख्या मानवी नातेसंबंधातील क्षमता, ज्यासाठी शिक्षकांना उपयुक्त, भिन्न, सहानुभूतीपूर्व व मुक्त असणे आवश्यक आहे.

ह्यूस्टन आणि क्लार्क (२०००) यांनी सक्षमतेवर आधारित शिक्षक शिक्षणाचे पाच श्रेणीमध्ये वर्गीकरण केले.

१) संज्ञानात्मक क्षमता : जे ज्ञान आणि बौद्धिक कौशल्ये व शिकणार्याकडून अपेक्षित असलेल्या क्षमतांशी संबंधित आहे.

२) कामगिरी क्षमता : ज्यामध्ये शिकणारा दाखवितो की तो किंवा ती काहीतरी करु शकतो.

३) परिणाम क्षमता : इतरांमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी.

४) प्रभावी क्षमता : ज्या अशा अपेक्षित वृत्ती आणि मूल्ये आहेत ज्यांचे मूल्यमापन अधिक कठीण आहे.

५) अन्वेषण क्षमता : ज्यामध्ये अध्यापनाबद्दल अधिक जाणून घेण्यासाठी शिक्षकांना संधी उपलब्ध करुन देणारे क्रियाकलाप समाविष्ट आहेत.

सक्षमता आधारित शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम समर्थन करतो अशी अनेक आवश्यक वैशिष्ट्ये आहेत. यातील एक वैशिष्ट्य म्हणजे क्षेत्र कार्यावर (फील्ड वर्क) भर देणे. कार्यप्रदर्शन आणि उत्पादन निकषाच्या वापरावर वाढीव भर देण्याचा आणि पारंपारिक ज्ञानावर किंवा अभ्यासक्रम पुर्ण करण्यार्या निकषांवर कमी अवलंबून राहण्याचा शिक्षक शिक्षणाचा कल आहे. (कूपर १९७२) सक्षमतेवर आधारित कार्यक्रम हे वास्तवाभिमुख असतात; विद्यार्थी मुलांशी संवाद साधण्यात बराच वेळ घालवतात आणि त्यांच्या अनेक क्षमतांचे मूल्यमापन त्या व्यवस्थेत केले जाते.

शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाचे आणखी एक वांछनीय वैशिष्ट्य म्हणजे वैयक्तिकृत सूचना. याचा अर्थ शिकण्याचा प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग होय. सक्षमता आधारित कार्यक्रमाची लवचिकता ही विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक उद्दिष्टांच्या विशिष्ट महाविद्यालयाच्या चौकटीत ध्येये आणि उद्दिष्ट्ये निवडण्याची परवानगी देते. यामुळे त्यांचे स्वतंत्र बनण्याची, स्वनिर्देशित बनण्याची आणि सतत शिकणारे बनण्याची शक्यता वाढते. हे मॉडेल शिक्षकांना त्यांच्या विद्यार्थ्याच्या शिक्षणासाठी वैयक्तिककृत सूचनांची तत्त्वे आणि प्रक्रिया भाषांतरित (रूपांतरित) करण्यास सक्षम करते.

सक्षमता आधारित कार्यक्रमात यश एका अर्थाने स्थिर असते आणि वेळ बदलते. ज्यावर कौशल्ये प्राप्त केली जातात तो निकष स्तर कार्यक्रम निर्दिष्ट करतो आणि विद्यार्थी त्याच्या स्वत:च्या वेगाने प्रोग्राममधून पुढे जातो; तो त्याच्या इच्छेनुसार वेगाने फिरतो व शक्य असेल त्या वेगाने फिरतो.

सक्षमता आधारित शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाच्या केंद्रस्थानी निर्देशानुसार मॉड्यूल आहे. शिकणार्याचे संपादन आणि एखादी विशिष्ट क्षमता किंवा वैशिष्टपूर्ण अनेक क्षमतांचे प्रात्यक्षिक सुलभ करण्याच्या उद्देशाने शिकवण्याच्या क्रियाकलापांच्या एक संच म्हणून निर्देशात्मक मॉड्यूल परिभाषित केले जाऊ शकते.

पारंपारिक कार्यक्रमापेक्षा सक्षमता-आधारित कार्यक्रम अधिक क्षेत्राभिमुख असतात. परिणामी, विद्यार्थी सार्वजनिक शाळांमध्ये मुलांसह संवाद साधण्यात बराच वेळ घालवतात आणि त्या व्यवस्थेत त्यांच्या अनेक क्षमतांचे मूल्यमापन केले जाते. सक्षमता आधारित कार्यक्रमांमध्ये स्पष्टपणे नमूद केलेली उद्दिष्टे ही विद्यार्थ्याने आत्मसात करावयाची क्षमता निर्दिष्ट करण्यासाठी वापरली जातात.

चौकशी करुन माहिती घेण्याचा प्रयत्न सुरु आहे. चौकशी कल असलेले शिक्षक-शिक्षण प्रतिमान : ही एक प्रश्नापासून सुरु होणारा सूचनांचा दृष्टिकोन आहे. विद्यार्थी त्यांचे स्वत:चे ज्ञान तयार करतात कारण ते विविध अनुभवांमध्ये गुंतलेले असतात. जे त्यांना उपाय शोधण्याची संधी देतात. शिक्षणातील चौकशी परिवर्तनकारी असू शकते त्याचा उपयोग पुढीलप्रमाणे होऊ शकतो.

- वर्गात अभ्यासक्रम तयार करण्याची प्रक्रिया म्हणून
- प्रश्न आणि ज्ञान निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणून
- ज्याद्वारे संशोधन पूर्ण केले जाते असे एक साधन म्हणून
- बांधणी, कथन, शोध आणि प्रकटीकरण याद्वारे शोधण्याचे साधन म्हणून
- व्यावहारिक ज्ञान व्युत्पन्न किंवा वर्धित करण्याचे साधन म्हणून आणि
- समाजात काय चालले आहे हे जाणून घेण्याचा एक मार्ग म्हणून कारण चौकशीचा उद्देश सामाजिक आहे आणि त्याचे धोरणात्मक परिणाम असतील.
- विद्यार्थी शिक्षकांना टिकात्मक विचारक व सर्जनशील समस्या सोडवणारे बनवणे.

४.३.३ चौकशी केंद्रित शिक्षक - शिक्षण प्रतिमान :

हे केवळ स्थापित तथ्ये सादर करण्याऐवजी किंवा ज्ञानाचा गुळगुळीत मार्ग चित्रीत करण्याऐवजी प्रश्न, समस्या किंवा परिस्थिती मांडून सुरु होते. प्रक्रियेस सहसा सुलभ कर्त्याद्वारे मदत केली जाते. चौकशी करणारे त्यांचे ज्ञान किंवा उपाय विकसित करण्यासाठी समस्या आणि प्रश्न ओळखतील आणि त्यांचे संशोधन करतील. चौकशी आधारित शिक्षण हे समस्या आधारित शिक्षणाशी जवळून संबधित आहे आणि सामान्यत: लहान स्तरावरील तपास आणि प्रकल्प तसेच संशोधनात ते वापरले जाते. चौकशी आधारित सूचना विद्यार्थ्यांना टिकात्मक विचार कौशल्य विकसित करण्यास आणि सराव करण्यास अनुमती देते. चौकशी आधारित शिक्षण म्हणजे 'अशी एक अध्यापन पद्धती आहे जी विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा आणि टिकात्मक विचार कौशल्यांचा विकास वाढविण्याचा वैज्ञानिक पद्धतीला एकत्र आणते." चौकशी आधारित शिक्षण हे प्रतिबद्धता, कुतूहल आणि प्रयोगाला प्रोत्साहन देते. विद्यार्थ्यांना निर्देश देण्याऐवजी त्यांना प्रश्न विचारुन आणि उपाय शोधून काढून किंवा तयार करुन विषयाच्या खोलात जाण्याचा अधिकार दिला जातो. हे म्हणजे नियम आणि

मार्गदर्शक तत्त्वांच्या कठोर संचापेक्षा शिक्षणासाठी एक तत्त्वज्ञान आणि सामान्य दृष्टिकोन आहे.

चौकशी आधारित शिक्षक शिक्षण प्रतिमान/मॉडेलची वैशिष्ट्ये :

चौकशी शिक्षणा दरम्यान विद्यार्थी ज्या विशिष्ट शिक्षण प्रक्रियांमध्ये गुंततात त्यामध्ये पुढील गोष्टी समाविष्ट आहेत.

- त्यांचे स्वत:चे प्रश्न निर्माण करतात.
- प्रश्न किंवा प्रश्नांचे उत्तर देण्यासाठी समर्थन पुरावे मिळविणे.
- गोळा केलेले पुरावे समजावून सांगणे.
- अन्वेषण प्रक्रियेतून मिळालेल्या ज्ञानाशी स्पष्टीकरण जोडणे.
- स्पष्टीकरणासाठी युक्तीवाद आणि समर्थन तयार करणे.

चौकशी शिक्षणामध्ये प्रश्न विकसित करणे, निरिक्षण करणे कोणती माहिती आधिच नोंदवली गेली आहे हे शोधण्यासाठी संशोधन करणे, प्रयोगासाठी पद्धती विकसित करणे सांख्यिकी सामुग्री (डेटा) संकलनासाठी उपकरणे विकसित करणे, डेटा गोळा करणे, त्याचे विश्लेषण करणे व त्याचा अर्थ लावणे, संभाव्य स्पष्टीकरणांची रूपरेषा तयार करणे आणि भविष्यातील अभ्यासासाठी अंदाज तयार करणे यांचा समावेश होतो.

चौकशी - आधारित शिक्षण कसे लागू केले जाऊ शकते?

विद्यार्थ्यांच्या ज्ञान व क्षमता स्तराला चौकशी प्रक्रिया जुळवून घेण्यासाठी शिक्षक महत्त्वाची भूमिका बजावतात. चौकशी आधारित पाठ वापरताना शिक्षक पुढील बाबींसाठी जबाबदार आहेत.

१. चौकशी प्रक्रिया सुरु करणे.

२. विद्यार्थी संवादाला प्रोत्साहन देणे.

३. लहान गट आणि वर्ग चर्चा दरम्यान संक्रमण.

४. गैरसमज दूर करण्यासाठी किंवा सामग्रीबद्दल विद्यार्थ्यांची समज विकसित करण्यासाठी हस्तक्षेप करणे;

५. वैज्ञानिक प्रक्रिया आणि प्रवृत्तीचे मॉडेलिंग; आणि

६. नवीन सामग्री ज्ञान तयार करण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या अनुभवांचा वापर करणे.

धड्याची उद्दिष्टे आणि विद्यार्थ्यांच्या क्षमतांच्या आधारे शिक्षकांनी ते किती मार्गदर्शन करतील हे ठरवावे. शिक्षक किती सहाय्य देतात याची पर्वा न करता, चौकशीचे मूलभूत उद्दिष्ट हे शिकण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान विद्यार्थ्यांची संलग्नता आहे. वर्गात चौकशी आधारित पद्धतींचा समावेश करताना, शिक्षकांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की चौकशी चक्राच्या सहा टप्प्यांपैकी प्रत्येक टप्पा पूर्ण झाला आहे.

चौकशी चक्राचे सहा टप्पे :

१. चौकशी - 'काय असेल तर" किंवा 'मला आश्चर्य वाटते" या प्रश्नाची चौकशी करणे.

२. संपादन - मंथन शक्य असलेल्या प्रक्रिया

३. मत - चाचणी करण्यासाठी 'मला वाटते" वियाम ओळखणे

४. अंमलबजावणी - योजना तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे

५. सारांश - पुरावे गोळा करणे आणि निष्कर्ष काढणे.

६. प्रदर्शन - सामग्रीकरण आणि संप्रेषण परिणाम

चौकशीभिमुख शिक्षक शिक्षण प्रतिमान/मॉडेलचे महत्त्व :

- या प्रकारची सूचना विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्त्वाखाली असते आणि त्यासाठी त्यांचा अर्थपूर्ण सहभाग आवश्यक असतो आणि विद्यार्थ्यांच्या सहभागास प्रोत्साहन मिळते.
- विद्यार्थी प्रमाणित चाचण्यांवर चांगली कामगिरी करतात.
- अधिक सकारात्मक शालेय समुदाय आणि शिकण्याचे वातावरण
- एक शालेय संस्कृती जी शैक्षणिक कामगिरीला प्रोत्साहन देणे आणि कंटाळवाणेपणा टाळते.
- गुंतलेले विद्यार्थी त्यांच्या स्वत:च्या शिकण्यात अधिक भावनिक वर्तनात्मक आणि बौद्धिकरित्या गुंतलेले असतात.
- अधिक पारंपारिक व्याख्यान पाहात शिक्षकांना विद्यार्थ्यांचे काम पाहण्याची संधी कमी असते. याचा अर्थ त्यांच्याकडे अयोग्यता किंवा गैरसमज दुरुस्त करण्याच्या कमी संधी आहेत आणि कौशल्य विकास व शिक्षणाचे मार्गदर्शन करण्याच्या कमी संधी आहेत.
- उदाहरणार्थ, गणिताचे शिक्षक चौकशी धड्यादरमयान विद्यार्थी समस्या सोडवण्याद्वारा कसे कसे कार्य करतात हे पाहू शकतात. गणितातील शिक्षक समस्यांचे निराकरण कसे करायचे हे दाखवू शकतात, परंतू विद्यार्थ्यांना उपाय शोधतांना पाहून, ते तेथे जाण्यासाठी घेतलेल्या पायर्यांबद्दल अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास सक्षम आहेत.
- हे शिक्षकांना दुरुस्त करण्यास आणि मार्गदर्शन करण्यास अनुमती देते. परंतु हे त्यांना प्रत्येक विद्यार्थी समस्या व त्याच्या निराकरणाकडे एक अनोख्या पद्धतीने कसे पाहतो हे सुद्धा बघण्याची परवानगी देते. त्यानंतर शिक्षक त्यांचे विद्यार्थी कसे विचार करतात आणि शिकतात याची सखोल माहिती मिळवू शकतात.

चौकशी केंद्रित प्रतिमान/ मॉडेलमध्ये शिक्षकांची भूमिका अनेक घटकांचा समावेश करते :

- शिक्षक विषयाची ओळख करुन आणि प्रश्नांना प्रोत्साहन देवून चौकशी प्रक्रिया सुरु करतात.

- प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न करणार्या विद्यार्थ्यांमध्ये ते केंद्रित संवाद आणि चर्चेला प्रोत्साहन देतात व मार्गदर्शन करतात.
- शिक्षक लहान समुह आणि संपूर्ण वर्गातील चर्चेदरम्यान विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतात. ते संक्रमण निश्चित करतात.
- शिक्षक चर्चेकडे लक्ष देतात आणि गैरसमज स्पष्ट करतात. ते विद्यार्थ्यांना सामग्रीची समज वाढवण्यासाठी माहितीची भर घालतात.
- शिक्षक विद्यार्थ्यांसाठी चौकशी वर्तणूक मॉडेल करतात.
- शिकणे अधिक समर्पक बनवण्यासाठी ते विद्यार्थ्यांचे अनुभव चर्चेत आणतात.

शिक्षकाने दिलेले मार्गदर्शन आणि नेतृत्वाचे प्रमाण भिन्न असू शकते. विशिष्ट धडे आणि संकल्पनांशी जुळवून घेण्यासाठी शिक्षक हे बदल घडवून आणण्यास सक्षम आहेत. याव्यतिरिक्त, त्यांचे विद्यार्थी कसे प्रतिसाद देतात हे जाणून घेऊन शिक्षक खरोखर आकर्षक शिक्षण अनुभव तयार करु शकतात.

४.४ चिंतनशील शिक्षण - संकल्पना आणि महत्त्व

'आम्ही अनुभवातून शिकत नाही... आम्ही अनुभवावर चिंतन करुन शिकतो." - जॉन डयुई.

चिंतनशील सराव म्हणजे, 'स्वत:ची आणि सरावाची नवीन अंतदृष्टी मिळविण्याच्या दिशेने अनुभवातून शिकणे' (फिनले, २००८).

चिंतनशील सराव सामान्यत: एक प्रक्रिया म्हणून पाहिला जातो. ज्यामध्ये व्यक्ती त्यांच्या अनुभवांवर परत जातात, त्यांच्या भूतकाळातील कृती आणि परिस्थितीची गंभीरपणे कल्पना करतात. (अल महम्द, २०१३). शैक्षणिक क्षेत्रात, चिंतनशील सराव म्हणजे शैक्षणिक बाबींवर माहितीपूर्वक आणि तार्किक निर्णय घेणे व त्यानंतर त्या निणयांच्या परिणामांचे मूल्यांकन करणे. (टॅगार्ट आणि विल्सन, १९९८, पेज २). पुढील कृती करण्यासाठी हा एक विचार आणि मागील अनुभवांचे मूल्यांकन आहे. अशाप्रकारे हे समजले जाते की चिंतनशील सरावाच्या मदतीने लोक हे अनुड़, लोक व परिस्थितीकडे मागे वळून पाहतात, या सर्वांचे मूल्यमापन करतात आणि त्यांच्याकडून शैक्षणिक अर्थाने फायदा घेतात. (सीमेर, ओडाबसी सीमेर आणि वेकली, २०१३) जेस्पर (२००३) देखील सुचित करतात की मुळात, चिंतनशील सराव म्हणजे लोक ते अनुभवतात त्या गोष्टी विषयी विचार करुन शिकणे आणि त्याकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहणे, ज्यामुळे त्यांना पुढील पावले उचलण्यास मदत होते. या संदर्भात चिंतनशील सराव हा टीकात्मक विचारसरणी, आत्म जागरुकता विकसित करणे, वैयक्तिक ज्ञान वापरणे आणि समस्यांचे निराकरण करणे यांची आवश्यकता निर्माण करतो. (चांट, हेफनर व बेनेट, २००४). शिवाय, हे विद्यमान समजुतींसह नवीन अनुभवांच्या सुसंवादाला प्रोत्साहन देते (कुमारी, २०१४).

एक चिंतनशील शिक्षक हा

- वर्गातील सरावातील कोडींचे परीक्षण करतो, त्यांना चौकटीत बसविणे व सोडविण्याचा प्रयत्न करतो.

- तो किंवा ती शिकण्यासाठी आणलेल्या गृहीतक आणि मूल्यांबद्दल जागरुक असतात व प्रश्न विचारतात.
- तो किंवा ती शिकवत असलेल्या संस्थात्मक आणि सांस्कृतिक संदर्भाकडे लक्ष देतात.
- अभ्यासक्रम विकासात भाग घेते आणि शाळा परिवर्तन प्रयत्नांत सहभागी होतो आणि
- स्वत:च्या व्यावसायिक विकासाची जबाबदारी घेतो.

चिंतनशील अध्यापन ही शिक्षकांचे विचार व निरिक्षणे, तसेच त्यांच्या विद्यार्थ्यांचे विचार गोळा करणे, नोंदवणे व त्यांचे विश्लेषण करणे आणि नंतर त्यात बदल करण्याची अदिक पद्धतशीर प्रक्रिया आहे. हा CPD साठी एकदाच केलेला दृष्टिकोन नाही, परंतु अशी एक चक्रीय प्रक्रिया आहे. जिचा प्रभाव पडायचा असेल तर जी नियमितपणे घडणे आवश्यक आहे. शिक्षकाच्या शिक्षणात जरी टिकात्मक विचारसरणी महत्त्वाची भूमिका बजावत असली तरी, कालांतराने आपले व्यस्त कार्य आपले जीवन व्यापू लागते आणि एक पाऊल मागे घेणे, आपल्या सरावाकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहणे आणि आपल्या विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या अनुभवाला अधिक चांगल्या प्रकारे समर्थन देण्यासाठी सुधारणेची क्षेत्रे ओळखणे हे आपण सहजासहजी विसरू शकतो. अनेक शिक्षकांना चांगले दिवस आले आहेत हे लक्षात घेता चिंतनशील अध्यापन खूप सारा फरक करु शकते. तथापि, आणखी बरेच शिक्षक भारावून गेले आहेत आणि त्यांना खूप तणावपूर्ण आणि त्रासदायक दिवसाच्या शेवटी कसे सामोरे जावे हे माहित नाही. या प्रकरणात, चिंतनशील अध्यापन हे शिक्षकांसाठी एक अनिवार्य साधन आहे. चिंतनशील अध्यापनामध्ये अध्यापन आणि शिकण्याबद्दलचया एखाद्याच्या अंतर्निहित विश्वासांचे परीक्षण करणे आणि अभ्यासक्रम शिकवण्यापूर्वी, दरम्यान आणि नंतर प्रत्यक्ष वर्गाच्या सरावाशी संरेखन करणे समाविष्ट आहे. चिंतनशीलपणे शिकवतांना, शिक्षक त्यांच्या शिकवण्याबद्दल गंभीरपणे विचार करतात आणि प्रभावी अध्यापनाच्या पुरावा शोधतात. चिंतनशील अध्यापन ही एक प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे शिक्षक त्यांच्या शिकवण्याच्या पद्धतींचा एकूण परिणामकारकतेचे परीक्षण करण्यासाठी त्यांच्या शिकवण्याच्या पद्धतींवर चिंतन करतात. शिकवण्याच्या पद्धतींमध्ये सुधारणा किंवा बदल आवश्यक असू शकतात जे या विश्लेषणात्मक प्रक्रियेच्या परिणामांवर अवलंबून आहे जे टीकात्मक विचारसरणीवर अवलंबून आहे.

व्याख्या :

चिंतनशील अध्यापन ही एक प्रक्रिया आहे जिथे शिक्षण त्यांच्या शिकवण्याच्या पद्धतींवर विचार करतात, काही गोष्टी कशा शिकविल्या गेल्या आणि चांगल्या शिक्षण परिणामांसाठी सराव कसा सुधारला किंवा बदलला जाऊ शकतो याचे विश्लेषण करतात. सध्या काय केले जात आहे, ते काल केले जात आहे आणि विद्यार्थी किती चांगले शिकत आहेत हे चिंतनशील प्रक्रियेतील काही मुद्दे विचारात घेतले जाऊ शकतात.

नवीन व अनुभवी शिक्षकांसाठी त्यांच्या शिकवण्याच्या पद्धती आणि एकूणच मानसिक आरोग्य सुधारण्यासाठी चिंतनशील अध्यापन प्रक्रिया हा एक उत्कृष्ट मार्ग असू शकतो. म्हणून तुम्ही स्वत:ला विचारत असाल की मी माPया आधीच अतिशय व्यस्त वेळापत्रकात चिंतनशील शिक्षण आणि स्वमूल्यांकनाची ही पद्धत कशी समाकलित करु? पुढील काही

विभाग तुम्हाला तुम्ही स्वत:च्या चिंतनशील कार्याचे दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी तुम्ही वापरु शकणार्या चिंतनशील शिक्षण जर्नलच्या मार्गासोबतच काही व्यावसाहिक कल्पना व सूचना प्रदान करतील.

४.४.१ चिंतनशील शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठीची धोरणे :

चिंतनशील होण्यासाठी एक प्रक्रिया आवश्यक आहे आणि एक प्रभावी चिंतनशील व्यवसायी (वापरकर्ता) होण्यासाठी विविध साधने वापरावी लागतात. या चिंतनशील साधनांपैकी तीन साधने म्हणजे चिंतनशील डायरी, चिंतनशील व्हिडियो विश्लेषण आणि चिंतनशील समवयस्क सहयोग / सत्र हे आहेत, ज्यायोगे अध्यापनातील या चिंतनशील साधनांच्या भूमिकेबद्दल आणि ही साधने शिक्षकांच्या वाढीस कशी प्रोत्साहन देऊ शकतात याबद्दल अंतदृष्टी मिळविण्यासाठी मदत करतात.

चिंतनशील दैनंदिनी :

चिंतनशील दैनंदिनी किंवा जर्नलची व्याख्या 'सामान्यत: रिकाम्या पानांची एक नोटबुक, बुकलेट किंवा विद्यार्थ्यांसाठी विचार, शिकण्याच्या अनुभवांतील प्रतिक्रिया आणि शिकण्याच्या क्रियाकलापांबद्दल अगदी आंतरिक भीती नोंदवण्यासाठी इतर कोणताही स्त्रोत" म्हणून केली जाते. (हिम्स्ट्र, २००१, पृ. १९). गॅलेगो (२०१४: ९७) नुसार, एक चिंतनशील दैनंदिनी ही 'अनुभवी शिक्षकांच्या जागरुकता वाढवण्याचा, सराव वाढवण्याचा तसेच नवशिक्या शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासाला चालना देण्यासाठीचा एक संभाव्य मार्ग आहे." चिंतनशील दैनंदिनी किंवा जर्नल्स हे अध्यापन क्षेत्रात चिंतनशील सरावाला चालना देणारे एक अमूल्य साधन म्हणून स्विकारले जाते. डायरी ही घडलेल्या वैयक्तिक, महत्त्वाच्या शिकण्याच्या आणि अध्यापनाच्या अनुभवाची नोंद सादर करण्याचे एक मौल्यवान साधन प्रदान करते व शिक्षकांना त्यांचा आत्मविश्वास दर्शविण्याची संधी देते. एक डायरी ठेवणे हे त्यांच्या अनुभवांबद्दलच्या विशिष्ट घटना आणि भावना पद्धतशीरपणे लिहिण्यात आणि या नोंदवलेल्या अनुभवांकडे परत येण्यास मदत करते, जेव्हा ते हवे असते; म्हणून चिंतनशील नियतकालिकांना आठवणींवर पुनर्विचार करण्याचा, त्यांना विसरण्यापासून प्रतिबंधित करण्याचा आणि घटना ठोस करण्याचा एक मार्ग मानला जाऊ शकतो. भूतकाळातील अनुभव लक्षात ठेवण्यावर आणि लिहून ठेवण्यावर असलेल्या दैनंदिनी लिहिण्याच्या प्रभावाव्यतिरिक्त, दैनंदिनी ही व्यक्तींना त्यांच्या चिंता आणि समस्यांवर चर्चा करण्यास आणि चिंतनशील विचार करण्यास मदत करते. डायरी शिक्षकांना त्यांच्या शिकवण्याच्या पद्धतीमध्ये ते काय करतात यावर प्रश्न विचारण्यास आणि त्यांचे निरिक्षण करण्यास मदत करतात. अशाप्रकारे, शिक्षक जाणीवपूर्वक त्यांच्या शिकवण्याच्या पद्धतींचे परीक्षण आणि विश्लेषण करतात. या प्रश्न विचारण्याचा व विश्लेषणाचा परिणाम म्हणून, एक चिंतनशील डायरी शिक्षकांच्या व्यावसायिक पद्धतींना जागरुकता निर्माण करण्यास आणि प्रोत्साहन देण्यास अनुमती देते. दैनंदिनी लिहिल्याने शिक्षकांच्या आत्म-जागरुकतेला चालना मिळते, त्यांना अध्यापनाशी संबंधित काही समस्यांबद्दल जाणीव होण्यास मदत होते आणि त्यांची तर्कशक्ती वाढवते. चिंतनशील जर्नलिंग शिक्षकांना त्यांच्या पद्धती बळकट करण्यास, त्यांच्या स्वत:च्या विश्वासाबद्दल आणि भाषा शिकवण्याबद्दलचे ज्ञान याबद्दल जागरुकता निर्माण करण्यास आणि समजून

घेण्यास सक्षम करते. त्यानुसार, शिक्षकांना त्यांच्या शिकवण्याच्या विश्वासाबद्दल आणि ज्ञानाबद्दल जागरुकता त्यांना त्यांच्या सामर्थ्य आणि कमकुवतपणाची जाणीव करण्यास अनुमती देते आणि म्हणूनच, त्यांच्या शिकवण्याच्या पद्धती विकसित करतात आणि त्यांचे दृष्टिकोन विस्तृत करतात. इतकेच काय, नियमित दैनंदिनी लिहिल्याने शिक्षकांना त्यांच्या शिकवण्याच्या शैलीबद्दल अधिक सखोल समज विकसित करण्यास, त्यांच्या कृती आणि मूल्याची तपासणी करण्यास आणि त्यांच्या शिकवण्याच्या अनुभवांकडे अधिक आत्मविश्वासाने पाहण्यास मदत होऊ शकते. हे चिंतनशील साधन शिक्षकांना आव्यानाच्या परिस्थितीत मदत करण्यासाठी आणि अध्यापन संदर्भात येणार्या अडचणींबद्दल अंतदृष्टी मिळविण्यासाठी फायदेशीर आहे. दैनंदिनी द्वारे वर्गातील प्रक्रियांवर टीकात्मक चिंतन केल्याने स्वायतत्ता प्राप्त होते आणि निर्णय घेण्याची कौशल्ये सुधारतात. विद्यार्थ्यांच्या गरजांबद्दल अधिक संवेदनशील होण्यावर डायरी ठेवण्यावर परिणाम देखील ती अधोरेखित करते. दैनंदिनी लेखनाच्या अनेक फायद्यांव्यतिरिक्त, दैनंदिनी लेखन ही एक प्रभावी पद्धत म्हणून पाहिली जाते जी अर्थपूर्ण विचारसरणीला प्रोत्साहन देते आणि मागील शिकवण्याच्या अनुभवांवर टिकात्मक विचार वाढवते. थोडक्यात, शिक्षकांना वर्गातील महत्त्वाच्या घटना व तपशीलांकडे समालोचनात्मकपणे पाहण्याची, त्यांची कौशल्ये व पद्धतींची सखोल माहिती घेण्याची आणि त्यांच्या कृतींचे मूल्यमापन करण्यात आणि गंभीर चिंतनात गुंतण्यासाठी त्यांना मार्गदर्शन करण्याची एक महत्त्वाची संधी दैनंदिनी निर्माण करते.

चिंतनशील व्हिडियो विश्लेषण :

चिंतनशील दैनंदिनी सोबतच (डायरी), वास्तविक अध्यापनाचे व्हिडियो विश्लेषण हे आणखी एक फायदेशीर साधन म्हणून उदयास आले आहे जे शिकवण्याच्या पद्धती सुधारण्यासाठी चिंतनशील सरावात गुंतवण्यासाठी मदत करते. चिंतनशील अध्यापनाचा एक भाग म्हणून व्हिडियोंना एक नाविण्यपूर्ण, प्रभावी आणि वस्तुनिष्ठता - चलित साधन मानले जाते. चिंतनशील व्हिडियो विश्लेषण हे शिक्षकांना त्याचे स्वत:चे अध्यापन नोंदी करण्याचा, नंतर त्यांचे निरिक्षण करणारा आणि त्यांच्या अध्यापनाची गुणवत्ता वाढविण्याच्या उद्देशाने त्यावर चिंतन करण्याचा एक मार्ग म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते. वाढते साहित्य हे शिक्षकांची क्षमता सुधारण्याचा, त्यांच्या स्वत:च्या शिकवण्याबद्दल अधिक जागरुक होण्यासाठी आणि चिंतनशील अध्यापनाला प्रोत्साहन देण्याचा एक शक्तिशाली मार्ग म्हणून व्हिडियोंच्या वापरावर प्रकाशझोत टाकते. व्हिडियोंचा वापर शिक्षकांना त्यांच्या अध्यापनाचे जाणीववार टिकात्मक विश्लेषण करण्यास आणि त्यावर चिंतन-मनन करण्यास आणि अध्यापन व अध्ययनाबद्दल शिक्षकांची जागरुकता वाढविण्यास मदत करतो. शिक्षकांमध्ये जागरूकता व चिंतनशीलता वाढवण्याबरोबरच व्हिडियोचा अध्यापनातील वापर शिक्षकांना अधिक चिंतनशील व प्रभावी शिक्षक होण्याच्या दृष्टीने इतर फायदे प्रदान करतो. उदाहरणार्थ व्हिडियो हे सिद्धांत व सराव यांच्यांतील दुवा समजून घेण्याची आणि कृतींची एकेक चौकट पुन्हा प्ले करणे, फ्रीज करणे किंवा पाहणे याला परवानगी देऊन अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेचे विश्लेषण करण्याची संधी प्रदान करतात. अशाप्रकारे, शिक्षकांना त्यांच्या शिकवण्याच्या काही पैलूंची जाणीव होते आणि वर्गानंतर त्यांना त्यांच्या कामगिरीबद्दल काय आठवते आणि ते व्हिडियोमध्ये वस्तुनिष्ठपणे काय पाहतात याची तुलना करतात. म्हणजेच, व्हिडियो हे स्वत:च्या शिकवणीचा आरसा

मानले जातात. कारण ते एक अस्सल, वास्तविक जग म्हणून वर्गात खरोखर काय घडते ते प्रकट करतात. पुढे, अध्यापनाचे व्हिडियो टिपलेले भाग हे शिक्षकांना 'त्यांच्या प्रत्यक्ष कामगिरीचे तशीलवार नोंद ठेवण्यास आणि तपासू शकण्यास" आणि शिक्षकांना त्यांच्या स्वत:च्या प्रगतीचा मागोवा घेण्यास मदत करतात. अशाप्रकारे शिक्षकांना त्यांच्या वैयक्तिक, अद्वितीय शिकवण्याच्या पद्धतींचे विश्लेषण, पुनरावलोकन आणि चिंतन करण्याची उत्तम संधी आहे. व्हिडियोद्वारे या विश्लेषण आणि मूल्यमापनाच्या मदतीने, शिक्षक त्यांच्या अध्यापन कार्यप्रदर्शनातील समस्याग्रस्त क्षेत्रे, सामर्थ्य व कमकुवतपणा ओळखू शकतात. व्हिडियो स्व-विश्लेषण शिक्षकांच्या वास्तविक विचारांची एक खिडकी (मार्ग) देऊ शकते जी संशोधकांना शिक्षकांचे विश्वास व कृती यामधील संबंध समजून घेण्यास मदत करते. शिक्षकांना अधिक गंभीरपणे चिंतनशील दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी, वर्गात त्यांच्या स्वत:च्या शिकवण्याच्या वर्तनाची पडताळणी करण्यासाठी आणि त्यांच्या व्यावसायिक कृती सुधारण्याच्या कृती करण्यासाठी व्हिडियो वापर हे एक कायदेशीर माध्यम आहे. व्हिडियो वापर हा चिंतनशील विचारांना चालना देण्यासाठी, आशादायक बदल घडवून आणण्यासाठी, एखाद्याच्या वैयक्तिक अध्यापन कामगिरीबद्दल जागरुकता निर्माण करण्याचा आणि अशाप्रकारे शिक्षक व्यावसायिक विकासाचा विस्तार करण्याचा एक प्रभावी मार्ग आहे.

चिंतनशील समवयस्क सहयोग / सत्र :

चिंतनशील दैनंदिनी आणि व्हिडियो रेकॉडिंग प्रमाणेच, चिंतनशील समवयस्क सहयोग किंवा सत्र हा टीकात्मक चिंतनात गुंतण्याचा मुख्य मार्ग आहे. चिंतनशील समवयस्क सत्रादरम्यान, शिक्षक एकूण काम करतात आणि चर्चा करतात, कल्पना निर्माण करतात, त्यांच्या शिकवण्याच्या पद्धतींवर एकमेकांशी संवाद साधतात आणि एकमेकांकडून शिकतात. या प्रक्रियेत, संवाद हा चिंतनाचा अविभाज्य भाग आहे. सक्रियपणे स्वत:चे मूल्यमापन समाविष्ट असलेली प्रक्रिया ही व्यावसायिक सुधारणेसाठी सहायक संप्रेषण सुनिश्चित करते. या संदर्भात, समवयस्कांसह सामायिकरण कल्पनांची देवाणघेवाण करण्यात आणि चिंतनशील विचार सुलभ करण्यात एक शक्तिशाली भूमिका बजावते. चिंतनशील समवयस्क सहकार्याचे शिक्षक विकासासाठी अनेक फायदे आहेत असे गृहीत धरले जाते. उदाहरणार्थ, हे अध्यापन आणि शिकण्याबद्दलच्या कल्पना रोखण्यात मदत करते, मागील अनुभवांवर चिंतन करण्यास सक्षम करते, शिक्षकांची गुणवत्ता वाढवते आणि त्यानुसार अध्यापन व शिकण्याची प्रक्रिया सुधारते. समवयस्क सत्रांद्वारे, शिक्षकांना त्यांच्या समजुती आणि गृहीतकांबद्दल अधिक जागरुक होण्याची आणि या गृहीतकांच्या कारणांचा शोध घेण्याची संधी असते. या व्यतिरिक्त जे अध्यापनाचे सक्षमीकरण आणि शिक्षण सुलभ करण्यासाठी स्वयं-मूल्यांकन आणि सहयोग या दोन्हींना प्रोत्साहन देते. सहयोगी चिंतन शिक्षकांच्या पद्धतींच्या गुणवत्तेला प्रोत्साहन देऊन विद्यार्थ्यांच्या यशाला प्रोत्साहन देते. सहाकार्यांसोबतचे सहकार्य हे सतत विकासाचा मार्ग उघडू शकते आणि अधिक आत्मविश्वास मिळवू शकते. याशिवाय, इतर सहकार्यांसोबत एकत्र काम केल्याने घटनांबद्दलचे अनुभव सामायिक करण्यास चालना मिळते आणि सामान्य समस्यांबद्दल परस्पर समज निर्माण करण्यास चालना मिळते. त्यामुळे, वर्गातील समस्यांवर गंभीरपणे विचार करणे, नवीन कल्पना आणि निराकरणे वापरणे, शिक्षणाचे नवीन मार्ग तयार करणे, नवीन दृष्टिकोन प्रदान करणे, एकमेकांच्या कृतींचे पुनरावलोकन करणे आणि शिक्षकांच्या वाढीला उत्तेजन देणे याला परवानगी देते. चिंतनशील दैनंदिनी आणि चिंतनशील व्हिडियो

विश्लेषणाप्रमाणेच, शिक्षकांचे सहकार्य देखील आव्हानात्मक असू शकते ही केवळ एकत्र काम करत नाहीत तर अधिक चिंतनशील अभ्यासक होण्यासाठी काळजीपूर्वक नियोजन व सरावाच्या मदतीने सहकार्य वाढविण्याची प्रक्रिया देखील आहे.

शिक्षकांसाठी ७ चिंतनशील उपक्रम :

१) परस्पर संवादाचे गुणोत्तर : मुले शिक्षकांना किती प्रतिसाद देत आहेत याविरुद्ध ते त्यांच्याशी किती बोलत आहेत? त्यांच्या वर्गात शिकण्याचा संवाद आहे की बोलणे मुख्यत: एकतर्फी आहे?

२) वाढीची निश्चित मानसिकता : शिक्षक त्यांच्या विद्यार्थ्यांना ज्याप्रकारे प्रतिसाद देतात ते एक निश्चित किंवा वाढीची मानसिकता प्रेरित करु शकतात. हुशार किंवा उज्ज्वल असण्याबद्दल विद्यार्थ्यांचे कौतुक केल्याने स्थिर मानसिकतेला प्रोत्साहन मिळते तर त्यांनी चिकाटीने काम केले आहे हे ओळखल्याने वाढीच्या मानसिकतेस प्रोत्साहन मिळते.

३) सातत्यपूर्ण सुधारणा : शिक्षक सातत्याने विद्यार्थ्यांना दुरुस्त करतात का? शिक्षकांनी विसंगती टाळावी; असे की एके दिवशी एखादे उपसंभाषण थांबवणे पण दुसर्या दिवशी त्याकडे दुर्लक्ष करणे, कारण यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये गोंधळ होईल आणि शिक्षक अन्यायी असल्याची भावना निर्माण होईल.

४) प्रतिसाद देण्याची संधी : शिक्षक विद्यार्थ्यांना ते काय शिकवत आहेत त्याला प्रतिसाद देण्याची पुरेशी संधी देत आहेत का? प्रतिसादांमध्ये विद्यार्थ्यांना प्रश्नाचे उत्तर देणे, व्हाईटबोर्डसारख्या संसाधनांच्या वापरास प्रोत्साहन देणे किंवा ते त्यांच्या शेजार्यांवर काय शिकले यावर चर्चा करण्यास सांगणे समाविष्ट असू शकते.

५) प्रश्नांचा प्रकार आणि स्तर : शिक्षक जे प्रश्न विचारत आहेत ते त्यांच्या वर्गात वाढवू इच्छित असलेल्या शिकण्याच्या पद्धतीशी जुळतात का? त्यांनी त्यांच्या विद्यार्थ्यांना विचारलेल्या प्रश्नांचा प्रकार हा खुला किंवा बंदिस्त, विशिष्ट विषयावरील त्यांचे मत, किंवा योग्य वा अयोग्य असा असू शकतो. विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या स्तरासाठी ते विचारात असलेल्या प्रश्नांची पातळी योग्य आहे का?

६) शैक्षणिक वि. गैरशैक्षणिक वेळ : जितके विद्यार्थी शिकण्याच्या क्रियाकलापांमध्ये गुंतले जातील, तितके ते अधिक शिकतील. धड्याच्या शेवटी संसाधने देणे किंवा संचयी कार्य देणे यासारख्या इतर संक्रमणकालीन गोष्टींवर किती वेळ खर्च होतो याच्या तुलनेत शिक्षकांनी शिकण्याच्या क्रियाकलापांना किती वेळ दिला याचा मागोवा ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

७) शिक्षकांचे बोलणे विरुद्ध विद्यार्थ्यांचे बोलणे : विषयावर अवलंबून शिक्षकांनी ठरवले पाहिजे की विद्यार्थ्यांनी त्यांच्याशी किती बोलले पाहिजे याच्या तुलनेत ते जे शिकत आहेत त्याबद्दल किती बोलले पाहिजे.

४.५ नवकल्पना

संकल्पना : नावीण्य हे सहसा नवीन आणि उपयुक्त गोष्टींचा परिचय म्हणून समजले जाते असे की नवी पद्धताr, तंत्रे किंवा सराव किंवा नवीन किंवा बदललेली उत्पादने आणि सेवांचा परिचय. शाळा किंवा शिक्षक शिक्षण संस्था त्यांच्या अध्यापन - अध्ययन, प्रशिक्षण किंवा शाळा व्यवस्थापनाशी संबंधित त्यांच्या कामाच्या कोणत्याही पैलूवर नवनवीन शोध किंवा प्रयोग करु शकतात, जेणेकरुन त्यांना दैनंदिन कामकाजात येणार्या समस्या आणि अडचणींवर मात करण्यासाठी संस्थेची कार्यक्षमता वाढेल. शिक्षक शिक्षणाच्या सध्याच्या संरचनेला राष्ट्रीय, प्रांतिक आणि जिल्हा स्तरावरील संसाधन संस्थांच्या नेटवर्कद्वारे पाठबळ दिले जाते जे सेवा पूर्व स्तरावर आणि देशभरातील सर्व शिक्षकांना सेवा देण्यासाठी सेवा कार्यक्रमाद्वारे देखील शिक्षक तयारी कार्यक्रमांची गुणवत्ता व परिणामकारकता वाढविण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करत आहेत. शालेय व्यवस्थेतील उदयोन्मुख मागण्यासाठी शिक्षक शिक्षण आता अधिक आव्हानात्मक होत आहे. कारण विद्यार्थ्यांच्या बदलत्या शैक्षणिक गरजा व तंत्रज्ञानातील प्रगती यामुळे शिक्षकांच्या जबाबदार्यांचे क्षेत्र अधिक विस्तृत झाले आहे. आता शिक्षकांचा अध्यापन - अध्ययन परिस्थितीत प्रोत्साहन देणे, सहाय्य करणे व त्या परिस्तिती सुकर करणे यासारख्या विविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात ज्यामुळे शिकणार्याला (विद्यार्थ्याला) त्याच्या कलागुणांचा शोध घेता येतो, त्यांच्या शारीरिक आणि बौद्धिक क्षमतेची पूर्ण जाणीव होते, आणि जबाबदार नागरिक म्हणून कार्य करण्यासाठी चारित्र्य आणि वांछनीय सामाजिक व मानवी मूल्ये विकसित होतात.

शिक्षक शिक्षणातील नाविन्यपूर्ण पद्धतींचा अर्थ आणि संकल्पना :

अध्यापन - अध्ययन प्रक्रियेत नाविण्य, सुधारणा किंवा विकास कशासाठी आहे असे ते मानतात या संदर्भात देशांमध्ये व्यापक फरक आहे. उदाहरणार्थ, रंगीत खडू आणि मुलभूत ऑडियो - व्हिज्युअल (दृक्श्राव्य) सामग्रीचा वापर काही विकसनशील प्रदेशांमध्ये शैक्षणिक नवकल्पना म्हणून ओळखला जाऊ शकतो, तर इतर अधिक संपन्न देशांमध्ये नवकल्पना अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आणि पद्धती, सराव इत्यादींचा विकास आणि वापर यांचा संदर्भ घेऊ शकतात. आपल्या देशातही, या इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञानाने आपल्या समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आणि आपल्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाच्या प्रत्येक पैलूमध्ये नाटकीयपणे प्रवेश केला आहे. गेल्या काही वर्षात शैक्षणिक सेवांच्या पद्धती आणि माध्यमांमध्ये प्रचंड बदल झाला आहे.

नाविण्यपूर्ण पद्धतींची गरज आणि महत्त्व :

शिक्षकांची गुणवत्ता आणि त्यांना सर्व स्तरावरील अध्यापनासाठी दिले जाणारे प्रशिक्षण सुधारण्यात संशोधन आणि नवकल्पना महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ते वर्गातील व्यवहार आणि इतर अभ्यासक्रम आणि सहअभ्यासक्रम क्रियाकलापांमध्ये नवीन कल्पना आणि पद्धती सादर करण्याची मागणी करतात. शिक्षकांची प्रभाविता ही उत्तम नेतृत्व आणि योग्य अध्यापन पद्धतींनी वाढवता येते. शिक्षक शिक्षणाचा उद्देश म्हणजे व्यावसायिक क्षमता असलेल्या शिक्षकांना त्यांच्या विविध भूमिकाद्वारे राष्ट्राला पुढे नेण्यासाठी तयार करणे हा आहे. कोणत्याही शिक्षकांसमोरील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे विद्यार्थ्यांचे लक्ष वेधून घेणे

आणि कल्पना अशाप्रकारे मांडणे की ते वर्गातून बाहेर पडल्यानंतर बराच काळ त्यांच्यासोबत राहतील. हे घडण्यासाठी वर्गातील अनुभवाची नव्याने व्याख्या केली पाहिजे आणि अध्यापन पद्धती अधिक परिणामकारक करणार्या नाविण्यपूर्ण कल्पना अंमलात आणल्या पाहिजेत. म्हणून खाली काही नाविण्यपूर्ण कल्पना दिल्या आहेत ज्या शिक्षकांना त्यांच्या शिकवण्याच्या पद्धती पुन्हा शोधण्यात आणि त्यांचे वर्ग मनोरंजक बनविण्यास मदत करतील. (१) सर्जनशील अध्यापन (२) ऑडियो आणि व्हिडियो साधने (३) खर्याखुर्या जगाचे शिक्षण (४) मंथन (५) वर्गाबाहेरील वर्ग (६) भूमिका बजावणे (७) मजबूत - फलक अध्यापन (८) वर्ग वातावरण उत्तेजित करणे (९) एक संघ म्हणून एकत्रितपणे कार्य करणे.

४.५.१ शिक्षक शिक्षणातील नाविण्यपूर्ण पद्धतींचे प्रकार :

४.५.१.१ क्रियाकलाप आधारित शिक्षण :

क्रियाकलापांचा उद्देश हा ज्ञान, अनुभव, कौशल्ये आणि वृत्ती यांच्या प्राप्तीसाठी विद्यार्थ्यांना विविध अनुभव प्रदान करणे हा आहे.

अर्थ : सामाजिक वातावरणात शारीरिक आणि मानसिक क्रियांचा समावेश असलेल्या एखाद्या उद्देशाने केलेली कोणतीही गोष्ट याला क्रियाकलाप म्हणतात, क्रियाकलाप आधारित शिक्षण हा अस्थापनाचा एक प्रकार आहे. जिथे मुले विविध पर्यवेक्षित क्रियाकलापांद्वारे त्यांच्या स्वत:च्या गतीने शिकतात, मुलांना शिकवण्याची ही अधिक संवादी आणि आकर्षक पद्धत आहे. हे इतर महत्त्वाच्या घटकांमधील समन्वय, भाषण, प्रेरक कौशल्ये आणि सामाजिक कौशल्ये यासारख्या घटकांचे निरीक्षण करण्यास अनुमती देते. क्रियाकलाप करुन शिकण्याच्या पद्धतीला क्रियाकलाप आधारित शिक्षण असे म्हणतात. मुलांना केवळ टीपा समजून घेण्यास आणि लिहिण्यास सांगण्याऐवजी, क्रियाकलाप आधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांना समस्या सोडविणे आणि स्यायत्त चौकशी यांसारख्या अर्थपूर्ण अनुभवांद्वारे वैयक्तिकरित्या त्यांच्या स्वत:च्या शिकण्याच्या वातावरणात व्यस्त राहू देते. यामुळे मुलांना समस्या-निराकरण, तार्किक विचार आणि कल्पना कौशल्ये सक्षम बनवून त्यांना क्रियाकलाप-आधारित धोरणांद्वारे शोधण्यात, सराव करण्यास आणि अधिक चांगले विचार करण्यास सक्षम बनविण्यास मदत होते. प्रभावी विद्यार्थि शिक्षक संवादावर हे आधारित आहे.

क्रियाकलाप आधारित शिक्षणाचे महत्त्व :

सक्रिय शिक्षण विद्यार्थ्यांना चौकशी, अन्वेषण, प्रयोग, सहयोग आणि शिकण्याचा आनंद अनुभवण्यास प्रोत्साहित करते. या तंत्रात, शिक्षकांची भूमिका ज्ञान वितरीत करण्यापासून सुलभीकरण व प्रेरणा देण्याकडे बदलते. क्रियाकलाप आधारित शिक्षण (Activity Based Learning) एक बाल केंद्रित आणि क्रियाकलाप आधारित अध्यापनशास्त्र हे भारताच्या काही भागातील प्राथमिक शाळांमध्ये अवलंबल्या गेलेल्या दृष्टिकोनाचे उदाहरण प्रदान करते जे तामिळनाडूमध्यर रूजले आणि त्यानंतर इतर भारतीय राज्यांप्रमाणेच विकसनशील जगाच्या इतर भागात सुद्धा पसरल. या दृष्टिकोनाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे अध्ययन हे स्व-प्रारंभ, स्वतंत्र आणि वैयक्तिक गतीने घडणारे आहे. मानक वर्गाच्या व्यवस्थेच्या विपरीत ते बहु-वय आणि बहु श्रेणी शिक्षणास अनुमती देते. पुन्हा, मानक वर्गाच्या व्यवस्थेच्या विपरीत,

प्रत्येक मूल त्याच्या गतीने प्रगती करत असते ज्याला शिकण्याची शिडी म्हणतात. शिकण्याच्या शिडीची संकल्पना अशी आहे की प्रत्येक पायरी दिलेल्या योग्यतेवर प्रभुत्व दर्शविते जी मुलाने पुढील प्रगती करण्यापूर्वी प्राप्त केली पाहिजे. हा अध्यापनशास्त्रीय दृष्टिकोन शिक्षकांना मिश्र-क्षमतेच्या वर्गांना सामोरे जाण्यास अनुमती देण्यासोबतच भिन्न शिक्षणास समर्थन देण्यासाठी अधिक अनुकूल आहे. जेथे शिक्षकांची कमतरता आहे किंवा जेथे त्यांचे शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचे स्तर कमी आहेत अशा परिस्थितीत हे अध्यापनशास्त्र अधिक अनुकूल आहे.

क्रियाकलाप-आधारित शिक्षणातील एकाग्रता स्वायत्त चौकशी आणि अभ्यासावर आहे. हा अध्यापन दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांना टीकात्मकरित्या जिज्ञासू होण्यास, सर्जनशीलपणे विचार करण्यास आणि त्यांच्या स्वत:च्या किंवा संघटित संघाद्वारे कार्य करण्यास सांगून त्यांच्या स्वत:च्या शिक्षणाबद्दल जाणून घेण्यास अनुमती देतो; ही स्वयं-निर्देशित शिकण्याची पद्धत विशेषत: शैक्षणिक प्रणालीच्या आत आणि बाहेर अशा दोन्ही ठिकाणी त्यांचे ज्ञान संचयन सुलभ करते. मल हे गटांमध्ये काम व खेळाद्वारे आत्मविश्वास वाढवते आणि समज विकसित करते.

क्रियाकलाप (उपक्रम) खालील प्रकारचे असू शकतात :

१) अन्वेषणात्मक

२) विधायक - अनुभव घेणे

३) अभिव्यक्ती - सादरीकरण

४.५.१.२ प्रायोगिक शिक्षण :

प्रायोगिक शिक्षण ही एक अध्यापन-अध्ययनाची रणनीती आहे जिथे विद्यार्थी व्यावहारिकरित्या विषयाच्या वास्तविक जगाच्या प्रासंगिकतेचे कौतुक करुन शिकतात ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना दीर्घ कालावधीसाठी संकल्पना टिकवून ठेवण्यास मदत होते. असे निसर्गासह शिक्षण हे नियोजन, सांधिक कार्य, तणावपूर्व परिस्थितींचा सामान करणे, जबाबदारी आणि नेतृत्व यासारंख्या विविध क्षमतांचा विकास करण्यास सक्षम करते. (डेव्हिडोविच, एन. याविच, आर. केलर, एन. २०१४)

प्रायोगिक शिक्षण ही संज्ञा दोन अर्थाने वापरली जात आहे. एकीकडे हे शिकण्याचे वर्णन करण्यासाठी वापरले जाते जेथे विद्यार्थी ज्ञान कौशल्ये आणि भावना त्वरीत व संबंधित व्यवस्थेत प्राप्त करतो आणि लागू करतो. अशाप्रकारे केवळ चकमकीबद्दल विचार करण्याऐवजी किंवा त्याबद्दल फक्त काहीतरी करण्याची शक्यता विचारात घेण्याऐवजी अभ्यासल्या जाणार्या घटनेशी थेट सामना करणे समाविष्ट आहे.

अनुभवात्मक शिक्षणाचा दुसरा अर्थ म्हणजे, ’जीवनातील घटनांमध्ये प्रत्यक्ष सहभागाने घडून येणारे शिक्षण.“ (हौल, १९८०) पहिल्या अर्थाच्या विपरीत येथे शिकणे काही औपचारिक शैक्षणिक संस्थेद्वारे प्रायोजित केलेले नाही. परंतू लोकांकडून स्वत: घेतले जावे.

हे असे शिकणे आहे जे दररोजच्या अनुभवावर चिंतन करुन प्राप्त केले जाते आणि आपल्यापैकी बहुतेकजण या मार्गाने शिकतो.

मॉरिस टी. कीटन आणि पामेला जे. टेव (१९७८) यांनी प्रायोगिक शिक्षणाची पुढील व्याख्या दिली. असे अध्ययन ज्यामध्ये शिकणारा प्रत्यक्षपणे अभ्यास केल्या जाणार्या वास्तविकतेच्या संपर्कात असतो. हे अशा शिकणार्याशी विपरीत आहे, जो या वास्तंवाबद्दल फक्त वाचतो, ऐकतो, बोलतो किंवा लिहितो पण त्याचा एक भाग म्हणून त्यांच्याशी कधीही संपर्क येत नाही.

बूड कोहेज आणि बॉकर (१९९३) यांचा असा विश्वास होता की प्रायोगिक शिक्षण हे अनुभवातून शिकण्याबद्दलच्या गृहितकांच्या संचावर आधारित आहे जे खालीलप्रमाणे आयोजित केले जाऊ शकते.

- अनुभव हा शिकण्याचा पाया आहे आणि त्यासाठी प्रेरणा आहे
- शिकणारे स्वत:चा अनुभव सक्रीयपणे तयार करतात
- शिकणे ही एक समग्र प्रक्रिया आहे
- शिकणे हे सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या बोधले आहे
- शिक्षण ज्या सामाजिक भावनिक संदर्भात घडते त्याचा त्यावर प्रभाव होतो.

प्रायोगिक शिक्षण सिद्धांत हा कृती / चिंतन आणि अनुभव / अमुर्तता या दुहेरी द्वंद्ववादाच्या ठरावाद्वारे चालविलेल्या शिकण्याच्या चक्रावर आधारित शिक्षणाचा एक गतीशील दृष्टिकोन आहे.

कोल्बचा प्रायोगिक शिक्षण सिद्धांत : हा सर्वात लोकप्रिय आणि वारंवार उध्दृत केलेला शैक्षणिक सिद्धांत आहे. प्रायोगिक शिक्षण सिद्धांतामध्ये चार टप्प्यात अभ्यास करणे समाविष्ट आहे जे करणे, संवेदना आणने, निरिक्षण करणे, चिंतन करणे, विचार करणे आणि नियोजन करणे याच्याशी जोडलेला आहे. कोल्बनुसार शिक्षण हे चक्रीय स्वरूपाचे आहे. शिकण्याच्या चार घटकांच्या चक्रीय पद्धतीला 'कोल्ब लर्निंग सायकल (कोल्ब शिक्षक चक्र)" म्हणून ओळखले जाते.

यशस्वी शिक्षणासाठी, शिकणार्याने सर्व चार पद्धतीमध्ये सक्रीय सहभाग घेतला पाहिजे. त्या चार पद्धती म्हणजे ठोस अनुभव (Concrete Experience - CE), प्रतिबिंबीत निरिक्षण (Reflective Observation - RO), अमूर्त संकल्पना (Abstract Conceptualization - AC), आणि सक्रीय प्रयोग (Active Experimentation - AE) पहिल्या टप्प्यासाठी विद्यार्थ्याने नविन अनुभवांबद्दल मोकळेपणाने विचार केला पाहिजे आणि अनुभवातून ज्ञान प्राप्त करण्यात स्वत:ला पूर्णपणे मग्न केले पाहिजे. दुसरा टप्पा म्हणजे चिंतनशील निरिक्षण जे कोणत्याही यशस्वी शिक्षणासाठी अपरिहार्य आहे. हा टप्पा सुचवतो की शिकणार्याने अनुभवावर चिंतन केले पाहिजे आणि कोणत्याही अर्थपूर्ण ज्ञानाचे विविध दृष्टिकोनातून निरिक्षण केले पाहिजे. यानंतर अमूर्त संकल्पनात्मक अवस्थे येते जिथे दोन टप्प्यातून मिळालेले ज्ञान एकत्रित केले जाते. दुसर्या शब्दात त्यांची निरिक्षणे त्यांच्या भूतकाळातील अनुभवासह एकत्रित करा आणि संकल्पना तयार करा. अनुभव चक्रातील शेवटचा टप्पा

म्हणजे सक्रीय प्रयोग यामध्ये शिकणार्याने अनुभवाचे निरिक्षण आणि चिंतन करण्यापासून मिळालेल्या नवीन ज्ञानाचे रूपांतर अशा सिद्धांतामध्ये करायला हवे जे निर्णय घेणे आणि समस्या सोडवण्यासाठी लागू केले जाऊ शकते.

प्रायोगिक शिक्षणाचे महत्त्व : प्रायोगिक शिक्षण शिकणार्यांवर लक्ष केंद्रित करते. प्रायोगिक शिक्षण हे अशा अध्यापनाला प्रोत्साहन देते जे पारंपारिक दृष्टिकोनापासून व्यावहारिक शिक्षणामुळे वळते. पारंपारिक पद्धतीमध्ये शिक्षक हा माहितीचा मध्यवर्ती प्रवाह असतो. जो विद्यार्थ्यांना काय साध्य करायचे आहे त्याचा सराव त्यांना देतो. अध्यापनाची ही पद्धत शिकणार्यांना सतत बदलणार्या जगाचा सामना करण्यासाठी कौशल्ये आणि क्षमतांनी सुसज्ज करत नाही. विद्यार्थ्यांनी टिकात्मक विचार आणि आयुष्यभर उपयोगी पडणारी शिकण्याची कौशल्ये विकसित करणे आवश्यक आहे त्यामुळे शिक्षकांनी त्यांची रणनिती विद्यार्थ्यांना आवश्यक जीवन विज्ञान कौशल्ये शिकवण्याच्या अनुषंगाने आहे की नाही याचा पुनर्विचार केला पाहिजे. अध्ययन व अध्ययन शैली एकरूप असणे महत्त्वाचे आहे. जेणेकरुन जास्तीत जास्त अध्ययन घडून येऊ शकेल. शिकणारे हे अनेक विषय (सादरीकरण कला, संगीत, माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान, शिक्षण, अभियांत्रिकी इ.) समकालिन करु शकतात आणि ते जे काही करतात त्याचा आनंद घेत असताना अनेक कौशल्ये प्राप्त करतात. मी तुम्हाला काहीही सांगण्यासाठी इथे बसलेलो नाही, तिकडे जा आणि जीवनाचा अनुभव घ्या, नंतर येते या आणि तुम्ही काय अनुभवले ते सांगा जेणेकरुन आम्ही तुमचा अनोखा अनुभव आधीच अर्धवट समजल्या गेलेल्या, स्विकारलेल्या आणि संग्रहित केलेल्या चौकटीत घेऊ शकू जेणेकरुन तुम्ही त्याचे कौतुक करण्यात आणि पुढच्या पिढीपर्यंत ते हस्तांतरित करण्यास अधिक चांगले सक्षम व्हाल. यशस्वी प्रायोगिक शिकणार्यांमध्ये कोणत्याही विषयाची त्यांची संकल्पना पुनक्रमित करण्याची किंवा बदलण्याची क्षमता आणि इच्छा असते. कारण ते स्वत:साठी तर्क करु शकतात. त्याचे स्थानाचे वर्णन करण्यात व स्पष्टपणे सांगण्यास यशस्वीपणे सक्षम आहेत. ते स्वतंत्रपणे कार्ये हाती घेतात आणि प्रशिक्षकांची गरज नसताना स्वत: व्यवस्थापन करतात मग ते एकटे काम करोत वा गटात काम करोत.

१) अनेक इंद्रियांचा वापर करुन जे शिकले आहे ते टिकवून ठेवू शकते.

२) सर्जनशीलता आणि लवचिकता वाढवण्यासाठी अनेक अध्यापन / अध्ययन पद्धती एकत्रित केल्या जाऊ शकतात.

३) ग्राहक-केंद्रित शिक्षण हे मुख्य लक्ष बनते.

४) ज्ञान आणि उपाय शोधण्याची प्रक्रिया ही क्षमता व आत्मविश्वास वाढवते.

५) शिकणे हे विद्यार्थी व शिक्षक या दोघांसाठी अधिक मनोरंजक आहे.

६) जर ग्राहक (विद्यार्थी) अधिक सक्रियपणे अध्ययनात गुंतलेले असतील, तर ते जे शिकतात त्याच्या निष्पत्तीत त्यांचा मोठा वाटा असतो आणि शिस्तीच्या समस्या होण्याची शक्यता कमी असते.

७) विद्यार्थी ती जीवन कौशल्ये शिकू शकतात ज्यांचा वापर वारंवार केला जाईल.

विद्यार्थ्यांसाठी समृद्ध शिक्षण अनुभव आणि शिक्षकांसाठी एक फायद्याचा अध्यापन अनुभव तयार करण्यासाठी अध्यापन हे अध्यापन - अध्ययन पद्धतीत तंत्रज्ञानाचा समावेश करते. जागतिकीकरणाच्या वाढीसह, शिक्षकांना तांत्रिक बदलांशी जुळवून घेण्याची व जटिल समस्या सोडविण्यासाठी नवीन गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता असणे आवश्यक आहे. या आव्हानाला सामोरे जाण्यासाठी, अध्यापन आणि अध्ययनाच्या सक्रीय पद्धती आवश्यक आहेत ज्यामध्ये सिद्धांत आणि व्यावहारिक अनुप्रयोग यांच्यातील संबंध जोडण्यावर विशेष भर दिला जातो ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमातील सामग्री समजण्यास मदत होते. या सक्रिय पद्धतींचा वापर करुन, विद्यार्थ्यांनी विविध प्रकारच्या बाह्य आणि अंतर्गत चलांसह प्रकल्प परिस्थितीचे मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे ज्यात उपाय प्रक्रिये दरम्यान तांत्रिक आणि गैरतांत्रिक ही दोन्ही कौशल्ये आवश्यक आहेत. म्हणून सक्रिय पद्धतींचा वापर हा मूलभूत संकल्पनांचे अधोरेखित करणे सुधारते, सखोल आणि सर्जनशील शिक्षणास प्रोत्साहन देते आणि टीमवर्क व संवाद कौशल्ये, जबाबदारी आणि नेतृत्व विकसित करते.

प्रायोगिक शिक्षणाची सहा वैशिष्ट्ये :

१) शिकणे ही परिणामांच्या दृष्टीने नव्हे तर एक प्रक्रिया म्हणून उत्तम प्रकारे कल्पिली जाते. ज्ञानाच्या टप्प्यांचे विरामचिन्ह असले तरी, शिकणे हे एखाद्या परिणामांवर संपत नाही किंवा ते नेहमी कार्यक्षमतेत सिद्ध होत नाही. त्याऐवजी, शिक्षण हे जोडलेल्या अनुभवांच्या माध्यमातून होते ज्यामध्ये ज्ञान सुधारित केले जाते आणि पुन्हा तयार केले जाते. ड्यूईने सुचविल्याप्रमाणे, 'शिकण्याची कल्पना अनुभवाची सतत पुनर्रचना म्हणून केली पाहिजे... शिक्षणाची प्रक्रिया आणि ध्येय एकच आहे." (१८९७, पृ. ७९)

२) सर्व शिक्षण म्हणजे पुन्हा शिकणे होय. एखाद्या विषयाबद्दल शिकणार्याचे विश्वास आणि कल्पना काढण्याच्या प्रक्रियेद्वारे अध्यनाची उत्तम सोय केली जाते. जेणेकरुन ते तपासले जाऊ शकतात. त्यांची चाचणी केली जाऊ शकते आणि नवीन, अधिक शुद्ध कल्पनांसह एकत्रित केले जाऊ शकतात. पायगेट या प्रस्तावाला रचनावाद म्हणतात - व्यक्ती त्यांच्या अनुभवाच्या आधारे जगाचे ज्ञान तयार करतात.

३) अध्ययनासाठी अंगाशी जुळवून घेण्याच्या द्वंद्वात्मक रितीने विरोध केलेल्या पद्धतींमधील संघर्षाचे निराकरण करणे आवश्यक आहे. संघर्ष, तफावत आणि मतभेद हेच शिक्षण प्रक्रियेला चालना देतात. चिंतन व कृती आणि भावना व विचार या विरोधी पद्धतींमधील पुढे आणि मागे हालचालींच्या पुनरावृत्ती मध्ये हे तणाव सोडवले जातात.

४) शिक्षण ही अनुकूलनाची सर्वांगिण प्रक्रिया आहे. शिकणे हा केवळ आकलनशक्तीचा परिणाम नसून एकूणच व्यक्ती, विचार, भावना, आकलन आणि वागणूक यांचे एकत्रित कार्य यात समाविष्ट आहे. यामध्ये वैज्ञानिक पद्धतीपासून ते समस्या सोडवणे, निर्णय घेणे आणि सर्जनशीलतेपर्यंत अनुकूलन करण्याच्या इतर विशेष मॉडेलचा समावेश आहे.

५) व्यक्ती आणि पर्यावरण यांच्यातील समन्वयात्मक व्यवहारातून अध्ययन परिणत होत असतो. पायगेटच्या भाषेत नवीन अनुभवांना विद्यमान संकल्पनांमध्ये आत्मसात करण्याच्या आणि विद्यमान संकल्पनांना नवीन अनुभवासाठी सामावून घेण्याच्या द्वंद्वात्मक प्रक्रियेच्या समतोलाद्वारे शिक्षण होते. वर्तन हे व्यक्ती आणि पर्यावरणाचे कार्य आहे. या

लेविनच्या प्रसिद्ध सुत्रानुसार, प्रायोगिक अध्ययन सिद्धांताचे (EET) मत आहे की शिकणे हे शिकणार्याची वैशिष्ट्ये आणि शिकण्याच्या जागेद्वारा प्रभावित होते.

६) शिकणे ही ज्ञान निर्माण करण्याची प्रक्रिया आहे. प्रायोगिक अध्ययन सिद्धांतात (ELT) मध्ये ज्ञानाला ज्ञानाच्या दोन प्रकारांमधील व्यवहार म्हणून पाहिले जाते. सामाजिक ज्ञान हे सामाजिक, ऐतिहासिक संदर्भात सहनिर्मित आहे आणि वैयक्तिक ज्ञान, शिकणार्याचा व्यक्तिनिष्ठ अनुभव. ज्ञानाची ही संकल्पना शिक्षणाच्या ट्रान्समिशन मॉडेलच्या विरुद्ध आहे. यामध्ये पूर्व अस्तित्वात असलेल्या निश्चित कल्पना शिकणार्याला प्रसारित केल्या जातात.

प्रायोगिक (अनुभवात्मक) शिक्षणामध्ये शिकणार्यांची वैयक्तिक शिकायची शेली आणि नैसर्गिक प्राधान्ये विचारात घेतली जातात आणि कौशल्ये व क्षमता शिकणार्यांमध्ये बाहेरुन हस्तांतरित करण्याच्या विरुद्ध वाढ ही आतून होते. अशा सर्व समावेशक वातावरणात शिकणारा स्वत:च्या मार्गाने विकसित होऊ शकतो कारण शिकणार्याला सर्वात सोयीस्कर असलेल्या पद्धती व धोरणे शिकण्याचा अनुभव आनंददायी करण्यासाठी आयोजित केल्या जातात. अनेकदा अज्ञात आणि अप्रत्याक्षित परिणाम असतात ज्यात क्रियाकलाप टिकवून ठेवण्याची क्षमता असते.

४.५.१.३ सहकारी शिक्षण :

ही एक अध्यापनाची पद्धत आहे ज्यात क्षमतांच्या मिश्रपातळीच्या विद्यार्थ्यांची गटांमध्ये मांडणी केली जाते आणि वैयक्तिक सदस्याच्या यशाऐवजी गटाच्या यशानुसार त्यांना पुरस्कृत केले जाते. १९०० च्या सुरुवातीपासून अमेरिकन शिक्षणामध्ये सहकारी शिक्षण संरचना सुरु झाली व पसंद पडली जेव्हा या संचना अमेरिकन शिक्षण सुधारक जॉन डेवी यांनी सादर केल्या होत्या. अभ्यासासाठी आयोजित केलेले विद्यार्थ्यांचे छोटे गट असे सहकारी शिक्षणाचे वर्णन केले जाते.

सहकारी शिक्षणाचा काही वेळा फक्त गटकार्य म्हणून विचार केला जातो. परंतु विद्यार्थ्यांचे गट हे एकत्रितपणे काम करतीलच असे नाही. सहकारी शिक्षण हे संघटीत शिक्षण क्रियाकलाप आहे. शिकणे हे गटांमध्ये शिकणार्यांमधील माहितीच्या सामाजिक, संरचित देवाणघेवाणीवर अवलंबून असते आणि ज्यामध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्याच्या स्वत:च्या शिकण्यासाठी जबाबदार धरले जाते आणि त्याला इतरांचे शिक्षण वाढवण्यासाठी प्रवृत्त केले जाते - ओस्लेन आणि केगन

सहकारी शिक्षण ही एक यशस्वी अध्यापन रणनिती आहे ज्यामध्ये लहान संघ, प्रत्येकात विविध स्तरावरील क्षमता असलेले विद्यार्थी आहेत, विषयाची समज सुधारण्यासाठी विविध शैक्षणिक क्रियाकलापांचा वापर करतात. संघातील प्रत्येक सदस्य केवळ काय शिकवले जाते हे शिकण्यासाठीच नव्हे तर संघातील सहकार्यांना शिकण्यास मदत करण्यासाठी देखील जबाबदार असतो, अशाप्रकारे ते यशस्वीरित्या समजून घेण्याचे आणि पूर्ण करण्याचे वातावरण तयार करते. सहकारी शिक्षणाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट म्हणजे विद्यार्थी शिक्षकांच्या नेमून दिलेल्या कार्याचे (असाईनमेंट) पालन करण्याऐवजी मुक्त कार्याद्वारे त्यांच्या स्वत:च्या शिकण्याचे नियोजन करतो. हे विद्यार्थ्यांवर शिकण्याची जबाबदारी टाकते आणि शिकणे अधिक मनोरंजक बनवते.

सहकारी शिक्षणाचे महत्त्व :

सहकारी शिक्षण हे

१) विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाला आणि शैक्षणिक कामगिरीला प्रोत्साहन देते.

२) विद्यार्थी धारणा वाढवते.

३) विद्यार्थ्याच्या शिकण्याच्या अनुभवाने त्याचे समाधान वाढवते.

४) विद्यार्थ्यांच्या तोंडी संभाषण कौशल्य विकसित करण्यास मदत करते.

५) इतरांद्वारे आदर आणि काळजी घेण्याच्या भावनांद्वारे आत्मसम्नान वाढवते.

६) एकटेपणा कमी करते

७) इतरांबद्दल सकारात्मक भावना वाढवते.

८) विद्यार्थ्यांची मते सकारात्मक करते.

९) जोडणी निर्माण करण्यास मदत करते.

१०) विद्यार्थी प्रभावीपणे काम करतात.

११) विद्यार्थी एकमेकांसोबत सहकार्याच्या भावनेने काम करतात.

१२) संबंध निर्माण करण्यास मदत करते.

१३) विद्यार्थ्याला क्षमता असलेल्या इतरांसोबत काम करण्यास मदत करते.

१४) विद्यार्थ्यांची सामाजिक कौशल्ये विकसित करते.

१५) विद्यार्थ्याच्या आत्मसन्मानाला चालना देते.

१६) सकारात्मक वंश संबंधांना प्रोत्साहन देण्यासाठी मदत करते.

१७) एकत्रितपणे उत्पादनक्षम काम करण्याची संधी देते.

४.५.१.४ सहयोगी शिक्षण :

जेव्हा विद्यार्थी लहान गटामध्ये एकत्र काम करतात आणि प्रत्येकजण शिकण्याच्या कार्यात भाग घेतो तेव्हा असे घडते. सहयोगी शिक्षण पद्धतीची एक श्रेणी आहे. प्रत्येकामध्ये विविध प्रकारच्या संस्था आणि कार्याचा समावेश आहे. (एज्युकेशन एन्डोमेंट फाऊंडेशन २०१५) अर्थपूर्ण शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करुन शिक्षक हे सहकार्य आणि सहयोगाचे वातावरण निर्मित करण्यासाठी विशिष्ट धोरणे (जसे की सहकारी शिक्षण धोरणे आणि गटांची धोरणात्मक निवड) वापरतात. सहयोगी शिक्षणाला अर्थपूर्ण कार्याची रचना करुन आणि प्रश्नांना गट प्रतिसाद आमंत्रित करुन पाठबळ दिले जाते. सहयोगी शिक्षण हे भूमिका, जबाबदार्या आणि परिणाम यांच्या वाटाघाटीमध्ये सक्रीयपणे सहभागी होणार्या विद्यार्थ्यांवर अवलंबून असते.

त्यांच्या सहकार्यामध्ये संपूर्ण वर्गाने हाती घेतलेले प्रकल्प जसे की शाळेतील पर्यावरण प्रकल्प किंवा समुदाय सर्वेक्षण यांचा समावेश असू शकतो.

हे धोरण तेव्हा प्रात्यक्षिक आहे जेव्हा शिक्षक

- नियमितपणे गट कार्ये व्यवस्थित करतो आणि गट कसे कार्य करतात याबद्दल मुलभूत नियम स्थापित करतो.
- गटांमध्ये विविध भूमिका नियुक्त करुन विद्यार्थ्यांना संघ म्हणून काम करण्यास स्पष्टपणे शिकवतो जेणे करुन विद्यार्थी विशिष्ट कार्यांची जबाबदारी घेतील.
- विद्यार्थ्यांच्या तयारीवर आधारित गट सामग्री नियुक्त करुन शिक्षण वेगळे करतो.
- ज्यात कौशल्य सामायिक करणे आवश्यक आहे आणि प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे योगदान इतर विद्यार्थ्यांद्वारे मूल्यवान आहे याची खात्री करणे आवश्यक आहे.
- लवचित गटांमध्ये विद्यार्थ्यांना संघटित करुन परस्पर संवादाना प्रोत्साहन देतो ज्यामध्ये गट सदस्यत्व भिन्न असते आणि मैत्री, मिश्रित शैक्षणिक क्षमता किंवा सामान्य आवडींवर आधारित असू शकते.

नाविण्यपूर्ण पद्धती आणि त्यांचे परिणाम :

शिक्षक शिक्षणामध्ये नाविण्यपूर्ण पद्धती वापरण्याचे अनेक फायदे असू शकतात. त्यापैकी काही खाली दिले आहेत.

अ) विद्यार्थ्यांची प्रेरणा पातळी वाढते :

नाविण्यपूर्ण पद्धती विद्यार्थ्यांना व्यवस्थापित करते आणि त्यांना कार्याकडे निर्देशित करणे सोपे आहे. तेथे विद्यार्थ्यांचे लक्ष विचलित होण्याची शक्यता नाही ज्यामुळे शेवटी विद्यार्थ्यांची प्रेरणा पातळी वाढते.

ब) तणावपूर्ण कार्ये दूर करणे :

अभिनव पद्धती शिक्षकांना समाधानकारक अनुभव देण्यासाठी अधिक चांगल्या असतात आणि कंटाळवाणी कार्ये सहज व समजण्यास सोपी बनवतात. ज्यामुळे विद्यार्थी व्यस्त व गुंतलेला राहतो त्यामुळे शिक्षकांची तणावपूर्ण कार्ये दूर होतात.

क) स्व-शिक्षण :

नाविण्यपूर्ण पद्धती शिकणार्यांना स्व-शिक्षणाची संधी देतात. वर्गात शिकताना शिक्षकांच्या उद्दिष्टांकडे लक्ष दिले जाऊ शकत नाही. परंतु वर्गात अतिरिक्त समन्वय पाळला जाऊ शकतो.

ड) विद्यार्थ्यांच्या विचारांचा विस्तार :

विद्यार्थ्यांच्या कल्पना आणि विचार या शिक्षकाच्या क्षमता व अनुभवाच्या पलिकडे जाऊ शकतात ज्यामुळे शिक्षकांच्या स्तरांवर दुहेरी आत्मविश्वास येऊ शकतो.

इ) सक्रिय शिक्षण प्रक्रिया :

शिक्षकांच्या शिक्षणात नाविण्यपूर्ण सराव वापरुन, विद्यार्थी शिक्षकांच्या स्वत:च्या कौशल्याच्या विषयाच्या पलिकडे जाऊ शकतात. शिकणे सक्रिय आणि जटिल होते. विषय साहित्य सोपे होते.

फ) योग्य विद्यार्थ्यांला सूचना :

ज्या विद्यार्थ्याकडे अधिक लक्ष देण्याची आणि विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी सरावाची गरज आहे. अशा विद्यार्थ्यांसोबत वेळ घालविणे शिक्षकांना सोपे वाटते.

ज) लक्ष :

नाविण्यपूर्ण पद्धतींचा वापर करुन, संथ शिकणार्यांनी विचलित न होता शिकविण्याच्या प्रक्रियेवर देखील लक्ष केंद्रित केले आहे.

ह) शिक्षकांची बदलती स्थिती व भूमिका :

शिक्षकांच्या तयारीबाबत शैक्षणिक प्रणालींना सामोरे जाणार्या निवडींमध्ये शिक्षक शिक्षण हे सर्वात स्विकारार्ह खाते आहे. नाविण्यपूर्ण पद्धतींमध्ये शिक्षकांचे अध्यापनशास्त्रीय ज्ञान आणि ते ज्ञान अध्यापन प्रक्रियेत लागू करण्याची क्षमता विकसित करण्यावर भर असतो. ज्यामुळे शिक्षकांमध्ये आत्मविश्वास आणि अध्यापन व्यवसायात सर्जनशीलता येते. शिक्षक निदेर्शकासमोर २१ व्या शतकाच्या अभ्यासक्रम आणि मूल्यमापन पद्धतींची अंमलबजावणी करण्यासाठी खरोखरच शिक्षकांना तयार करण्याच्या संदर्भात त्यांनी शिकवलेल्या शिक्षकांवर सर्वात सकारात्मक प्रभाव पडू शकेल. अशा सिद्धांत आणि पद्धतींच्या संच स्वत:साठी मांडण्याचे आव्हान आहे.

४.६ सारांश

आपण अध्यापनाच्या मॉडेल्सच्या संकल्पनेबाबत आणि वर्तनवादी दृष्टिकोन, चौकशी मॉडेल दृष्टिकोन आणि सक्षमतेवर आधारित दृष्टिकोन या मॉडेल्सच्या विविध पद्धतींबद्दल चर्चा केली आहे. प्रत्येक मॉडेल वेगळे आहे आणि संदर्भानुसार शिक्षणासाठी उपयुक्त आहेत. चिंतनशील अध्यापन व शिक्षण आणि त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी त्यांचे महत्त्व यावरही चर्चा झाली. नाविण्यता ही काळाची गरज आहे. नाविण्यपूर्ण पद्धतींच्या संकल्पना, त्यांचे महत्त्व आणि त्यांचे प्रकार जसे की सहयोगी शिक्षण सहकारी शिक्षण व प्रायोगिक शिक्षण यांचाही या विभागामध्ये चर्चा करण्यात आली.

४.७ विभागवार अभ्यास

१. शिक्षक शिक्षणाचे मॉडेल म्हणून वर्तनवादी दृष्टिकोन म्हणजे काय?

२. चिंतनशील अध्यापनाची संकल्पना आणि महत्त्व समजावून सांगा.

३. शिक्षकांसाठी सहयोगी शिक्षण तंत्र कसे उपयुक्त आहे?

४. शिक्षक त्यांच्या वर्गात वापरु शकतील अशा कोणत्याही देन प्रकारच्या नाविण्यपूर्ण पद्धती स्पष्ट करा.

५. वर्गात चिंतनशील विचारांना चालना देण्यासाठी विविध धोरणे विस्तृत करा.

४.८ संदर्भ

http://www.ijonte.org/Fileupload/k563207/file/chapter2.pdf

https://egyankush.ac.in/bitstream/123456789/8509/1/unit.12.pdf.

https://reflectiveteachingjournal.com/what-is-reflective-teaching/

https://study.com/academy/lesson/what-is-reflective-teaching-definition-methods-quiz.html

https://blog.irisconnect.com/uk/blog/5-benefits-of-encouraging-teacher-self-reflection

https://www.rechargeable.net/publication/351938453

Different ways of promoting reflective teaching

https://www.rechargeable.net/publication/334415253 innovative practices in teacher education / link / sd28288c458515//c2723676/download

https://www.academica.edu/22885838/Innovative practices in Teacher Education

https://wikieducator.org/images/b/bs/EXPERIENTALLEARNING.PDF

https://learningfromexperience.com/downloads/research-library/experiential-learning-theory-guide.for-higher-education-educators.pdf

http://uni-zs.bg/tsj/Volume2 4/EXPERIENTTAL%ZOLEARNING.pdf

https://www.e.hii.net/dosyalar/iji 2020 3 58.pdf

Dr. Indu Garg, Teacher Education, its concept, knowledge base and reflective practices, A.P.H. Publishing corporation, New Delhi, 2014

Harry Dhand, techniques of teaching, 2004, ashish publishing house.

S.K. Kochhar, M methods and techniques of teaching, Sterling Publishing house.

❖❖❖❖

५अ

अध्यापक शिक्षण: एक व्यवसाय

घटक रचना:

५.अ.० उद्दिष्टे

५.अ.१ प्रस्तावना

५.अ.२ व्यवसायाची संकल्पना

५.अ.३ व्यावसायिकतेची संकल्पना

५.अ.४ अध्यापकशिक्षकांसाठी व्यावसायिकतेचे विकसन

५.अ.५ अध्यापकशिक्षकांसाठी व्यावसायिक नीति व आचारसंहिता विकसन करणे.

५.अ.६ सारांश

५.अ.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यावर तुम्ही खालील गोष्टी करु शकाल -

- व्यवसायाची संकल्पना जाणणे.
- व्यवसाय व व्यावसायिकता यांचा संबंध लावणे व भेद करणे.
- अध्यापक शिक्षकांसाठी व्यावसायिकता कशी विकसित करायची हे स्पष्ट करणे.
- शिक्षक अध्यापकांसाठी व्यवसायनीती व आचारासंहिता कशी विकसित करावी ते स्पष्ट करणे.
- अध्यापक परिणामकारकतेची व्याख्या करणे.
- अध्यापक परिणामकारकतेचे घटक सांगणे.
- कृतीमूल्यमापिकेची ओळख करून घेणे.
- शिक्षक व शिक्षक-अध्यापक यांची परिणामकारकता जोखण्यास कृतिमूल्यमापिका (परफॉर्मन्स् अप्रैजल्) कशी मदत करते हे स्पष्ट करणे.

५.अ.१ प्रस्तावना

संकल्पना व आदर्श म्हणून 'अध्यापन' हा एक 'उदात्त' व्यवसाय आहे. बहुआयामी असल्यामुळे, इतर व्यवसायांपेक्षा तो वेगळा आहे. मानवी विकास विषयक उपक्रमात, मोठा व्यावसायिक गट म्हणून अध्यापक गुंतलेले असतात. इतर व्यवसायांपेक्षा यात कितीतरी गोष्टी मिळवायच्या असतात. 'व्यावसायिकांचे प्रशिक्षण' हे त्या व्यवसायाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरते. अध्यापकांना त्यांच्या भूमिकेत बसविण्यासाठी, अशा सखोल प्रशिक्षणाची गरज आहे. आरंभीचे ओळख प्रशिक्षण व निरंतर शिक्षण हे अध्यापकाला पर्याप्त ज्ञान व कौशल्यांनी सुसज्ज करतात की ज्यामुळे तो व्यावसायिक कार्ये पार पाडू शकेल. अध्यापन व अध्यापनतंत्रे यांच्या आशयज्ञानावरील प्रभुत्व हे अशा प्रशिक्षणामुळे साध्य होते.

अध्यापकांचे प्रशिक्षण हा अध्यापकशिक्षणाचा महत्त्वाचा घटक आहे. ह्या व्यवसायाला अनुकुल अशा नाना कृतींचा सदर शिक्षणात समावेश होतो. व्यावसायिक कौशल्यांचे सातत्याने उत्थापनासाठी शिक्षकाचे वास्तव नि सर्वसमावेशक चित्र अध्यापकशिक्षण उभारत असते. म्हणून ह्या घटकात व्यवसाय, व्यावसायिकता, व्यावसायिकता विकसित कशी करावी, व्यवसायनीती अध्यापक शिक्षकासाठी व्यावसायिक आचारसंहिता याविषयी आपण चर्चा करु या. तसेच अध्यापक, परिणामकारकता व तिचे घटक आणि कृतिमूल्यमापिकेद्वारे अध्यापक परिणामकारकतेचे वर्धन व मूल्यमापन कसे करावे याचीही येथे चर्चा होणार आहे.

५.अ.२ व्यवसायाची संकल्पना

मुक्त विश्वकोष 'विकिपिडिया' च्या मते 'निरपेक्ष समुपदेशनाच्या उद्देशाने, धंद्याचे इतर फायदे वगळता निश्चित अशा प्रत्यक्ष भरपाईसाठी दिलेले विशेष प्रशिक्षण हे त्या व्यवसायाशी निगडित असते."

इतिहास :

व्यवसायाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी वरुन धर्मशास्त्र, वैद्यक, विधी असे तीन व्यवसाय असल्याचे आढळते. खालील गोष्टींवरुन एखादा धंदा हा 'व्यवसाय' ठरतो.

- पूर्णवेळ व्यवसाय.
- प्रशिक्षण संस्थेची स्थापना.
- विद्यापीठाशी संलग्नता.
- स्थानिक संस्थेशी संबंधित.
- राष्ट्रीय संस्थेशी संबंधित.
- व्यवसायनीतिदशर्क आचारसंहिता लागू.
- शासनमान्यतेसाठी कायदा प्रस्थापित.

काही व्यवसाय हे विविध टप्प्यातून विशिष्ट दर्जा नि मान्यता मिळवत असतात, तर काहींना हे शक्य होत नाही. बिशप हे लाल वेषाने, वकिल हे काळ्या वेषाने, तर डॉक्टर हे सफेद वेषाने ओळखले जातात. पाश्चात्य समाजावर चर्चचा प्रभाव आढळतो. तर विवि नि वैद्यक यांसारखा इतर व्यवसायात केवळ पदवी नि अभ्यासाऐवजी सखोल अभ्यास नि मान्यतेसाठी कित्येक प्रवेश घेत असतात. पुरोहित, वैद्य, वकील हे त्या त्या व्यवसायानुकुल अशा गणवेशामुळे ओळखले जातात. प्रत्येकाला समाजात उच्च दर्जा व प्रतिष्ठा मिळत असली, तरी साऱ्यांना समान वेतन मिळत नसते. एखाद्या व्यवसायांतर्गतही असमानता दडलेली आढळते.

व्यवसायांची उदाहरणे : विधिज्ञ,अभियंता, अध्यापक, लष्करी अधिकारी, प्रशिक्षित अध्यापक, वास्तुशिल्पज्ञ, लेखाधिकारी, दंतवैद्य, नर्स (परिचारिका), वैद्य, वैद्यकिय तंत्रशास्त्रज्ञ, औषधविक्रेता.

व्यवसायाची जडणघडण : शिक्षण, प्रशिक्षण, परिक्षा यावर आधारित औपचारिक गुणवत्तेचे विकसन, ज्ञानशाखेतील शिक्षक नेमण्याचा अधिकार असलेल्या नियमन समितीची निर्मिती यांद्वारा एखादा व्यापार/ धंदा रूपांतरीत होती, तेव्हा त्याला व्यवसायाचे स्वरूप प्राप्त होते.

नियमितता : व्यवसाय संस्थाचे व्यवहारांची व्याख्या, त्यांना आधार व नियमन करणाऱ्या संबंधित संस्थांचे नियमन याद्वारे त्या व्यवसायाचा दर्जा व जबाबदाऱ्या ठरवल्या जातात. व्यवसाय परवाने, स्पर्धापरीक्षा, आचारसंहिता ह्यास संबंधित संस्था जबाबदार असतात. परवान्यापूर्वी त्या व्यक्तीने पहिली व्यावसायिक पदवी मिळवली पाहिजे.

स्वायत्तता : व्यावसायिक जवळजवळ स्वायत्त असतात म्हणजेच त्यांच्या स्वत:च्या संबंधित बाबींवर नियंत्रण असते. ते आपल्या कामाच्या बाबतीत स्वयंनिर्णय करु शकतात यालाच व्यवसाय निर्णय राबवण्याचे स्वातंत्र्य म्हणतात. व्यावसायिक स्वायत्तता खालील ३ बाबींवर अवलंबून असते -

- व्यावसायिकाला उच्च दर्जाची ज्ञान/ कौशल्ये असणे अपेक्षित. व्यावसायिक कृतींचे अचूक मूल्यनिर्धारण हे व्यवसाय तज्ञाकडून होणे अपेक्षित.
- निस्वार्थीपणा व उत्तरदायित्व यामुळे त्यांच्यावर जाणीवपूर्वक काम सोपवले जाते.
- काही वेळा व्यावसायिकाकडून अपेक्षित कौशल्ये दाखविली जात नसतील, तर त्यांच्या सहकार्यंवर जरुर ती जबाबदारी सोपवावी.

अशा स्वायत्ततेला इतरही अर्थच्छटा आहेत -

- स्वहितासाठी सेवा करणे हा व्यावसायिक हक्क म्हणजेच व्यावसायिक स्वायत्तता.

- इतर सदस्यांच्या चिकित्सक मूल्यमापनानुसार कृती व निर्णय घेतल्यासच व्यावसायिक स्वायत्तता राखली जाते.

स्वहित, निर्णय, अंतर्गत आचारांचे निरंतर चिकित्सक मूल्यमापन त्या बाबींची स्वायत्ततेची संकल्पना पूर्णत्वाला जाते.

दर्जा व प्रतिष्ठा : उच्च सामाजिक दर्जा, सामाजिक आदर व प्रतिष्ठा व्यवसायाला लाभत असते. सर्व व्यवसायांमध्ये तांत्रिक, विशिष्ट, उच्च तांत्रिक कौशल्ये असणारे 'व्यवसायतज्ञ' असतात. पदवी व व्यावसायिक गुणवत्ता याद्वारे प्रशिक्षण प्राप्त झाल्याशिवाय व्यवसायात प्रवेश करता येत नाही. निरंतर शिक्षणाद्वारे कौशल्ये अद्ययावत करणे यात अपेक्षित आहे.

सत्ता : आपले सहकरी, तज्ञताक्षेत्र व हितसंबंध नियंत्रित करण्यासाठी प्रत्येक व्यवसाय सत्ता राबवत असतो. सत्ता, प्रतिष्ठा व मूल्ये जी समाजाने त्या व्यवसायाला दिली आहेत, त्यावरुन 'व्यवसायाची' व्याख्या केली जाते.

व्यवसायाची वैशिष्ट्ये : प्रत्येक व्यवसायात कमी-अधिक प्रमाणात पुढील वैशिष्ट्ये आढळतात.

- **तात्विक ज्ञानाधारित कौशल्य :** वैद्यक, विधी, अभियांत्रिकी यांमधील व्यावसायिकांकडे सखोल तात्विक ज्ञान असणे अपेक्षित आहे. तसेच आपल्या व्यवसायात वापर करण्यासाठी त्या ज्ञानाधारित कौशल्यही असावे.

- **व्यावसायिक संघटना :** सभासदांनी उभारलेल्या व्यावसायिक संघटना हा त्यांच्या सभासदांचा दर्जा उंचावण्यासाठी आणि प्रवेश गरजा नियंत्रित करण्याची काळजी घेतात.

- **शिक्षणाचा विस्तृत कालावधी :** बहुतेक प्रतिष्ठित व्यवसायांमध्ये विद्यापीठाचे तीन वर्षाचे शिक्षण घेणे अपेक्षित आहे. यापुढे पी.एच.डी. संशोधन करण्यासाठी आणखी ४-५ वर्षे लागू शकतात.

- **क्षमताचाचणी :** व्यावसायिक संघटनेत प्रवेश देण्यापूर्वी, इच्छुकाच्या तात्विक ज्ञानाची चाचणी एखादी क्षमता कसोटी देवून करण्याची गरज आहे.

- **संस्थात्मक प्रशिक्षण :** परीक्षिशवाय, इच्छूक व्यावसायिकांना दीर्घकालिन संस्थात्मक प्रशिक्षणाची गरज आहे. त्याद्वारे विशिष्ट भूमिका घेऊन प्रात्यक्षिक अनुभव घेतल्यानंतर व्यावसायिक संघटनेचा सभासद होणे संयुक्तिक ठरेल.

- **मान्यताप्राप्त व्यावसायिक :** परवानेधारक व्यावसायिकांची नोंद व्यावसायिक संघटनांनी करावी की ज्यामुळे अशा व्यक्तींना व्यावसायिक म्हणून मान्यता मिळेल.

- **कार्यस्वायत्तता:** व्यापारी व सार्वजनिक संघटनांमध्ये जर व्यावसायिक आपल्या नियुक्तीच्या बाहेर काम करत असले तरी आपल्या कामावर नियंत्रण ठेवू शकतो. तसेच आपल्या तात्विक ज्ञानावर नियंत्रण ठेवू शकतो.

- **व्यावसायिक आचारसंहिता :** व्यावसायिक संघटनांमध्ये सदस्यांसाठी आचारसंहिता व शिस्तभंग कार्यवाहीसाठी नियमावली तयार करणे आवश्यक आहे.

- **आत्मनियमन :** शासनमुक्त व आत्मनियमन यासाठी व्यावसायिक संघटना आग्रह धरतात. वरीष्ठ, आदरणीय व उच्च गुणवत्ताधारी व्यावसायिकांकडून देखरेख व नियमन व्यवसायांकडून होणे अपेक्षित आहे.

- **सार्वजनिक सेवा व परहितदक्षता :** सार्वजनिक हितासाठी पुरवलेल्या सेवेबद्दल फी आकारल्यास तिचे समर्थन करता येईल. उदा. सार्वजनिक आरोग्यार्थ डॉक्टरची सेवा.

- **हकालपट्टी, एकाधिकारशाही, विधिवत मान्यता :** उचित व्यावसायिक संघटनेचे सभासदत्व व अटींची पूर्तता यांच्या अभावी त्या व्यवसायातून अशा अक्षम व्यक्तीची हकालपट्टी होऊ शकते. यालाच व्यवसायबंदी असे म्हणतात.

- **वेतन व जाहितारीवरील नियंत्रण :** वेतनस्तरांची निश्चिती शासनकडून होत असल्यास, संबंधित व्यवसाय संघटना अशावेळी वाटाघाटींसाठी कृतिशील असतात. जरी हे चांगल्या हेतूने केले असले, तरी ते चांगले तेव्हाच सिद्ध होईल जोपर्यंत भागीदार, कुटुंब वा प्रेरक हे ह्या विरुद्ध काही सुचवत नाहीत.

- **उच्च दर्जा व पुरस्कार :** सभासदांना उच्च दर्जा, सार्वजनिक प्रतिष्ठा व पुरस्कार मिळाल्यास ते व्यवसाय सर्वात यशस्वी गणले जातात.

- **वैयक्तिक ग्राहके :** वैयक्तिक फी देवून येणारी ग्राहके ही कैक व्यवसायात असतात. उदा. एखाद्या संघटनेच्या सेवेतील लेखाधिकार्यापेक्षा 'लेखाजोखा' हा व्यवसाय करणाऱ्यास वैयक्तिक व संस्थात्मक ग्राहके अधिक असतात.

- **मध्यम वर्गीय व्यवसाय :** मध्यम व उच्चवर्गीसाठी शिक्षक, कारकून, व्यवस्थापक यांसारखे व्यवसाय 'आदरणीय' ठरतात.

- **पुरुषीवर्चस्व :** अत्युच्च दर्जा असलेल्या व्यवसायात पुरुषी वर्चस्व आढळते. पुरुषाइरक्याच स्त्रिया सक्षम असल्या तरी त्यांना अशा व्यवसायात प्रवेश अपवादात्मक दिल्या गेल्याचे आढळते. पुष्कळदा कष्टकरी व विशिष्ट वर्गाच्या बाबतीत हाच प्रकार आढळतो.

- **कर्मकांडे/ प्रथा :** मंदिरे नि न्यायालये यांची कार्यपद्धती कर्मकांडात्मक अधिक आहेत.

- **विधिवत अधिकार :** व्यवसायांना व्यक्ती व्यवसायाला लायक आहे की नाही हे ठरवण्याचा अधिकार आहे.

- **ज्ञानस्त्रोत संपर्क मर्यादे पलिकडील :** काही व्यवसायातील ज्ञानस्त्रोत हे व्यवसायात नसलेल्यांना उपलब्ध होऊ शकत नाहीत. वैद्यक व विधी हे शालेय विषय नसले तरी विद्यापीठात त्यांना स्वंतत्र शैक्षणिक कर्मचारी, विद्यापीठांतर्गत स्वतंत्र ग्रंथालय उपलब्ध आहे.

- **ज्ञानाची अनिश्चिती :** प्रभुत्वाभावी, व्यावसायिक ज्ञानातील घटक हे दुर्लक्षित होतात, त्यामुळे ते नियमावली प्रमाणे संप्रेषित होतात आणि अनुभवातून मिळू शकतात.

- **गतिशीलता :** ज्ञानकौशल्य व व्यवसायाधिकार हे संस्थात्मक असण्यापेक्षा व्यक्तिगत आहे. नियुक्ती संधीमुळे व्यावसायिक हे फिरते असतात. उदा. शिक्षक / प्राध्यापक. व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या प्रमाणीकरणामुळे हा फिरतेपणा वाढतो.

अध्यापकशिक्षण : एक व्यवसाय - शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यात शिक्षक महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. शिक्षणपद्धतीचे मूल्यमापन करताना, विषयानुसार गुणवत्ता बदलता अभ्यासक्रम वाढते ज्ञान यांना तोंड देणास समर्थ असलेले पुरेसे शिक्षक आहेत की नाही हे पहावे. ज्ञान व अध्यापन कौशल्य अद्यायावत करण्यासाठी अपेक्षित सोयींची उपलब्धता तपासून पहावी.

अध्यापक व्यावसायिक विकसनाने भारतासह सार्या जगाचे लक्ष वेधून घेतले आहे. सेवांतर्गत शिक्षण व व्यावसायिक विकास यावर संशोधित वाङ्मय उपलब्ध आहे का नाही हे देखील पहावे. अभ्यासक्रम सुधारणा, कार्यक्रमरचना, संस्थात्मक विकास अध्यापनस्त्रोत याबाबतीत संशोधन केंद्रित झाले आहे. अशा व्यावसायिक विकासाचा आशय क्वचितच तपासला जातो.

व्यक्तिगत ज्ञान व व्यवसायपूर्वज्ञान यात फरक आहे. व्यक्तिगत ज्ञान हे संबंधित व्यवसायिकाकडे असते. ते निरीक्षण, सामाजिक आंतरक्रिया व अनुभव याद्वारे मिळते. तर उच्चिशक्षण संस्थाद्वारे विकसित, संघटित व सांकेतिकीकरण होऊन व्यवसायपूर्व ज्ञान मिळते. त्यास शैक्षणिक दर्जा व वैधता प्राप्त झालेला असतो. ते सार्वजनिक ज्ञान बनून ते चाचणी व संशोधनासाठी उपलब्ध होते. व्यावसायिक ज्ञानाबाबत इरॅटने सुचवलेल्या नकाशाची गरज खालील कारणांमुळे भासते-

- अध्यापक शिक्षणाविषयी प्रचलित गैरसमज दुर करण्यासाठी

- तत्व नि व्यवहार यातील संबंध आणि प्रायोगिक अध्ययनविषयक भूमिका प्रकाशित करण्यासाठी.

- अध्यापक शिक्षणातील दुर्लक्षित ज्ञानात्मक बाबी उघड करण्यासाठी

- व्यावसायिक दर्जा/ गुणवत्तेसाठी चर्चेत असलेल्या स्पर्धात्मक मार्गावर प्रकाश टाकण्यासाठी.

पद्धती, शैली, व्यवसाय नि व्यावसायिकांमधील उर्मी वर्णन करणाऱ्या संज्ञेस 'व्यावसायिकता' असे म्हणतात. समाजाच्या अपेक्षा, व्यावसायिकांच्या भूमिका यातून तयार झालेले अशी प्रत्येक व्यवसायाची स्वत:ची संस्कृती आहे. जर 'अध्यापकशिक्षण' हा खऱ्या अर्थाने व्यवसाय व्हायचा असेल तर अध्यापक, महाविद्यालये व शिक्षणविभाग ज्याप्रकारे कार्य करत आहेत, त्यात मूलभूत सुधारणा होण्याची गरज आहे. प्रशासकीय प्रतिमानाची जागा ही व्यवस्थापकीय (व्यावसायिक) प्रतिमानाने घेतली पाहिजे. उभय प्रतिमानांची तुलना खालीलप्रमाणे करता येईल -

कोष्टक १: प्रतिमानांची तुलना

प्रशासकीय प्रतिमान	व्यवस्थापकीय प्रतिमान
१) आगमकांची ओळख	१) निर्गमकांची ओळख
२) जपणूक व नियंत्रणाची जबाबदारी	२) वाढ व निष्पत्तीची जबाबदारी
३) अधिकार व कार्यमर्यादांमध्ये संबंध	३) तज्ञता व स्वयंपूर्णता यातील संबंध
४) नियम व कार्यपद्धती यांचे बंधन	४) नियम व कार्यपद्धतीबाबत लवचिकता
५) ज्येष्ठतेनुसार बढती	५) कार्यनिहाय बढती

अध्यापन शिक्षणाची प्रतिमा:

- अध्यापन शिक्षणाच्या प्रतिमेची समस्येची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजण्यासाठी व ती सोडवण्यासाठी योग्य कार्यक्रम तयार करण्यासाठी मूलभूत गृहितके व वस्तुस्थितीचा आढावा घेणे उपयुक्त ठरेल. विद्यापीठस्तरीय अध्यापनशिक्षण कार्यक्रमाची मूलभूत गृहितके खालीलप्रमाणे.

- प्रत्येक प्रगतिशील अध्यापकाने अध्यापनासंबंधित समान तात्विक ज्ञान व कौशल्ये आत्मसात करावीत.

- विद्यापीठ हे व्यावसायिक ज्ञानाचे कोठार आहे.

- व्यावसायिक गरजा व वाढीच्या संदर्भात, विद्यापीठ भविष्याभिमुख आहेत.

- उच्चिशक्षणातील संशोधनकृती व शैक्षणिक विभाग यांच्याशी अध्यापन शिक्षणातील महाविद्यालये व शिक्षण विभाग यांचा संबंध असतो.

- व्यावसायिक संशोधन, विकास व सेवाविषयक उपक्रमांशी जोडल्यास, अध्यापकशिक्षण कार्यक्रम यांचे चांगले व्यवस्थापन होते.

ह्या गृहितकानुसार 'वस्तुस्थिती कितपत आहे' हे दाखवणाऱ्या खालील मुद्यांचा विचार करु -

- कित्येकजण शालेय शिक्षकांना तयार करणे कमी प्रतीचा शैक्षणिक कार्यक्रम मानतात, हे विद्यापीठाच्या बौद्धिक परंपरेशी विसंगत आहे.

- ज्ञानसंश्लेषणासाठी पुरेसे कार्यक्रम अध्यापकशिक्षण विभागांनी विकसित केलेले नाहीत.

- शिक्षकांना तयार करण्यासाठी शैक्षणिक ज्ञानशाखांचा उपयोग करणारी अशी उपपत्ती आमच्याकडे नाही.

- अध्यापकशिक्षण कार्यक्रमातील विद्यार्थी हा तत्त्व/ प्रात्यक्षिकाभिमुख असतो आणि उपपत्ती वा संशोधनामध्ये त्याला फारच थोडी गरज वाटते.

- विद्यार्थ्यांचा व्यावसायिक दृष्टिकोन विकसित करण्यात विद्यापीठनिष्ठ अध्यापक शिक्षण कार्यक्रम कितपत प्रभावी ठरतो यासंबंधी संशोधनाला शंका वाटते

सदर गृहितके व वस्तुस्थिती यांच्या विश्लेषणामुळे आपल्यापुढे अध्यापकशिक्षणाच्या दोन मूलभूत समस्या येतात -

- शिक्षण व्यावसायिक तयार करण्यासाठी व्यावसायिक ज्ञानकेंद्राची आवश्यकता प्रकट करण्याबाबत वैद्यक व विधिक्षेत्राप्रमाणे सहमती अध्यापकशिक्षकांमध्ये अल्पप्रमाणे आढळते आणि तसे असेल तर त्या ज्ञानाचे घटक कोणते आहेत / असावेत.

- भूमिका संकल्पना व मूल्यांबाबत मोठे मतभेद हे शिक्षकांना तयार प्रमाणित करणार्या शिक्षण महाविद्यालये, शाळा, राज्यविभाग, शिक्षणसंस्था यांच्यात आढळतात.

अध्यापक शिक्षणातील चांगले उपक्रम:

ज्ञानाच्या प्रस्फोटामुळे महाविद्यालयीन/ विद्यापीठ अध्यापकशिक्षकाने निवडक्षेत्रातील आपले ज्ञान सतत अद्ययावत करण्याची गरज आहे. अन्यथा अल्पावधीतच ते कालबाह्य ठरेल.

स्वयंप्रेरित अध्यापक हे आधुनिक अध्यापन तंत्र/ पद्धती/ प्रक्रिया ह्यामध्ये प्रशिक्षित होण्यासाठी स्वत:ची संसाधने वापरत असले तरी यासाठी पद्धतशीर / संघटित ओळख कार्यक्रम हे महाविद्यालयीन/ विद्यापीठ शिक्षकांसाठी आखणे आवश्यक आहे.

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने विकसित केलेल्या ॲकॅडमिक स्टाफ कॉलेजाने कार्य करताना शिक्षक केंद्रस्थानी ठेवून केले पाहिजे. शिक्षक हा साऱ्या शिक्षणव्यवस्थेचा सुकाणू आहे, हे साऱ्या जगाने मान्य केले असले तरी आमची व्यवस्था त्याला पुरेशा सोयी त्याच्या विकासासाठी पुरवत नाही. म्हणून ज्ञानाधारित समाजाच्या चौकटीत अशा सोयी पुरवणारी अंतर्गत व्यवस्था असणे गरजेचे आहे. शिक्षकाने विद्यार्थ्याला माहिती/ ज्ञान देण्याबरोबरच जीवनाची आव्हाने स्विकारण्यास शिकवले पाहिजे. त्याने प्रशिक्षित व्यावसायिक होण्याऐवजी चांगला नागरिक होणे महत्त्वाचे आहे.

आपले गुरु वा वरीष्ठ सहकार्याचा आदशर् ठेवत, व्यवसाय करत असतानाच 'अध्यापनकला' पूर्वी महाविद्यालयीन/ विद्यापीठ शिक्षक पूर्वी शिकत असत. असे शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रेरित करत. पण आता नवनियुक्त शिक्षकाला आपली अध्यापनकला विकसित करता येणार नाही. राष्ट्रीय विकास व सामाजिक-आर्थिक बदलाचे मध्यस्थ म्हणून शिक्षकावर 'ओळख कार्यक्रमाची' संकल्पना भर देत आहे. युजीसीच्या मार्गदशर्कतत्वानुसार, तरुण व्याख्यात्यांवर आत्मनिर्भरतेचा गुण बिंबवला पाहिजे. चार आठवड्याच्या ओळख कार्यक्रमाचे

(६ तास / दिवस × २४ दिवस = १४४ तास) खालील ४ घटक आहेत -

घटक अ) समाज, पर्यावरण, विकास व शिक्षण यांमधील अनुबंधाची जाणीव.

घटक ब) शिक्षणाचे तत्वज्ञान, भारतीय शिक्षण व बालिशक्षणशास्त्र

घटक क) संसाधनांची जाणीव व ज्ञाननिर्मिती

घटक ड) व्यवस्थापन व व्यक्तिमत्व विकास

व्याख्यानसंख्या व त्यांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी कशी असावी हे वरील घटकावरुन कळते. यातील विषयनिवड व अध्यापनपद्धती ठरवण्याचा अधिकार ॲकॅडमिक स्टाफ-कॉलेजला आहे. एखादा 'अध्यापक शिक्षण' या व्यवसायात शिरु पहात असेल, तर त्याच्याजवळ आवश्यक ते ज्ञान असतेच असे नाही, अशी टीका आपल्याला ऐकू येते. निरंतर बदल व शुद्धीकरण यामुळेच एखादा व्यवसाय हा दुसऱ्यापासून वेगळा ओळखला जातो. त्यामुळे त्याच्या वेधतेबाबत प्रश्न केला जात नाही. इरॅटच्या मते, ’अन्य कोणत्याही व्यावसायिक गटाकडे नसलेली व समाजमान्य अशी विशिष्ट तज्ञता एखाद्या व्यवसायाकडे असेल तर त्यावर व्यावसायिक कार्यकर्त्यांची दर्जा व शक्ती अवलंबून असते.“

तुमची प्रगती तपासा:

१) 'व्यवसायाची' व्याख्या स्पष्ट करा.

२) 'व्यवसायाची' उदाहरणे लिहा.

३) 'व्यवसायाची' कोणतीही ३ वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

४) 'व्यवस्थापकीय व्यवसाय प्रतिमान' स्पष्ट करा.

५.अ.३ व्यावसायिकतेची संकल्पना

व्यावसायिकतेचा खरा अर्थ शोधणे कठीण आहे. काही जण तो अर्थ 'क्षमतेच्या', तर काही 'सत्तेच्या', तर 'काही दुसऱ्याला प्रभावित करण्याच्या' संदर्भात घेतात. परिणामकारक संप्रेषण व कार्यक्षम कृती असा व्यवसायाचा खरा अर्थ फारच थोडे घेतात.

असे जरी असले तरी 'व्यावसायिकतेची' मूलगामी व्याख्या एकच असेल, भावनेपेक्षा मानवता व कार्याचे टप्पे विचारता घेता, विशिष्ट ध्येयाच्या संदर्भात, व्यावसायिकता ही केंद्रित, जबाबदार, विश्वस्त, सक्षम व प्रेरित असते. ह्या प्रक्रियेत वरीष्ठ, सहकारी कनिष्ठ व इतरेजन यांच्याबाबत आदर बाळगला जातो.

शब्दकोशावरुन, 'व्यावसायिकता म्हणजे व्यावसायिकाची तज्ञता वैशिष्ट्ये किंवा व्यवसाय म्हणून एखाद्या उपक्रमाचा पाठपुरावा." सामान्यता X हा Y पेक्षा अधिक व्यावसायिक आहे. हा सर्वसाधारण अर्थ यातून घ्यावयाचा आहे.

इतर दृष्टिकोन खालील व्याख्यातून उमजतील -

- व्यावसायिकता म्हणजे व्यवसायाचे नियम पाळणे व ते बदलण्याचे धैर्य असणे.
- व्यक्तिगत व व्यावसायिक जीवनाचे संतुलन म्हणजे व्यावसायिकता.
- व्यावहारिक व व्यावसायिक आपल्या जीवनात असणे म्हणजे व्यावसायिकता.
- व्यवसायविषयक ज्ञान, कौशल्य व अभिवृत्ती दाखवणे म्हणजे व्यावसायिकता.
- आर्थिक लाभ मिळवून देणाऱ्या कामाशी गंभीर व बांधिल असणे म्हणजे व्यावसायिकता.

यावरुन, खालील व्यावसायिकाकडे असलेल्या वैशिष्ट्यांचा / संकल्पनांचा गुच्छ हा व्यावसायिकता दाखवितो -

"केंद्रित वृत्ती, कार्याभिमान, आत्मविश्वासु, सक्षम, ध्येयप्रेरित, उत्तरदायित्व, क्रम/ दर्जा/ लिंगनिरपेक्ष लोकांविषयी आदर, ध्येयमार्गाबाबत जबाबदारी, शब्द/ कृतीशी बांधिल, भावनांवर नियंत्रण"

सामान्य ज्ञान/ बुद्धि, पुरोगामी विचार, नियोजनपूर्वक व्यावसायिक कृती केली जाते, तेथे व्यावसायिकता असते.

खालील निकषाद्वारे व्यावसायिकतेचे विकसन होऊ शकते.

- आत्मक्षमताविषयी अभिमान व खात्री बाळगा.
- तुमच्यातील सर्वोत्तम देवून सर्वोत्तम काम करा.

- पूर्ण क्षमता मिळवा.
- वेळेवर हजर रहा.
- व्यवसायानुकुल वेष करा.

"काय व कितीपेक्षा कसे व केव्हा करावे हे जाणणे व तसे करणे म्हणजे व्यावसायिकता." क्षमता, भाषा, वर्तन, कृती, वेष व काम व्यवसायानुसार जी ठरवते ती व्यावसायिकता. सहकार्यांचे आदर्श वर्तन व मूल्ये यामध्ये स्वेच्छेने भागिदारी करणे म्हणजेच व्यावसायिकता.

व्यावसायिकतेचे मानके

अध्यापन क्षेत्रात व्यावसायिकतेचे चार मुख्य मानके आहेत, जे म्हणजे :

१) व्यावसायिक ज्ञान

२) योग्यता

३) नैतिक मानकांशी बांधिलकी

४) वैयक्तिक वैशिष्टये

१) व्यावसायिक ज्ञान :

व्यावसायिक ज्ञान हे क्षेत्रातील सरोत्म पद्धतींचे आवश्यक ज्ञान आहे. उदाहरणार्थ, हे जाणून घेणे की, तीन वर्षाची मुले सामग्रीच्या हाताळणीद्वारे चांगले शिकतात. तीन वर्षाचा मुलगा मोजणी कशी करायची याबद्दल वर्कशीट पाहण्यापेक्षा अस्वल मोजणे किंवा मॅट्सची क्रमवारी लावणे यासह बरेच चांगले मोजणे शिकेल. आपण ते ज्ञान प्रामाणिकपणे कधी-कधी आपल्या सहकाऱ्यांसोबत आणि अनेकदा पालकांसोबत शेअर करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे.

व्यावसायिक ज्ञानाचा आणखी एक पैलू म्हणजे त्या ज्ञानाचा उपयोग करून मुले शिकण्याच्या आणि वाढण्याच्या पद्धती समजून घेणे. बाकीच्या शिक्षण क्षेत्रापासून आपल्याला वेगळे करणारा हाच एक भाग आहे. सुरुवातीच्या बालपणाचे व्यावसायिक हे वास्तविक कौशल्य शिकवण्याचा प्रयत्न करण्याच्या विरुद्ध मुले ज्या पद्धतीने शिकतात आणि मेंदू ज्या पद्धतीने कौशल्ये आणि माहिती प्राप्त करतो त्यावर लक्ष केंद्रित करतात. शिक्षक या नात्याने, पर्यावरणाचे सहाय्यक म्हणून, आम्ही हे ज्ञान मुलांना अशा प्रकारे गुंतवून देण्यासाठी लागू करू शकतो, ज्यामुळे जास्तीत जास्त शिक्षण मिळेल.

व्यावसायिक ज्ञानामध्ये लहान मुलांना आणि त्यांच्या कुटुंबांना प्रभावित करणाऱ्या समस्यांबद्दल माहिती असणे देखील समाविष्ट आहे. या मध्ये सुरुवातीचे बालपण किंवा लहान मुलांशी संबंध असलेल्या कायद्याबद्दल अधिक जाणून घेणे समाविष्ट असू शकते.

याचा अर्थ शाळेचा झोन किंवा सार्वजनिक शाळांमधील बदल यासह अद्ययावत राहणे असा असू शकतो, आमच्या मुलांशी आणि कुटुंबाशी संबंधित असलेल्या ताज्या समस्यांबाबत अद्ययावत राहण्याची आमची जबाबदारी आहे. या व्यतिरिक्त बालपणीच्या व्यावसायिकांना प्रभावित करणाऱ्या आणि लहान मुले व कुटुंबासोबतचे आपले कार्य यांच्या समस्यांबद्दल अद्ययावत राहणे आमच्यासाठी फायदेशीर आहे. आपण आपले काम अधिक चांगले कसे करू शकतो किंवा आपण अधिक यशस्वी कसे होऊ शकतो यासह काही समस्या आहेत का? कदाचित नवीन संशोधनातून नवीन तंत्रे सुचविली गेली आहेत, ज्यामुळे आपण मुलांना आपल्या वर्गात कसे शिकवावे याला फायदा होईल.

२) योग्यता :

व्यावसायिकतेचे पुढील परिणाम म्हणजे योग्यता (लायकी,क्षमता) योग्ततेचे अनेक पैलू आहेत. प्रथम, जेव्हा आम्ही आमच्या कौशल्यांमध्ये आणि व्यावसायिक क्षमतांमध्ये स्वत:ला लायक म्हणून चित्रित करतो, तेव्हा आम्ही एक व्यावसायिक प्रतिमा प्रदर्शित करतो. आपण आपल्या स्थानी समर्थ व योग्य आहेत हे पालकांना जाणून घ्यायचे असते. जेव्हा पालक त्यांना मुलांना शाळा सुटल्यावर घेतात तेव्हा दिवसभरात मुलाच्या बाबतीत काहीतरी घडले आहे हे त्यांना जाणवते. (उदा. कोणीतरी त्याच्या डोक्याला मारले) व तेव्हा त्यांना सांगितले जाते, "मला माहित नाही की तुमच्या मुलाबाबत काय घडले. मी सुट्टीवर असल्याने वर्गात नव्हतो." अशा प्रकारची वाक्ये आपल्याला आपली कामात कमी योग्यतेची वाटतात. त्यांना असे सांगणे अधिक चांगले असू शकते. "मला नेमके माहित नाही पण मी तुमच्यासाठी शोधून काढेन." हे पालकांना अधिक व्यावसायिक प्रतिमा सादर करतो.

योग्यतेचे चित्रण करण्यासाठी आपण विविध गोष्टी करू शकतो. आपल्या वर्गातील मुलांची ओळख करून घेणे ही एक गोष्ट आपण करू शकतो. त्यांची नावे लक्षात ठेवा. त्यांचे व्यक्तिमत्व जाणून घ्या. त्यांचे प्राधान्य जाणून घ्या. जेव्हा तुम्हाला पालकांच्या मुलाला काय आवडते आणि काय आवडत नाही, हे माहित असते. तसेच जेव्हा तुम्हाला त्यांच्या स्वभावाबद्दल आणि व्यक्तिमत्वाबद्दल थोडेसे माहित असते, तेव्हा पालक प्रभावित होतात.

पात्रतेचे शिक्षण करण्यामध्ये शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान विकसित करणेदेखील समाविष्ट असू शकते. यामध्ये मुलांची वाढ आणि विकास तसेच व्यावसायिक म्हणून तुमची स्वतःची वाढ आणि विकास यांचा समावेश आहे. तुमची चांगली तयारी असलेली सत्पात्र प्रतिमा तुम्हाला मांडायची असेल तर त्यासाठी खूप नियोजन, चिंतन व मनन आवश्यक आहे. तुमच्या पाठाच्या योजनेचे पुनरावलोकन करा आणि तुम्ही तुमची शिकण्याची उद्दिष्ट्ये पूर्ण करत आकांत की नाही ते ठरवा. तुम्ही मुलांना पुरेसे आव्हान देत आहात का? तुम्ही त्यांना खूपच आव्हान देत आहात का? आपण डेटाचा (सामग्री) अहवाल पालकांना किंवा इतर भागधारकांना जसे की तुमचे संचालक देणे, देखील आवश्यक आहे. तुमच्या राज्याच्या आमदारांना किंवा तुमच्या कार्यक्रमाला निधी देण्यासाठी जबाबदार असलेल्या इतर लोकांकडे सुपूर्त करणे आवश्यक असू शकते.

आधी सांगितल्याप्रमाणे, सुयोग्य आणि व्यावसायिक प्रतिमा राखण्यासाठी, आपल्याला व्यावसायिक विकासाच्या संधी शोधण्याची आवश्यकता आहे. असे म्हणतात, की लहान मुलांचे व्यावसायिक विविधरंगी असतात. अशा प्रकारे, आम्हाला आमच्या क्षेत्राच्या सर्व पैलूंमध्ये लायक आणि अद्ययावत राहण्यासाठी पुरेसा व्यावसायिक विकास अवधि मिळेल. याची खात्री करण्याकरिता आपण आपल्यासाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टींपेक्षा मध्ये आणि पलिकडे जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

एक व्यावसायिक म्हणून, विकासासाठी काय योग्य आहे आणि आम्हाला केवळ मुलांचीच नव्हे तर तरुण, नवीन शिक्षकांना शिक्षित करायला मदत करण्यासाठी सुद्धा सर्वोत्तम सेवा का करता येईल, याची आपल्याला सशक्त समाज असायला हवी. काही वेळा लोक नवीन शिक्षकांना प्रशिक्षण देतांना त्यांची नापसंती किंवा भीती व्यक्त करतात व दावा करतात की ते थकवणारे आहेत. आपले क्षेत्र हे उच्च उलाढालीसाठी ओळखले जाते. कधीकधी आपण एखाद्याला प्रशिक्षण देताच ते निघून जातात आणि आपल्याला सर्व काही सुरुवातीपासूनच सुरु करावे लागते. तथापि, आपण ती निराशा बाजूला ठेवली पाहिजे आणि हे लक्षात घेतले पाहिजे की फार पूर्वी कोणीतरी आपल्याला प्रशिक्षण देण्यासाठी वेळ दिला होता. आम्ही हे सुनिश्चित केले पाहिजे की आम्ही पुढील व्यावसायिकांच्या गटाला वाढवत आहोत आणि तयार करत आहोत. त्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणजे बाल विकास समजून घेणे व ते लागू करणे इतरांना ते समजावून सांगणे.

अभ्यासक्रमाचे नियोजन आणि वैयक्तीकरण करण्यासाठी आपण मुलांच्या वर्तनाचे निरीक्षण आणि मुल्यांकन करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. मुलांच्या वर्तनाचे मूल्यमापन करण्याची क्षमता हे कौशल्य आहे, ज्यासाठी खूप सराव करावा लागतो आणि त्यात ABC (Always B Closing उद्दिष्ट पूर्ण करण्याची) मानसिकता वापरणे समाविष्ट आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर, वर्तणुकीच्या पुर्वीवर्ती वर्तन व परिणाम ओळखणे आवश्यक आहे. या कृतीचा मुलाला कसा फायदा होतो? वर्तनामुळे कोणते बक्षीस किंवा परिणाम येत आहेत? हे चक्र कसे थांबवायचे? जर आपण चांगले निरीक्षक असलो तर मुले विशिष्ट पद्धतीने का वागतात याचे खरोखर मूल्यमापन करणे आपल्यासाठी खूप कठीण होते, जर आपण मूल्यांकनात चांगले नसलो. तर आपली शिकण्याची उद्दिष्टये कशी पूर्ण होत आहेत किंवा आपल्या धडयाच्या योजना प्रभावी आहेत का? हे तपासण्यात आपल्याला अंदाज येईल. आपण मुलांना पुरेसे आव्हान देत आहोत की नाही? आपण मुलांना निराशा करत आहोत का कारण आपण त्यांच्याकडून अशा गोष्टी करण्याची अपेक्षा करत आहोत जी ते अद्याप करण्यास जैविकदृष्ट्या तयार नाहीत? हे सर्व निरीक्षण आपण मूल्यांकनाचा भाग आहे. जेणेकरून आम्ही एक योग आणि वैयक्तिक अभ्यासक्रम तसेच स्वागतार्ह आणि सुरक्षित वर्गातील वातावरण लागू करू शकतो.

काही प्रमुख क्षेत्र जिथे आपण योग्यता प्रदर्शित करू शकतो.

- शिक्षणाचे तत्वज्ञान
- नियोजन

- मुल्यांकन अहवाल सादरीकरण
- विचार आणि चिंतन
- अध्यापन
- सहयोग प्रदानीकरण

शिक्षणाचे तत्वज्ञान विकसित करणे. शिक्षणाचे तत्वज्ञान म्हणजे मुले कशी विकसित होतात आणि शिकतात आणि त्यांना काय कसे शिकवले पाहिजे याबद्दलच्या विश्वासाचा एक संच आहे. तुमचे स्वतःचे वैयक्तिक शिक्षण तत्त्वज्ञान विकसित करणे थोडेसे जबरदस्त असू शकते, कारण तुम्ही कशावर विश्वास ठेवता त्यावर का विश्वास करतात याच्या कारणांचे मुल्यांकन करणे आवश्यक आहे. कोणतेही उत्तर योग्य किंवा चुकीचे नाही कारण नाती तुमची मते आमी श्रद्धा आहेत.

३) नैतिक मानकांशी बांधिलकी :

नैतिक मानकांशी बांधिलकी व व्यावसायिकतेचे तिसरे परिणाम आहे. ही मुले, कुटुंबे, सहकारी आणि समुदाय सदस्यांसोबत जबाबदार वागणूक आहे.

त्यात नैतिक आचरणासाठी सात मुलभूत मुल्ये समाविष्ट आहेत.

१) मानवी जीवन चक्रातील एक अद्वितीय आणि मौल्यवान टप्पा म्हणून बालपणाचा स्वीकार करा. सुरुवातीचे बालपण अस्तित्वात नाही. जेणेकरून बालपण अस्तित्वात नाही, जेणेकरून आपण मुलांना घाई करू आणि त्यांना जलद बालवाडीतले बनवू शकू. हा एक मौल्यवान आणि अनोखा टप्पा आहे ज्याचे मूल्य आणि आदर करणे आवश्यक आहे आणि शिकण्याच्या त्या सर्व संधींमध्ये जे काय आहे ते घेतले पाहिजे.

२) मुलांचा विकास कसा होतो आणि मुले कशी शिकतात. या ज्ञानावर आमचे काय आधारित आहे. विकसित होत असलेल्या लहान मुलाचा मेंदू असा काय करतो हे आपण समजून घेतले पाहिजे.

३) मूळ आणि कुटुंब यांच्यातील बंदचे कौतुक करा आणि समर्थन करा आम्ही ते बदलण्याचा किंवा तो बंध कोणत्याही प्रकारे बदलण्याचा प्रयत्न करत नाही.

४) कुटुंब, संस्कृती, समुदाय आणि समाजाच्या संदर्भात मुलांना सर्वोत्तमपणे घेतले जाते आणि त्यांचे समर्थन केले जाते हे लक्षात घ्या. लक्षात ठेवा की ते निर्वात पोकळीमध्ये विकसित होत नाहीत.

५) प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचा, मूल्याचा आणि विशिष्ठतेचा आदर करा. यामध्ये केवळ आपण शिकवत असलेल्या मुलांचाच समावेश नाही तर कुटुंबातील सदस्य आणि सहकारी यांसाठी समावेश नाही. आपण एकमेकांचा आदर आणि समर्थन करतो.

६) मुले. कुटुंबे आणि सहकाऱ्यांमधील विविधतेचा आदर करा.

७) विश्वास आणि आदर यावर आधारित नातेसंबंधाच्या संदर्भात मुले आणि प्रौढ त्यांची पूर्ण क्षमता सध्या करतात हे ओळखणे.

या सादरीकरणादरम्यान, आपण नातेसंबंधांबद्दल बरेच काही बोललो हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे. की प्रौढ आणि मुले दोघेही जेव्हा विश्वासार्ह आणि आदरयुक्त नातेसंबंधात असतात तेव्हा त्यांची भरभराट होते.

५) वैयक्तिक वैशिष्टये

व्यावसायिकतेच्या चौथ्या परिमाणात काही वैयक्तिक वैशिष्टये समाविष्ट आहेत, जे चार श्रेणीमध्ये मोडतात :

अ) वैयक्तिक चारित्र्य

ब) भावनिक गुण

क) शारीरिक आरोग्य

ड) मानसिक आरोग्य

अ) वैयक्तिक चारित्र्य :

मुलांबद्दल प्रेम आणि खरा आदर असणे ही गोष्ट आहे जी शिकवता येत नाही. ते असे काहीतरी आहे ज्यासोबत तुम्ही जन्माला आला आहात. तसेच आधी सांगितल्याप्रमाणे, सकारात्मक नातेसंबंध विकसित करण्यासाठी आणि त्यांच्या कुटुंबियांनादेखील समजून घेणे महत्वाचे आहे. एक व्यावसायिकाने नैतिक वर्तन प्रदर्शित केले पाहिजे. याचा अर्थ उच्च नैतिक आणि मूल्य मानके असणे, तसेच कायदेशीर आणि नैतिकदृष्ट्या योग्य असणे. आपल्या सरावाची माहिती देण्यासाठी व्यावसायिकांनी नैतिक आधारसंहीतेद्वारे मार्गदर्शन केले पाहिजे. आपल्यात इतरांप्रती सभ्यता आणि विनम्रता असली पाहिजे. लोकांचा आमच्यावर विश्वास आहे का? आपला इतरांवर विश्वास आहे का? आपण सहनशील आहोत का, आपण समाप्रीत आहोत का, या क्षेत्रात आपले सर्वोत्कृष्ट कार्य करण्यास प्रवृत्त आहोत का?

ब) भावनिक गुण :

व्यावसायिकाकडे सहानुभूती करून आणि संवेदनशीलता असणे आवश्यक आहे. मला माहित आहे की आपल्यापैकी काही लोकांसाठी आम्ही अत्यंत संवेदनशील आहोत आणि आपल्यापैकी काहींना वाटते की ही गोष्ट म्हणजे एक पतन आहे. मला असे वाटते की हा एक सकारात्मक गुणधर्म आहे. संवेदनशील, कोमल मनाच्या व्यक्तीसाठी काहीतरी सांगण्यासारखे आहे. जवळ येण्याजोगे समजण्यासाठी आपण मैत्री, दयाळूपणा आणि कळवळ व्यक्त केली पाहिजे. आपण संयमी व उपयुक्त आहोत का? आपल्यात नोकरीसाठी उत्साह व उर्मी आहे का? मुलांसोबत काम करण्यासाठी आम्हाला उत्साह

आहे का? आम्ही महिन्याच्या जास्तीत जास्त दिवस कामावर येण्यास उत्सुक आहोत का? जर तुम्ही रोज सकाळी उठत असाल किंवा मुलांमुळे किंवा नोकरीमुळे तुम्हाला कामावर जाण्याची वाटत असेल तर हे तुमच्यासाठी सर्वोत्तम क्षेत्र असू शकत नाही. लहान मुलांना नवीन कौशल्ये शिकताना पाहण्याची तुम्हाला खरी आवड आहे का?

क) शारीरिक स्वास्थ्य :

बालपण व्यावसायिक म्हणून निरोगी आणि तंदुरुस्त असणे महत्वाचे का आहे ? सर्वप्रथम, जेव्हा तुम्ही निरोगी असाल, तेव्हा तुम्ही तुमचे सर्वोत्तम करू शकता आणि तुमचे सर्वोत्तम होऊ शकता. मुले नैसर्गिकदृष्टया कर्जवान असतात. जेव्हा आपण निरोगी असतो, तेव्हा आपण त्यांच्याबरोबर राहू शकतो. आपण त्याचा पाठलाग करू शकतो. आम्ही जमिनीवर उतरून त्यांच्याबरोबर खेळू शकतो आणि त्या सक्रीय परिस्थितींमध्ये सहभागी व्हा जे आपण शारीरिकदृष्ट्या निरोगी असल्यास आपण चुकू शकतो. उर्जा आणि उत्साहासाठी निरोजी व तंदुरुस्त जीवन आवश्यक आहे आणि त्यात तग धरण्याची क्षमता ही अध्यापनाची गरज आणि मागणी आहे. आपल्याला मुलांच्या आवडी इच्छा आणि गरजा पूर्ण करता आल्या पाहिजेत. याव्यतिरिक्त आपण लहान मुलांसाठी प्रत्येक प्रकारे आदर्श आहोत, आपल्या स्वतःच्या शारीरिक आरोग्याची काळजी आपल्याला दाखवावी लागेल. आपल्या उदाहरणाद्वारे आपण हे सुनिश्चित केले पाहिजे की आपण निरोगी जीवनशैलीचे मॉडेल बनवत आहोत. याचा अर्थ असा की बालपणीच्या प्रत्येक व्यावसायिकाने सुपरमॉडेल किंवा बॉडीबिल्डर असणे आवश्यक आहे. याचा सरळ अर्थ असा की शारीरिकदृष्ट्या निरोगी असणे आवश्यक आहे आणि आपण स्वतःची काळजी घेऊ शकतो, जेणेकरून शेवटी, आपण मुलांची काळजी घेऊ शकतो.

ड) मानसिक आरोग्य :

आपले शारीरिक आरोग्य जसे महत्वाचे आहे, तसेच आपले मानसिक आरोग्य देखील महत्वाचे आहे. चांगले मानसिक आरोग्य महत्वाचे आहे, कारण ते आपल्याला बालपणाचे व्यावसायिक म्हणून मुलांमध्ये चांगल्या मानसिक आरोग्याच्या सवयी लावण्यास सक्षम करते. जर आपल्याला स्वतःबद्दल, व्यवसायाबद्दल आणि आपण करत असलेल्या कामाबद्दल चांगले वाटत असेल, तर आम्ही खात्री करून घेऊ शकतो की, मुलांना स्वतःबद्दल, त्यांच्या बालसंगोपन केंद्राबद्दल आणि ते जे शिकत आहेत. त्याबद्दल चांगले वाटत आहे. मुलांना त्यांच्या कुटुंबाबद्दल आबी त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांबद्दल चांगले वाटेल याची आम्ही खात्री करू शकतो.

एक चांगल्या व्यावसायिकाकडे खालील मुख्य मानसिक आरोग्य गुण असणे आवश्यक आहे :

- **आशावाद :** भविष्याबद्दल आणि पुढे काय होणार आहे. याबद्दल सकारात्मकता 'अशक्य' आणि 'असमर्थ' च्या ऐवजी 'शक्य' आणि 'समर्थ' च्या दृष्टीने विचार करणे.

- **चौकसपणा :** तुमच्या आजूबाजूला काय चालले आहे याची जाणीव एखाद्या कामावर लक्ष केंद्रित करण्याची क्षमता या मानसिक आरोग्याच्या चांगल्या सवयी आहेत. एखादी व्यक्ती तुमच्याशी संवाद साधत असताना त्यावर लक्ष केंद्रित करणे ही देखील मानसिक आरोग्याची चांगली सवय आहे.

- **आत्मविश्वास :** आपल्याला शक्य तितक्या लहान वयात मुलांना आत्मविश्वास शिकवायचा आहे. मुलांनी आपण कोण आहोत (लोक म्हणून) यावर आत्मविश्वास असावा अशी आमची इच्छा आहे. मूल पाच वर्षाचे झाल्यावर, जर त्यांना ते कोण आहेत याबद्दल चांगले वाटत नसेल. तर ते मूल त्यांच्या बहुतेक आयुष्यासाठी आत्मविश्वासाशी संघर्ष करेल. म्हणूनच ती पहिली पाच वर्षे खूप महत्वाची आहेत, कारण ते मुळच्या भविष्यातील यशाचा किंवा भविष्यातील यशाचा किंवा भविष्यातील आव्हानांचा पाया घालतात. हे त्या मार्गदर्शन आणि शिस्तीच्या भागाशी देखील संबंधित आहे, जर तुमची मुले संघर्ष करणारी आणि आव्हानात्मक वागणूक असणारी मुले असतील, तर प्रत्येक दिवस नकारात्मक असतो. जर मूल हे प्रत्येक दिवशी विचार करत असेल, "मला आजच्या दिवशी कोणत्या प्रकारचा त्रास मिळणार आहे?" किंवा "आज शिक्षक माझ्यावर कसे काय नाराज होतील?" तर ते लहान मुलाच्या आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वासासाठी हानिकारक ठरू शकते. अशा नकारात्मक वातावरणात मूल वाढू शकत नाही. जर तुम्ही दररोज बॉसच्या केबिनमध्ये गेलात आणि तुमच्या बॉसकडे तुमच्या चुकीच्या गोष्टींची यादी असेल, परंतु तुम्ही योग्य केलेल्या गोष्टींवर कधीही टिप्पणी केली नसेल, तर तुम्हाला कसे वाटेल याचा विचार करा. जेव्हा आपण लहान मुलांसोबत काम करत असतो तेव्हा आपल्याला हे सतत लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे.

- **आत्मविश्वास :** स्वाभिमान म्हणजे स्वतःला अशा प्रकारे वागविणे जे दर्शविते, की आपण स्वतःला महत्त्व देतो. इतरांच्या हाजीसाठी नाही, परंतु "माझ्यासाठी हेच योग्य आहे आणि मी हेच करणार आहे, कारण मी एक व्यक्ती म्हणून माझा आदर करतो."

बालपणीचे व्यावसायिक हे जीवनाकडे सकारात्मक दृष्टीकोन टिकवून ठेवतात. त्यामुळे चांगले मानसिक आरोग्य आपल्याला मदत करते. मला चुकीचे समजू नका-चांगले दिवस आणि वाईट दिवस येणार आहेत. वाईट दिवसानंतर तुम्ही जे करावे असे मला वाटते ते म्हणजे, "मी चांगल्यासाठी, भविष्यासाठी गोष्टी बदलत आहे, मी येथे चांगले काम करत आहे. माझा जीवनाप्रती, व व्यवसायाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन आहे. मी एका कारणास्तव यात आहे." आपल्यापैकी बहुतेकांसाठी, आम्हाला हे काम करण्यासाठी बोलावण्यात आले होते. चांगले मानसिक आरोग्य यामध्ये मोठी भूमिका बजावते.

व्यावसायिकताचे चार आयाम (व्यावसायिक, योग्यता, नैतिक मानकांशी बांधिलकी आणि वैयक्तिक वैशिष्टये) सुरुवातीच्या बालपणातील व्यावसायिकांचे पत्र, सक्षम आणि नैतिक कार्यबल तयार करण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करतात. सरतेशेवटी, समाजाचा आपल्या कामाकडे पाहण्याकडे दृष्टीकोन बदलण्याची आपली इच्छा असल्यास, आपण

स्वतःला सर्वोच्च मानकांवर धरून आहोत याची खात्री करण्यासाठी मार्गदर्शक म्हणून आपण या चार आयामांचा वापर करू शकतो.

५.अ.४ अध्यापक शिक्षकांसाठी व्यावसायिकतेचे विकसन

शिक्षकाची भूमिका, बालिशक्षणशास्त्र, विद्यार्थ्यांची अध्ययनक्षमता यांवर शिक्षकाच्या व्यावसायिकतेचा लक्षणीय परिणाम होतो, मुलांकडे, नियोजित आशयाकडे अर्थपूर्ण व अभिनव मार्गाने जाणे, तरुण विद्यार्थीमनाला प्रगत तंत्रज्ञानाला सामोरे जाण्यास प्रवृत्त करणे हे व्यावसायिकता शिकवत असते. शिक्षकांना दिलेल्या वाढत्या स्वायत्ततेमुळे, व्यावसायिकता हे आजच्या शिक्षणाचे प्रभावी वैशिष्ट्य मानले जाते. क्षमता, कृती व वर्तन ही शिक्षक व्यावसायिकतेची आवश्यक वैशिष्ट्ये आहेत. शिक्षकांची ध्येये, क्षमता व दर्जा ही या वैशिष्ट्यांमध्ये परावर्तित होतात, त्याचा आघात प्रत्यक्षात शिक्षकपरिणाम कारकतेवर होत असतो.

क्षमता ही मूलभूत असून ती शिक्षकाला उत्कृष्टतेकडे नेते. तयारी विषयज्ञान, शिक्षणशास्त्र या ३ कल्पनांवर 'क्षमता' केंद्रित होते. वर्गप्रसंगातील बाधकतेला, (भाषिक/ सांस्कृतिक/ सामाजिक-आर्थिक भेदांना) सामोरे जाण्यास व्यावसायिकता तयार करते. प्रशिक्षित व्यावसायिकाद्वारे अचूक निर्णय कसा घ्यायचा नवागताला कळते, दैनंदिन व्यवहारात सुधारणा व शुद्धता आणली जाते. परिणामी नामा अडथळे पार करुन वर्गव्यवस्थापन करुन प्रभावी अध्ययन वातावरण व्यावसायिक तयार करु शकतो, प्रसंगी विद्यार्थ्यांनाही अडथळे पार करायला शिकवतो.

पुस्तके अभ्यासल्यावर आपला पुष्कळसा वेळ घालवण्यापेक्षा व्यावसायिक शिक्षक हा विषयक्षेत्राच्या ज्ञानासह तयारीनिशी उतरतो, तेव्हा त्याला अध्यापनाचे नवतंत्र तयार करण्याची संधी असते. जेव्हा त्याला अभ्यासक्रम कळतो, तेव्हा तो आत्मविश्वासाने शिकवू शकतो. अशातर्हेने, मूलगामी पद्धत, आशय व विद्यार्थ्यांची संधी यांची एकत्र बांधणी अधिक चांगल्या तर्हेने शिकतो.

विद्यार्थ्यास अनुकुल व परिणामकारक अशा शिक्षणशास्त्राचा शोध हा शिक्षकाच्या क्षमतेचा भाग आहे. ल्युनेन्बर्ग व ऑरन्स्टीन (२०००) यांच्या मते 'आशय, कौशल्ये व अभ्यासक्रमाचे अग्रक्रम ज्ञात असलेल्या शिक्षकांना नियुक्त केल्यास, अभ्यासक्रमाच्या प्रत्येक भाग पूर्ण करण्यास किती वेळ लागेल हे निश्चित आहे." जरी ह्या बाबी चांगल्या तर्हेने पार पाडण्यास अनेक वर्षे लागली तरी व्यावसायिक हा स्वत: विकसित होताना आपल्या शिक्षणशास्त्राचे स्वयंमूल्यमापन करत असतो, जरुर तेव्हा सुधारतो आणि आपल्या कल्पना व्यावहारिक प्रसंगामध्ये वापरत असतो. प्रशासन, शालेय मंडळ नि पालकांनी रचलेल्या अडथळ्यांपासून काही अशी सुटका करुन घेत, व्यावसायिक हा सुस्पष्ट शिक्षणशास्त्र स्विकारुन, आपल्या स्वत:ला स्वायत्तता निर्माण करत असतो.

'व्यावसायिकता' शिकवण्यासाठी जरी क्षमता आवश्यक असली तरी शिक्षक हा शिकवण्यास समर्थ असला पाहिजे. 'अभ्यासक्रमाची' संकल्पना परिणामकाररित्या शिकवण्याची क्षमता म्हणजेच त्याची कृती. 'खास प्रशिक्षणाद्वारे प्राप्त ज्ञानावर आधारित,

व्यावसायिकांना योग्य वाटेल तसे त्यांचे कार्य करण्याचा हक्क असतो," असे न्युमनला वाटते. पूर्वरचित व सुधारित तंत्रातून तयार झालेल्या कृतीची आवश्यकता यावरुन पटते. व्यावसायिक शिक्षक असे शिकवतो की ज्यामुळे विद्यार्थी शिकलेल्या संकल्पना आपल्या जीवनात वापरतो. याबरोबरच तो विद्यार्थ्यांना स्थानिक परीक्षांसाठीही तयार करत असतो, असा शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये रस घेतो, तो विश्वास पेशाला वाहून घेतलेला, कृतिशील व दर्जेदार असतो.

वर्तन हे ह्या पेशाचे अंतिम वैशिष्ट्य. त्याच्या वर्तनात वर्गाचे, शाळेचे, शिक्षकव्यवस्थेचे व समाजाचे प्रतिबिंब दिसते. भाषा, वर्तन, संस्कृती या संदर्भात किती चांगल्या तर्हेने स्वत:ची काळजी घेतो याचे प्रतिनिधित्व हे त्याचा 'आचार' करतो. तथापि हे आचाराचे किमान गुण आहेत. विद्यार्थी, शिक्षक शाळामंडळ, प्रशासन व पालक ह्या शिक्षण घटकांमध्ये गुणवत्तापूर्ण संप्रेषण उत्तेजित व राखण्याची एखाद्याची क्षमता म्हणजे आचार. व्यावसायिक शिक्षक हा आपल्या पसंतीची शैक्षणिक ध्येये प्राप्त करण्यासाठी प्रभावी संप्रेषणकौशल्ये दाखवू इच्छितो.

शिक्षक हा विशिष्ट तर्हेने तयार करता येतो त्या समाजापलिकडे शिक्षक व्यावसायिकतेची व्याख्या जाते. सर्व वर्गप्रसंगाना सामोरे जाण्यासाठी त्वरित विचारशक्तीची गरज आहे. शिक्षकाची भूमिका ही स्वयंचलित होत असल्याने, शिक्षक आपल्या अभ्यासात प्रवीण हवेत. अशावेळी प्रशासन व पालक यांच्या नजरेखाली असण्यामुळे गुणवत्तापूर्ण संप्रेषण चांगल्या वर्तनामुळे होऊ शकते.

तुमची प्रगती तपासा -

१) व्यावसायिकता म्हणजे काय?

२) अध्यापकशिक्षक हा स्वतंत्ररित्या स्वत:ला विकसित कसा करु शकतो?

५.अ.५ अध्यापकशिक्षकांसाठी व्यवसायनीती व व्यावसायिक आचारसंहितेचे विकसन

आपल्या व्यावसायिक सदस्यांसाठी वर्तन/आचारास मार्गदशर्नपर नीतीतत्त्वे तयार करणे हे प्रत्येक व्यवसायास अपेक्षित आहे. अशा तत्वांमुळे अपेक्षित व अनिष्ट वर्तनातील फरक कळतो.

नीतिशास्त्राची प्रथा ही प्राचीन, समाजमान्य व कालपरीक्षित आहे. व्यक्ति वा समाजमान्य अशा नीतितत्वांशी संबंधित आहे, व्यावसायिक उत्कृष्टता व आत्मसमाधान मिळविण्यासाठी आत्मस्विकृत तत्वांचा संच म्हणजे व्यावसायिक आचारसंहिता. वरिष्ठ, समाज पालक, विद्यार्थ्यांशी अध्यापन व्यवसायात वावरताना शिक्षकाला जी मार्गदशर्क नीतितत्वे मदत करतात, त्यास व्यावसायिक नीतिशास्त्र असे म्हणतात. प्रत्येक व्यवसायायाचा भिन्न कार्यसंस्कृती/ वातावरणानुसार त्याची व्यवसायनीती ठरते. समाज व व्यवसायातील मोठ्या व्यक्ती अशी नीती ठरवतात. ती गतिशील असून, वेळोवेळी

स्थलकालानुसार बदलती असते, समाजस्थिती, तिचे भिन्न आयाम यानुसार ती बदलते. त्यामुळे सामाजिक लाभ, नैतिक अचूकता, सत्य, मूल्य व मानवी प्रगती साधू शकते.

व्यवसायनीतीची गरज:

- **आत्मसुधारणेसाठी :** विचारांमुळे माणूस बदलतो. समाधान, स्वार्थ, आळशीपणा, पैसा ह्यांच्यासाठी माणूस जगू शकतो. सत्य, कष्ट, साधी रहाणी, प्रामाणिकपणा यांना चिकटून रहाणे कठीण असते. त्यामुळे नकळत माणूस स्वार्थी व अनैतिक होतो. सद्यस्थिती हेच दाखवते. व्यवसायनीती मात्र त्याला सुधारु शकते.

- **आत्मसमाधानासाठी:** आपला आंतरिक 'स्व', भावना व विचारप्रक्रियेशी संबंधित आत्मसमाधान हे अधिक संबंधित असते. समाजाची नि व्यवसायाची नीतितत्वे पाळणार्याला कष्टाळू, प्रामाणिक, कर्तव्यनिष्ठ व योग्य समजले जाते. इतरांपेक्षा अधिक महत्वपूर्ण सन्माननीय मानले जाते. जेव्हा एखादा कामासाठी योग्य समजला जातो, तेव्हा त्याला मान/ आदर मिळू लागतो. इतरांनी स्वत:विषयी काही ठरवण्यापेक्षा, स्वत:च ठरवण्यास व्यवसायनीती मदत करते.

- **आचार/ वर्तनाबाबत मार्गदशर्नासाठी :** व्यवसायनीतीमुळे शिक्षकाचे व शिक्षकामुळे विद्यार्थ्यांचे वर्तन आकार घेत असते. अध्यापनाचे तत्वज्ञान व मानसशास्त्रामुळे शिक्षणाच्या व्यवसायनीतीला आधार मिळतो. अशा नीतीमुळे शिक्षकाचा आचार हा समाजमान्य व आदरणीय ठरतो.

- **व्यक्तिमत्वाला आकार देणे :** ज्ञान व वर्तन सुधारत, शिक्षक हा आपले व्यक्तिमत्व विकसित करत असतो. आपल्या आचारविचारात पूर्वनियोजित प्रमाणके (नॉर्म्स) अनुसरत, शिक्षकाचे बोलणेचालणे व व्यक्तिमत्व व्यवसायनीती घडवत असते, तो खराखुरा शिक्षक होतो.

- **विद्यार्थ्यासाठी आदशर् प्रस्थापित करणे :** विषय / पुस्तकांच्या अभ्यासाबरोबरच, वर्तन नि व्यक्तिमत्व सुधारण्यास विद्यार्थी शिकू पहातो. दररोज विद्यार्थी हे भिन्न शिक्षकांच्या प्रभावाखाली येतात. जर शिक्षक हा सकारात्मक व योग्य तर्हेने वागत असेल तर विद्यार्थांना त्यांना आवडतो, आदशर् वाढतो व त्याला ते अनुसरतात.

- **मानवी संबंध सुधारण्यासाठी :** सामाजिक लाभ, दुसर्यांबद्दल आदर, बंधुत्वभाव, सहनशीलता सहकार्य हे लक्षात घेवून व्यवसायनीती मार्गदशर्न करत असते. असे मार्गदशर्न लाभलेला शिक्षक इतरांना कमाल मदत करतो, सकारात्मक भावना बाळगते, परिणामी मानवी संबंध सुधारतात.

- **समाजविकासासाठी :** सामाजिक गरजेची निष्पती म्हणजे शाळा, समाज व शाळा हे परस्परांना घडवत असतात. काळानुसार हे चक्र मोठे होत जाते. जर हे दोन्ही घटक

व्यवसायनीती विसरले, तर दोघेही चुकीच्या मार्गाने भरकटू लागतील, व्यवसायनीतीमुळे शिक्षक समाजाला योग्य दिशेने नेवून सुस्थितीत ठेवतो.

- **व्यावसायिक उत्कृष्टतेसाठी:** प्रत्येक व्यवसायाला एक विशिष्ट कार्यसंस्कृती/ वातावरण असते. जेव्हा व्यावसायिक हे क्रिया/ आंतरक्रिया नैतिकतेने करत असतील, तर कार्यसंस्कृती सबळ होईल. म्हणजेच सहकार्य/ प्रेरणे ऐवजी ते तंटेबखेडे करत नाहीत. सहज समन्वय व परिणामकारक कार्य याद्वारे व्यावसायिक उत्कृष्टता लाभते.

- **व्यावसायिक पर्यावरण सुधारण्यासाठी:** जनता, भौतिक, सुविधा, कामकाजाच्या शर्ती/ तास या बाबींचा व्यावसायिक पर्यावरणामध्ये समावेश होतो. वरीष्ठांना योग्य स्थान नि आदर जबाबदारी नि कामाच्या तासाची कदर हे शिक्षक व्यवसायनीतीमुळे करत असतो. अशा आचारसंहितेमुळै पर्यावरण शांत/ शिथिल होऊन, कार्य हे परिणामकारक होते.

- **व्यवसायतत्वे / प्रमाणके अनुसरण्यासाठी:** परिणामकारक कार्यासाठी, व्यवसायाने आगाऊ निर्धारित केलेले नियम म्हणजेच व्यवसायाची तत्वे नि प्रमाणके. हे नियम कालप्रसंगानुसार बदलतात. स्वार्थ नि व्यावसायिक विकास यातील भेद हे व्यवसायनीतीमुळे करणे शक्य होते. वेळोवेळी अतिरिक्त जबाबदारी पेलण्यासाठी जो आपल्याला तयार करते. चांगल्या व्यवसायनिष्पत्तीसाठी, व्यवसायनीती हे आत्मबंधन ठरते.

- **व्यावसायिक बंधने:** असे बंधन हे व्यक्तीने स्वत:वर लादलेली नैतिक जबाबदारी असून ते कर्तव्याच्या अनुरोधाने मानवी प्रगतीसाठी असते. वरीष्ठ, व्यवसाय, पालक, विद्यार्थी, समाज ह्यांना अनुलक्षून शिक्षक व्यावसायिक बंधने पाळतो.

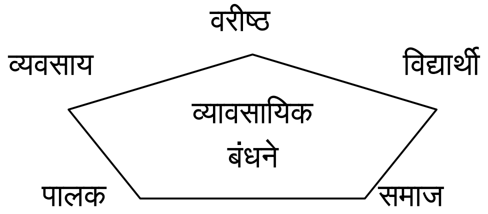

१) विद्यार्थ्यांप्रत बंधने :

- विद्यार्थी व शिक्षक हे शिक्षणप्रक्रियेचे अविभाज्य भाग आहेत. शिक्षक शिकवतो, तर विद्यार्थी शिकतो. उभयतांमधील बंध खालील बाबींबर अवलंबून असतो.

- उपलब्ध संसाधने, वेळ, मार्ग लक्षात घेवून शिक्षकाने गांभीर्याने अध्यापन करावे की त्यामुळे विद्यार्थी इष्ट ते शिकेल.

- विषयाबरोबरच जीवनाचा अभ्यास करण्यास शिक्षकाने विद्यार्थ्याला प्रेरणा/ धीर दिला पाहिजे, परिणामी विद्यार्थी शक्य त्या मार्गाने प्रसंगाला सामोरे जाईल

- सर्व सामान्य विद्यार्थी काहीवेळा भावनिकरित्या अस्थिर होतो. तेव्हा शक्य त्या सर्व चांगल्या मार्गाने शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना भावनिक स्थिरता दिली पाहिजे. उदा. आंतरशालेय/ राज्यस्तराीय फुटबॉलस्पर्धेत थोडक्यात यश हुकल्यावर विद्यार्थ्यास धीर देणे.

- दैनंदिन व्यवहारात विद्यार्थी काही विचित्र सवयी/ कृती दाखवत असल्यास, याबाबतीत मानसशास्त्रीय हाताळणी करत विद्यार्थ्याला विधायक वळण लावले पाहिजे.

- अध्यापनाव्यतिरिक्त सजग कार्यकर्ता म्हणून शिक्षकाने शाळा नि विद्यार्थी सुधारण्यासाठी काम केले पाहिजे.

- भिन्न अध्ययनप्रसगात योग्य निर्णय घेण्यासाठी मदत शिक्षकाने केली पाहिजे. उदा. विद्यार्थ्याचा हेतु, अभियोग्यता नि अभिवृत्ती लक्षात घेवून इ. १० वी नंतर कोणती ज्ञानशाखा निवडणे योग्य ठरेल यासाठी शिक्षकाची मदत मोलाची ठरते.

- प्रत्येक विद्यार्थ्याला भिन्न जीवनप्रसंगाला सामोरे जाण्यासाठी तयार करणे. हे शिक्षकाचे काम आहे. मंचीय उपक्रम, प्रभातपरिपाठ यासारख्या उपक्रमामध्ये भाग घ्यायला लावून विद्यार्थ्यामध्ये नेतृत्वगुणांचा विकास करण्यास मदत केली पाहिजे.

२) पालकांप्रत बंधने:

आपली मुले आवश्यक ती भाषा/ विषय शिकून, पुढे भावी आयुष्य त्यांचे उज्ज्वल होईल या आशेने पालक त्यांना शाळेत पाठवतात. म्हणून त्या मुलाच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी पालकांच्या संपर्कात राहणे हे शिक्षकाला एकप्रकारे बंधनकारक ठरते. अशी पालकांप्रत बंधने खालीलप्रमाणे -

- नेहमी वर्गात / शाळेत आपला मुलगा कसा वागतो हे माहीत नसते. त्यामुळे त्याचे वर्तन, भिन्न विषयांमधील त्याचे संपादन यासंबंधीची माहिती नियमितपणे पालकांना देणे हे पालकांप्रत असलेले बंधन शिक्षकाने मानून व्यवहार केला पाहिजे.

- मुलांचे भवितव्य ठरवण्यासाठी पालकांना मार्गदशर्न करणे: मित्र, नातेवाईक यांसारख्या भिन्न माध्यमांतून पालकांनी मिळवलेले ज्ञान हे ठराविक क्षेत्रापुरते असते. या मर्यादित ज्ञानावर विसंबून विद्यार्थ्याच्या क्षेत्रनिवडीचा भावी पालक ठरवू पहातात. अशावेळी त्यांना अचूक मार्गदशर्न होणे गरजेचे आहे. ते शैक्षणिक / व्यावसायिक पर्यायाबाबत होणे आवश्यक आहे.

- शाळेत व्यक्तिश: वा गटात विद्यार्थी वावरत असल्याने, त्याची अभिवृत्ती व अभियोग्यता शिक्षक निरखू शकतात. त्यामुळे प्राप्त माहिती ही शिक्षकाने पालकांना वेळोवेळी देत रहाणे गरजेचे आहे.

- काही समस्याचे मूळ घरगुती असून त्या घरच्याघरीच सुटू शकतात. पण अशा समस्या विद्यार्थी पालकांसमवेत चर्चा करण्यास मागेपुढे पहातात. जेव्हा अशा समस्या शिक्षकांना कळतात, तेव्हा पालकांना बोलावून त्यांच्याशी चर्चा केल्यास, घरचे वातावरण अनुकूल करण्यास शिक्षकांकडून पालकांना मदत होईल.

- आपल्या पालकांनी आपल्याला जसे वागवले तसे मुलांचे पालक त्यांना वागवत असतात. प्रसंगकालानुसार न बदलता, आपली मते ते आपल्या मुलांवर लादत असल्याने समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे याबाबतीत शिक्षकांकडून पालकांचे समुपदेशन होणे गरजेचे आहे. परिणामी विद्यार्थी, पालक व शिक्षक यांच्यातील संप्रेषण परिणामकारक होऊन विद्यार्थ्यांचे शिक्षण परिणामकारक होईल.

- पालकांना त्यांच्या मुलांचे छंद व अभ्यासेतर उपक्रमातील सहभाग म्हणजे वेळेचा अपव्यय वाटतो. यासाठी चर्चेद्वारे शिक्षकांनी पालकांचे मन वळवून विद्यार्थ्यांच्या छंदांना योग्य दिशा दिली पाहिजे. त्यामुळे विद्यार्थी अधिक सर्जनशील बनेल.

- शालेय कामकाज, शाळेचे आतापर्यंतचे यश, नवे उपक्रम याविषयी अद्ययावत शिक्षकांनी पालकांना देवून त्यांना शाळेविषयी जवळीक वाटेल असे पहावे. म्हणजेच त्यामुळे शिक्षक हा शाळा व पालक यांच्यात अनुबंध निर्माण करण्यात यशस्वी होईल.

३) **समाजाप्रत बंधने:**

- शाळा ही सामाजिक गरजेची निष्पती आहे, नव्हे ती समाजाची छोटी प्रतिकृती आहे. युवापिढीला सुधारण्यासाठी मदत करण्याचा तिचा हेतु आहे. समाज व राष्ट्राचे भवितव्य साकारणारा शिक्षक कारागीर आहे. खालीलप्रकारे शिक्षक हा समाजाप्रत बांधिल असतो.

- विविध विषयांच्या माध्यमातून शाळा ही विद्यार्थ्याला जीवनमार्ग दाखवते, प्रामाणिकपणे समाजाप्रती आपले कर्तव्य कसे पार पाडायचे हे तो शाळेत शिकतो. अशा तर्हेने शिक्षक हा विद्यार्थ्यामधून चांगले नागरिक तयार करतो.

- कायदेशीर हक्क/ कर्तव्ये यांचे ज्ञान, नैतिकतेचे महत्व हे विद्यार्थ्यांना नागरिकशास्त्रद्वारे मिळते. समाजाचे कार्य सुलभरित्या होण्यासाठी विद्यार्थी हा हक्क/ कर्तव्याप्रत जबाबदार कसा होईल हे पाहिले पाहिजे.

- समाजाच्या जन्मापासून, सामाजिक प्रमाणकानुसार समाज सहजरित्या चालत असतो, काहीवेळा नव्या पिढीला जुनी प्रमाणके कालबाह्य वाटतात, त्यामुळे त्यांच्या मनात उडालेला गोंधळ दूर करण्यासाठी सध्याची सामाजिक प्रमाणकांचे अनुसरण हे कसे योग्य लाभदायक हे पटवून देणे शिक्षकाचे काम आहे.

- आजचे विद्यार्थी उद्याचे नागरिक असल्याने, ते नैतिकदृष्ट्या ताठ असल्याशिवाय उद्याचा समाज योग्यरित्या चालणार नाही. व्याख्यान, दिग्दशर्न, उपक्रम याद्वारे शिक्षक त्यांना नैतिकतेचे धडे देवू शकेल. यासाठी समाजमान्य होईल असा नैतिक दंडक तयार केला पाहिजे.

- भारतात सातपेक्षा अधिक धर्मांचे पालन केले जाते. सर्व धर्मांची सामाईक मूलभूत तत्वे शिक्षकांनी समजावून घ्यावीत, कारण समाजाचा शिक्षकावर विश्वास आहे. सामाजिक प्रार्थनास्थळांना भेटी, धार्मिक उत्सव योग्य रित्या साजरे करणे याद्वारे विद्यार्थ्यामध्ये सामाजिक सहिष्णुतेचा विकास होईल.

- भाषा नि सांस्कृतिक भेदांचा भारतीय समाजावर प्रभाव आहे. हे भेद समजावून घेवून सहन केल्यासच राष्ट्रीय एकात्मता साधेल. भाषिक, प्रांतिक, धार्मिक सण विद्यार्थ्यांना साजरे करायला लावून शिक्षक हा विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना निर्माण करु शकेल.

- सामाजिक आर्थिकदृष्ट्या सबळ असूनही कोणताही व्यक्ती वा गट एकटेपणी राहू शकत नाही. समाजघटकांचे परस्परांशी निर्माण झालेल्या नातेसंबंधांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांच्या लक्षात शिक्षक आणून देवू शकतो. त्याद्वारे सध्याच्या सामूहिक नातेसंबंधांचे संतुलन कसे साधायचे हे विद्यार्थ्यास समजेल.

- व्यक्ति नि समुदाय हा नैसर्गिक पर्यावरणात रहात असतो. त्यामुळे निसर्गाचे रक्षण हे प्रत्येकाचे कर्तव्य ठरते. पर्यावरण शिक्षणामध्ये शिक्षक हा विद्यार्थ्यांना वृक्षारोपण / संवर्धन / संरक्षण, प्रदूषण निवारण, लोकजागृती आदि उपक्रमाद्वारे शिक्षक हा विद्यार्थ्यांना, 'निसर्गाच्या सहवासात' रहाण्याचे महत्व लक्षात आणून देत असतो.

४) व्यवसायप्रत बंधने:

- कृति, वर्तन व दशर्न याबाबतीत, शिक्षकाकडून समाज हा उत्कृष्टता अपेक्षित करत असतो, त्यामुळे समाजाला आपल्या जीवनास नवा आयाम/ दंडक/ अर्थ प्राप्त झाल्यासारखे वाटते. अध्यापन व्यवसाय हा सर्वश्रेष्ठ मानल्याने शिक्षकाची व्यवसायप्रत बांधिलकी अधिकच वाढते.

- बोलण्या चालण्यात साधेपणाबरोबर शहाणपणही दिसले पाहिजे. विद्यार्थी व इतरांशी संवाद साधताना शैक्षणिक सुधारणा व मानवी प्रगती याविषयी वाटणारी कळकळ दिसली पाहिजे. यासाठी व्यावसायिक यंत्रणेचे उत्थापन कसे होईल हे पहावे.

- व्यवसायप्रती आदर हा शिक्षकाच्या देहबोलीतून प्रकट झाला पाहिजे, जरी तो निवडीपेक्षा संधीने ह्या शिरला असला तरी त्यामुळे इतर त्याच्या व्यवसायाचा आदर करतील. त्यासाठी त्याने व्यवसायातील सकारात्मक गोष्टींची चर्चा केली पाहिजे.

- नवीन पुस्तक/ मासिकांचे वाचन, सेवांतर्गत प्रशिक्षण, चर्चासत्र / कार्यशाळेतील सहभाग याद्वारे शिक्षकाने व्यावसायिक वृद्धीसाठी सज्जता दाखवली पाहिजे.

- लेख/ शोधनिबंधाद्वारे आपले शैक्षणिक विचार हे शिक्षकाने 'अध्यापक जमातीपुढे' मांडल्याने व्यवसायवृद्धीस मदत होईल.

- विद्यार्थ्याचा मित्र, मार्गदशर्क व तत्वज्ञ, सहकार्यांशी आदर/ सहकाराची भावना, वरीष्ठांशी नम्र व आदबशी वर्तन, अपेक्षित कर्तव्यपालन त्याद्वारे शिक्षक हा कामाच्या ठिकाणी अनुकूल वातावरण निर्मिती करु शकेल.

- शिक्षकाने नवागतांना व्यवसायनिवडीसाठी प्रोत्साहन/ मार्गदशर्न केले पाहिजे. त्यामुळे सक्षम व शैक्षणिक अभिवृत्ती असलेले पुढे अध्यापन व्यवसाय निवडतीला ही व्यक्ती / व्यवसायप्रती दिलेली अप्रत्यक्ष सेवा म्हणायची.

- शिक्षकाने कृतिशील सहभागाद्वारे व्यवसायसंघटनेकी एकी / बळ वाढवले पाहिजे. त्यासाठी जरुर तेव्हा संघटनेचे ध्येय/ कार्यक्रम ठरवण्यासाठी तिच्या सभांना उपस्थि रहाणे आवश्यक ठरते.

- धोरण, विद्यार्थीनोंदी, परीक्षाफल, प्रμनपत्रिका तयारी, उत्तरपत्रिका तपासणी आदि कामाबाबत शिक्षकाने गोपनीयता राखावी. ही दक्षता घेताना, इतरांच्या बाबतीत मात्र ढवळाढवळ करु नये. तसेच अनाधिकृत व्यक्तीशी यासंबंधी चर्चा टाळावी.

५) वरिष्ठांबद्दलची बंधने:

- संस्थेच्या विकासासाठी नियम/ धोरण ठरवणार्या अधिकारी गटास वरीष्ठ / उच्चाधिकारी म्हणता येईल. त्यांनी तयार केलेली धोरणे शिक्षकाने अंमलात आणणे अपेक्षित असते. बदलत्या गरजांनुसार शिक्षकाने वरीष्ठांशी साधल्यास संस्थेचे कार्य/ विकास परिणामकारी ठरेल.

- वरीष्ठांनी संस्थेसाठी समानता यावी म्हणून तयार केलेल्या नियमांना शिक्षक हा बांधील असतो. त्यामुळे नियुक्त कर्मचार्यांमध्ये शिस्त राहिल्याने विद्यार्थ्यामध्येही शिस्त दिसेल.

- वेळोवेळी वरीष्ठ हे शैक्षणिक/ अशैक्षणिक धोरणे ही विद्यार्थी/ संस्थेच्या सर्वांगीण विकासासाठी ठरवत असतात. ही धोरणे जोपर्यंत परिणामकारकरित्या संप्रेषित व

राबवली जात नाही तोपर्यंत ती फलित होणार नाहीत. ही धोरणे आत्मसात करुन अपेक्षित फलासाठी वरीष्ठ व विद्यार्थी यांच्यातील शिक्षक हा दुवा झाला पाहिजे.

- विद्यार्थी व प्रत्यक्ष घडामोडी यांचा वरीष्ठांचा थेट संपर्क नसतो. त्यासाठी माहितीच्या स्त्रोत म्हणून ते शिक्षकांवर अवलंबून असतात. म्हणून शिक्षकाने कार्यनीति विषयी माहिती पुरवावी.

- कोणत्याही धोरणाचे यश हे पूर्णत: धोरणकर्ते, व्यवस्थापक, मूल्यमापक व शिक्षक (कार्यवाहक) यांच्यातील समन्वयावर अवलंबून आहे. विविध धोरणे/ कार्यक्रमाच्या परिणामकारक कार्यवाहीसाठी शिक्षकाने मदतनीस म्हणून भूमिका पार पाडावी.

- शिक्षक/ शिक्षकेतर कर्मचारी हे पुष्कळदा उच्चाधिकार्यांबद्दल (वरीष्ठ) अपेक्षित आदरभाव दाखवत नाहीत, कारण वरीष्ठांनी बदललेली धोरणे ही प्रशासनाचे प्रचलित संतुलन बिघडवत असते. वरीष्ठ हे संस्थेच्या भल्यासाठी धोरणे बदलतात, हे ध्यानी घेवून वरीष्ठांशी आदरयुक्त वागावे.

खऱ्या अर्थाने शिक्षक हा तेव्हा व्यावसायिक होईल, जेव्हा तो सार्या अपेक्षित बांधिलकीची पूर्तता करेल आणि व्यवसाय हा व्यावसायिकाहून मोठा आहे हे ध्यानी ठेवेल. समाजाच्या भल्यासाठी शिक्षकाला कर्तव्ये/ जबाबदाऱ्या ह्या पार पाडाव्या लागतात. व्यवसायनीति व व्यवहार हातात हात घालून चालल्यास, बदलत्या काळानुसार शिक्षक हा खरा व्यावसायिक म्हणून काम करु शकेल.

आपली प्रगती तपासा:

टीपा लिहा : अ) व्यवसायनीती ब) व्यावसायिक बंधने

५.अ.६ सारांश

अध्यापन हा व्यवसाय आहे. अध्यापकशिक्षणात अध्यापकाचे प्रशिक्षण हा महत्त्वाचा घटक आहे. व्यवसायात विशिष्ट प्रकारचे प्रशिक्षण आवश्यक ठरते. उदा. वकील, अभियंता, प्राध्यापक, लष्करी अधिकारी इ. व्यवसायाची खालील वैशिष्ट्ये महत्वाची ठरतात.

तत्वज्ञानाधारित कौशल्य, व्यावसायिक संघटना, कार्यस्वायत्तता, व्यवसायनीती, उच्च दर्जा व पुरस्कार, गतिशीलता.

व्यावसायिकता ही त्या व्यावसायिक व्यक्तिची तज्ञता दाखवते. ती प्रसंगी त्याने स्वत:ला कसे हाताळावे हे सांगते. अपेक्षित शैक्षणिक ध्येये साध्य करण्यासाठी, व्यावसायिक शिक्षक हा परिणामकारी संप्रेषण कौशल्ये वापरतो.

इतर व्यवसायांप्रमाणे, अध्यापकशिक्षणात अध्यापक-शिक्षक हा आत्मसुधारणा व आत्मसमाधानासाठी व्यवसायनीती व आचारसंहिता विकसित करतो. विद्यार्थी, पालक,

समाज, उच्चाधिकारी व व्यवसाय ह्या घटकांशी बांधिल राहून शिक्षक व अध्यापकशिक्षक हे व्यवसायनीती विकसित करत असतात.

स्वाध्याय:

१. व्यावसायिक बंधन म्हणजे काय? ते का आवश्यक आहे?

२. 'व्यावसायिकता म्हणजे काय? एखादा ती कशी विकसित करु शकतो?

३. व्यवसाय, व्यावसायिकता व व्यवसायनीती यांच्यातील फरक स्पष्ट करा.

संदर्भ:

१. www.google.com

२. University News.

❖❖❖❖

५ब

अध्यापक-परिणामकारकता

घटक रचना :

५.ब.० उद्दिष्ट्ये

५.ब.१ प्रस्तावना

५.ब.२ शिक्षक परिरामकारकता अर्थ व घट्क

५.ब.३ अध्यापक शिक्षकांची कृतिमूल्यमापिकेद्वारे (परफॉर्मन्स ॲपैजल) शिक्षक परिणामकारकतेमध्ये होणारी वाढ

५.ब.४ कार्यप्रदर्शन मुल्यांकन ३६० अंश अभिप्राय शिक्षक-स्वतः, विद्यार्थी, प्राचार्य, सहकारी, भागधारक

५.ब.४ सारांश

५.ब.० उद्दिष्ट्ये

हा घटक अभ्याससल्यावर तुम्ही पुढील गोष्टी करू शकाल :

- शिक्षक-परिणामकारकतेची व्याख्या सांगणे.
- शिक्षक परिणामकतेचे घटक सांगणे.
- कृतिमूल्यमापिकेबाबत जाणून घेणे.
- अध्यापकशिक्षकाची कृतिमूल्यमापिकेद्वारे शिक्षक परिणामकारकतेमध्ये वाढ कशी होईल ते स्पष्ट करणे.

५.ब.१ प्रस्तावना

अध्यापकाला प्रभावी ठरवणार्या घटकांचा शोध घेणे या पाठात अपेक्षित आहे. शालेय घटकांपेक्षा वर्गघटक हे शालेय परिणामकारकता विचलित करत असतात. म्हणूनच अध्यापकाला प्रभावी बनवणार्या गोष्टी ओळखणे महत्त्वाचे आहे.

५.ब.२ शिक्षक परिणामकारकता : अर्थ व घटक

प्रभावी अध्ययनाचे फल म्हणजे शिक्षक परिणामकता. प्रभावी अध्यापनाच्या बाबी खालीलप्रमाणे-

- सकारात्मक अभिवृत्ती

- वर्गात सुखद सामाजिक/ मानसशास्त्रीय वातावरणाचा विकास
- विद्यार्थी संपादनाबाबत उच्च अपेक्षा
- पाठाबाबत स्पष्टता
- प्रभावी समयव्यवस्थापन
- सबळ पाठरचना
- विविध अध्यापन पद्धतींचा वापर
- विद्यार्थी कल्पनांचा स्विकार व वापर
- योग्य व विविध प्रश्नांचा वापर

तथापि, विशिष्ट संदर्भात अध्यापन पद्धती प्रभावी ठरत असतात. अध्यापकाचा प्रभाव हा खालील घटकांवर अवलंबून असतो-

- पाठात अपेक्षिलेल्या उपक्रमाचा प्रकार.
- पाठ्यांश
- विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी (वय, क्षमता, लिंग, सामाजिक आर्थिक दर्जा, लोकजीवन)
- विद्यार्थ्याची व्यक्तिगत वैशिष्ट्ये (उदा. व्यक्तिमत्त्व, अध्ययनशैली, प्रेरणा, आत्मसन्मान)
- विभाग वा शाळेचे संघटन / संस्कृती

ह्या पाठात आपण अशा बाबी पारखणार आहोत,की ज्यांच्या घडण, प्रेरणा व संगोपनामुळे शिक्षक प्रभावी ठरेल.

ह्या चर्चेअंती, आपण शिक्षकपरिणमाकरकतेचा अर्थ असा लावू शकतो-

अध्यापनपद्धती, अध्यापक-अपेक्षा, वर्गसंघटन, वर्गसंसाधनांचा वापर ह्या वर्गघटकांचा विद्यार्थी-संपादनावरील परिणाम म्हणजे शिक्षक-परिणामकरकता.

विद्यार्थ्यांना शिकायला लावणाऱ्या अध्यापक कार्याला पूरक अशा समाजमान्य उद्दिष्टे ओळखण्याची शक्ति म्हणजे शिक्षक-परिणामकारकता.

विद्यार्थ्यांचे अध्ययन वर्तन व अभिवृत्ती यांच्यावर सकारात्मक ठसा उमटवण्याची अध्यापकांची क्षमता म्हणजे शिक्षक-परिणामकारकता.

५.ब.३ अध्यापकशिक्षकाची कृतिमूल्यमापिकेद्वारे शिक्षकपरिणाम-कारकतेमध्ये होणारी वाढ

शिक्षणव्यवस्था बिघडल्यास वा सुधारायची असल्यास लोकांना शिक्षकाची आठवण येते. वेतन, कार्यशर्ती, समस्याविषयक भूमिका याबाबतीत शिक्षक जेव्हा वाटाघाटी करतात तेव्हा त्याला सार्वजनिक दर्जा प्राप्त होतो. बहुधा, वर्गात अध्यापक कार्यरत असता, त्याचे कार्य/ संपादनाबाबत शाळा अनभिज्ञ असते. शिक्षकाचे संकल्पनात्मक ज्ञान व त्याने दिलेले अपेक्षितफल याच्या मूल्यमापनासाठी कित्येक धोरणे आखली जातात.

आज, शिक्षण व्यवस्थेतील आमूलाग्र बदल हा अध्यापककार्या बदल घडवत असतो. सद्यस्थितीत दीर्घकालीन कार्यतीतीची बांधणी व तिची त्वरित कार्यवाही शिक्षक करत असतो. त्यामुळे ते पूर्वीपेक्षा अधिक कार्यमग्न आढळतात. अध्यापनाची गुणवत्ता ठरवणारी मानके ठरवणे आणि शिक्षक कार्याचे मूल्यमापन करणे ही आपल्यासमोरील समस्या आहे. ही मानके आपण कसून ठरवत आहोत, पण अध्यापक कार्याच्या मूल्यमापनाकडे म्हणावे तसे लक्ष दिले गेलेले नाही.

कृतिमूल्यमापिकेचे अर्थ :

- वस्तुनिष्ठ निकषाधारे, नियुक्त कर्मचाऱ्यांच्या कार्य प्रभावाच्या मापनासाठी वापरलेली व्यक्तिगत मूल्यमापन पद्धत म्हणजे कृतिमूल्यमापिका व्यवसायाच्या अपेक्षांना सामोरे जात उच्च काया|नष्पत्तीची कर्मचाऱ्यांकडून अपेक्षा ही पद्धत करत असते. वस्तुनिष्ठता राखत, कार्यमानके ठरवणे हे ह्या पद्धतीला असलेले प्रमुख आव्हान आहे.
- मानव संसाधन व्यवस्थापनाच्या प्रणालीप्रक्रियेच्या कृतिमूल्यमापिका हा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे.
- निरिक्षक व कर्मचारी यांच्यातील रचनाबद्ध औपचारिक आंतरक्रिया म्हणजे कृतिमूल्यमापिका होय. ही आंतरक्रिया कालबद्ध (वार्षिक/अर्धवार्षिक) मुलाखतीच्या रूपाने होते.

उपयोग :

- वेतनवाढ, बोनस, बढती यासाठी प्रभावी कार्य करणारे कर्मचारी हुडकणे,
- कार्यव्यवस्थापन करणे.
- कृतिमूल्यमापिका ही कार्यास कितपत उपकारक ठरते ते शोधणे.
- पूर्ववर्तनाचा आढावा घेऊन पूर्वकार्यावर प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याची संधी देणे.

कर्मचाऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून :

अ) मी काय करावे अशी अपेक्षा आहे ते सांगा.

ब) मी कसे चांगले केले आहे हे सांगा.

क) माझ्या कार्यसुधारणेसाठी मदत करा.

ड) चांगल्या कार्याबद्दल मला पुरस्कार द्या.

संघटनेच्या दृष्टिकोनातून :

उत्तरदायित्वाचे तत्व प्रस्थापित करणे व उचलून धरणे.

अध्यापकाच्या कृतिमूल्यमापिकेचा अर्थ :

व्यवसायकार्य व सामर्थ्यविकास या संदर्भात अध्यापकाचे पद्धतशीर मूल्यमापन म्हणजे अध्यापकाची कृतिमूल्यमापिका. ती एक औपचारिक, रचनाबद्ध अशी अध्यापक कार्याचे मूल्यमापन करणारी व सध्याचे व्यवसायकार्य तो कसे करतो याचा निर्णय देणारी पद्धत आहे. तसेच ते भविष्यात अधिक परिणामकारक कार्य करू शकेल का याचे भाकित ती करत असते.

अध्यापकाच्या कृतिमूल्यमापनासाठी निकष :

अ) शाळेच्या ध्येयाशी अध्यापकाच्या मूल्यमापनाचा संबंध लावणे.

आ) अध्यापक विकसित मानकांच्या त्याच्या मूल्यमापनाशी संबंध लावणे.

इ) अध्यापक मूल्यमापनाकडे एक निरंतर प्रक्रिया म्हणून पहावे. पर्यायी औपचारिक मूल्यमापन तंत्रांपैकी योग्य असे तंत्र एकावेळी वापरावे, त्यानंतर दुसरे उपयोगात आणावे.

ई) अध्यापकाच्या नवमूल्यमापन पद्धतीनुसार समावेशक मूल्यमापनावर भर दिला पाहिजे. म्हणजेच पालक, प्रशासक, सहकारी यांची मते व अध्ययन निष्पत्ती यांच्या सहयोगाने केलेले अंतिम अध्यापक निर्णय.

शालेय ध्येय :

ध्येय म्हणजे दीर्घकालीन हेतू / उद्दिष्ट. प्रत्येक शाळेत स्वत:चे ध्येय असते. ते शाळेच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून असते. त्याच्या पूर्तीसाठा, प्रभावी शिक्षकाने झटणे अपेक्षित आहे. ध्येय सिद्धिसाठी केलेल्या प्रयत्नांच्या माध्यमातून अध्यापकाचे मूल्यमापन करता येते. उदा. अहमदाबादच्या मणिनगरमधील एसडीए उच्च माध्यमिक शाळेचे ध्येय **प्रत्येक विद्यार्थी एसडीए विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास हा शैक्षणिक संपादन, शारिरीक सुदृढता, मानसिक/ आध्यत्मिक आरोग्य, सामाजिक जाणीव याद्वारे सर्वांगीण विकास साधणे.** त्यामुळे वर्गात व वर्गाबाहेर अध्यापकाने दिलेल्या अध्ययन, अनुभवाद्वारे एसडीए अध्यापकाचे मूल्यमापन करता येईल. शिक्षकाचे व्यक्तिमत्त्व हे उघडझाप होणाऱ्या विजेच्या दिव्यासारखे नसून, त्याची पाळेमुळे ही शारीरिक/ मानसिक/ आध्यमित्क/ भावनिक आरोग्य, ज्ञान, आदर्श, सामाजिकता यांमध्ये गुंतलेली आहेत.

मानकांची निश्चिती :

शिक्षक जन्माला येतो, घडवता येत नाही ही म्हण चुकीची आहे. मन नि व्यक्तिमत्त्वाचे मूलभूत गुण जे व्यक्तिला अध्यापनातून निर्माण करता येतात. इष्ट व अनिष्ट गुणांचे ज्ञान हे अध्यापकाला प्रभावी व्यावसायिक होण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यास मदत करते. आपल्यासाठी ठरवलेल्या मानकांच्या आधारे अध्यापकाचे मूल्यमापन करता येते. अशी मानके ठरवण्यासाठी अध्यापनपूर्व प्रश्नावलीचा नमुना खालीलप्रमाणे-

- विशिष्ट पाठाबाबत तुमची उद्दिष्टे कोणती?
- विद्यार्थ्यांनी काय शिकावे असे तुम्हाला वाटते?
- अशी उद्दिष्टे शालेय ध्येय साध्य करण्यास कितपत मदत करतात?
- राज्याने ठरवलेला अभ्यासक्रम व मानके अशा उद्दिषटांशी कितपत जुळतात?
- अशी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, अध्यापन नियोजन कसे कराल?
- तुम्ही अध्यापनसामुग्री कोणती वापरता?
- कोणते अध्यापन साहित्य तुम्ही वापरता?
- तुमच्या विषयाच्या तात्विक ज्ञानाची प्रात्यक्षिक भागाशी संबंध कसा जोडाल?
- सदर प्रश्नावलीच्या प्रतिसादांवरून अध्यापककार्याचे मूल्यमापन हे खालील बाबींच्या आधारे करता येईल-
- कसून प्रयत्न करण्याची इच्छा
- आकर्षक प्रचारपत्रके तयार करण्यात रुची
- अध्ययनसामुग्री तयार करण्यात रस
- संसाधन-संघटनात रुची
- समय व्यवस्थापन करत, विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने अध्ययन प्रक्रिया अर्थपूर्ण करण्याची इच्छा.

आकारिक मूल्यमापन :

- शिक्षणाच्या नावेचा सुकाणू सदैव शिक्षकाच्या हाती असतो, तो नेहमी विद्यार्थ्यांना खालील बाबतीत मदत / मार्गदर्शन करतो

- समस्या ओळखण्यासाठी, त्यांना आत्मविश्वासाने तोंड देण्यासाठी, आत्मगत कौशल्याचा व सर्जनशील कल्पनाशक्तीचा वापर करण्यासाठी, त्यांच्या इच्छा/आकाक्षांची ओळख व पुरेसे आकलन होण्यासाठी.

- अध्यापकाच्या हा सततच्या प्रयत्नांचे आकारिक(फॉर्मेटिव्) मूल्यमापन हे त्याच्या जबाबदाऱ्यांचे चार गटात वर्गीकरण करून करता येते-

क्षेत्र १: नियोजन/तयारी -

- आशयज्ञान हे संबंधित अध्यापनकौशल्यांचे दिग्दर्शन करणे.

- विषय / पाठ संबंधित अध्यापन / अध्ययन उद्दिष्टे निवडणे.

- उपलब्ध / मर्यादित संसाधनांमध्ये अध्ययन / अध्यापन उपक्रमांचे नियोजन करणे.

अध्यापकाने नमुन्यादाखल केलेल्या घटक नियोजन / पाठ नियोजन / उपक्रम नियोजन यांच्याद्वारे ह्या गटाचे मूल्यमापन करता येते.

क्षेत्र २: वर्ग वातावरण :

अ) **आदर वि जवळीक** साध्य करण्यात कितपत यशस्वी झाला हे खालील कोष्टकाधारे ठरवता येईल.

अध्यापकवर्तन	विद्यार्थी प्रतिक्रिया
१) नकारात्मक, अर्थहीन, उपरोधात्मक व आयोग्य	१) अध्यापकाबद्दल अनादर
२) सामान्यत: योग्य पण काही वेळा पक्षपाती व अनादराचे	२) अध्यापकाबाबत किमान आदर
३) मैत्रीपूर्वक,उबदार, काळजीपूर्वक व आदराची	३) अध्यापकाबाबत आदर
४) प्रत्येक मुलाबाबत मनापासून काळजी व आदर	४) विद्यार्थ्यांचा आदर्श वाटतो.

ब) अध्ययन संस्कृती प्रस्थापित खालील उपचारांनी करा

- परिणामकारक शिक्षक/ समुपदेशक होऊन.

- विद्यार्थी तुमच्याशी बोलतीत असे पहावे.

- आत्मविश्वास नसलेल्या विद्यार्थ्यांना मदत करून

- भावुक विद्यार्थ्यांशी समायोजन करून

- व्यक्तिगत काळजी घेवून.

क) वर्गव्यवस्थापन हे अध्यापक यशस्वीरित्या कितपत करतो हे खालील बाबींवरून ठरवावे -

- चांगल्या तर्हेने स्वत: पाठाशी तयार करणे.
- पाठ शिकण्यास विद्यार्थ्यांना उद्युक्त करणे.
- प्रात्यक्षिक उपक्रम पुरवणे.
- विद्यार्थ्यांना कामात गुंतवा
- त्यांचा सहभाग घ्या.
- त्यांनी काम केलेले काम प्रदर्शित करा.
- तक्त्यांची तयार, प्रयोग, प्रकल्प यांसारख्या सांघिक उपक्रमात काम करू द्या.

ड) विद्यार्थीवर्तनाचे व्यवस्थापन : अध्यापक हा विद्यार्थीवर्तनाचे व्यवस्थापन कसे करतो या निकषाधारे त्याचे मूल्यमापन करतात. खालील बाबी लक्षात घ्याव्यात.

- अस्वस्थ विद्यार्थ्यांशी खंबीर राहून त्यांना तुमचे मित्र होण्यास अधिक वेळ द्या.
- मानसशास्त्राच्या ज्ञानाधारे, विद्यार्थ्यांचे दुर्वर्तन सुधारण्यास त्यांना वेळ द्या.
- सातत्याने चांगले व न्याय्य वर्तन करून विद्यार्थ्यांना सुरक्षित व समाधानी वाटू द्या.
- स्तुतीद्वारे, त्यांचा आत्मसन्मान वाढू द्या, तणावप्रसंग नियंत्रित करा व योग्य निर्णय घेण्यास त्यांना मदत करा.

इ) बैठक व्यवस्था : वर्गातील समाधानकारक बैठकव्यवस्था, प्रसाधन व्यवस्था, प्रकाश योजना, आरोग्य दक्षता, क्रीडा सुविधा या आधारे अध्यापकाचे मूल्यमापन करताना खालील बाबी लक्षात घ्याव्यात -

- तज्ञ प्राचार्य / पर्यवेक्षकाद्वारे वर्गातील अध्यापकवर्तनाचे थेट निरीक्षण
- अध्यापक विद्यार्थी संबंधदर्शक तक्ता
- विद्यार्थी सर्वेक्षण
- विद्यार्थी कामाचे नमुने
- शिकवणे.

क्षेत्र ३ : वर्गाध्यापन:

अ) शाळेच्या माध्यम भाषेवर प्रभुत्व, चढा आवाज, उच्चार स्पष्टता, बोलण्यातील योग्य चढउतार, नियंत्रित बोलण्याची गती हे अध्यापकाचे आवश्यक गुण आहेत. **स्पष्ट/अचूक भाषण नि संप्रेषणकौशल्ये** ह्या निकषाधारे, अध्यापक कार्याचे मूल्यमापन करावे.

आ) प्रश्न विचारणे, चर्चा, दिग्दर्शन आदि **विविध तंत्रांचा वापर** करून अध्यापकाने विद्यार्थ्यांना अध्यापक कार्याचे मूल्यमापन करावे आणि शिकवण्यात विविधता आणावी. त्यामुळे पाठ त्यांना सोपा व सुरस वाटेल. **विशिष्ट तंत्राची निवड व वापर** या निकषाधारे अध्यापकाचे मूल्यमापन करावे.

इ) **विद्यार्थ्यांना अध्ययानात गुंतवणे** हे अध्यापकात कितपत जमले ह्या निकषाधारे अध्यापकाचे मूल्यमापन करावे. त्यासाठी अध्यापकाचे डोĖयापुढे ठेवलेली उद्दिष्टे, वयोगटानुसार वापरलेली शैक्षणिक साधने, अध्यापनपद्धती, योजलेले उपक्रम/ प्रकल्प/ क्षेत्रभेटी, विद्यार्थ्यात निर्माण झालेली अध्ययन रुची/सवयी. नामा तंत्राद्वारे विद्यार्थ्यांचे प्रगतिमापन ह्या गोष्टींचा विचार मूल्यमापन समयी करावा.

ई) प्रभावी शिक्षकाने विद्यार्थ्यांचे औपचारिक/ अनौपचारिक निरीक्षण करून योग्य प्रत्याभरण करावे व त्यांच्यातील क्षमतेवियी अंदाज करावा.

प्रस्तुत क्षेत्राचे मूल्यमापन खालील बाबींद्वारे करता येईल.

- तज्ञ प्राचार्य/ पर्यवेक्षकाद्वारे, वर्गातील अध्यापकवर्तनाचे थेट निरीक्षण
- मानवी कौशल्य वापरून वस्तु तयार करण्यास शिकवणे.
- विद्यार्थी कार्याचे नमुने
- अध्यापकाने दिलेले स्वाध्याय.

क्षेत्र ४ : व्यावसायिक जबाबदाऱ्या :

पदवी, व्यावसायिकता, अध्यापन व नाना व्यावसायिक जबाबदार्या यांद्वारे अध्यापक विकसित होत असतो.अध्यापक मूल्यमापन समयी, व्यावसायिक जबाबदार्या खालीलप्रमाणे लक्षात घेता येतील.

अ) अध्यापकाचे **विषयप्रभुत्व** मूल्यमापनसमयी महत्त्वाचे ठरते. पाठ्यविषयातील प्रगत नि सखोल ज्ञान असल्यासच तो उत्साहाने, दाखले देत अध्यापन करेल.

आ) अध्यापकाची **चर्चासत्र, कार्यशाळा, परिषदांना उपस्थिती** हा एक नंतरचा मूल्यमापन निकष. अशा उपस्थितीमुळे अध्यापकास व्यावसायिक समस्यांची उकल होऊ शकते.

इ) अध्यापन प्रभावी करण्यासाठी, **प्रयोग / संशोधन प्रकल्पाद्वारे नवतंत्रांचा विकास** अध्यापक कितपत करतो हे पहावे.

ई) तो **बौद्धिकदृष्ट्या जागृत** कितपत आहे हे पहावे. यासाठी व्यावसायकि पुस्तके/ नियतकालिके वाचून सहकाऱ्यांशी चर्चा करतो का? हे पहावे.

उ) अध्यापकाने विद्यार्थीनिहाय कार्यनोंदी अद्ययावत् ठेवाव्यात. तसेच शाळा/ महाविद्यालय **बाह्यसंस्थांशी व्यावसायिक** संबंध कितपत ठेवतो हे पहाणे जरूरीचे आहे.

ऊ) **समावेशक मूल्यमापन** हे गुणदोषात्मक अभिप्राय देण्याची व्यवस्था असलेल्या साध्या मापन श्रेणीद्वारे करावे. ढ/मध्यम/हुशार **विद्यार्थी** अध्यापकवर्तनाबद्दल **दिलेले अभिप्राय** हे अध्यापकाला आपले अध्यापन सुधारण्यास उपयुक्त ठरतात. मदतीचाहात देणाऱ्या **अध्यापकांनी दिलेले अभिप्राय** हे भांडणासाठी नसून दुवा आहे. उभयतांशी त्यांचे संबंध कसे आहेत याचे **प्रशासकीय अधिकाऱ्यांशी मूल्यमापन** करावे.

पदनिश्चयनातील त्रुटी – -

पूर्वग्रह व चुका ह्या पदनिश्चयन करताना खालील प्रकारच्या त्रुटी आढळतात.

अ) मुदत वा कठोरता : अतिमृदु वा अति कठोर वागल्याने परीक्षकाचे मूल्यमापन हे व्यक्तिनिष्ठ होते.

आ) केंद्रीय प्रवृत्ती : स्वत: सुरक्षित रहाण्यासाठी, कसेही मूल्यमापन केले तरी वाचण्यासाठी मध्यमानाच्या/ सरासरीच्या आसपास मापन केले जाते.

इ) तेजोवलय त्रुटी : व्यक्तीच्या एका घटकाच्या मापनाचा प्रभाव सर्व घटकांच्या एकंदरीत मूल्यमापनावर होतो. अशी त्रुटी शिक्षकाबाबतीत खालीलप्रमाणे आढळेल-

ई) विद्यार्थ्यांना शाळेत उशीरापर्यंत थांबून, मार्गदर्शन करणार्या शिक्षकाचे आशयज्ञान व अध्यापनपद्धती चांगली ठरवली जाईल. तसेच, लोकप्रिय शिक्षकालाही उच्च गुण दिले जावू शकतात.

उ) परीक्षकाचा परिणाम : पक्षपातीपणा, एकसुरीपणा, नातेसंबंध यामुळे परिक्षक खर्या गुणांऐवजी, विद्यार्थ्यास अतिशय जास्त/ कमी गुण देतात.

ऊ) अवबोधाचा परिणाम : काही वेळा विद्यार्थ्याविषयी असलेल्या पूर्वग्रह/ पूर्व अवबोधाचा परिणाम परिक्षकाने केलेल्या त्याच्या मूल्यमापनावर होतो. उदा. एखाद्या विशिष्ट भागातील शिक्षक बुद्धिमान व कष्टाळू आहेत, प्रशासकाचा असा विश्वास असेल, तर तो त्या भागातील शिक्षकाला जास्त गुण/ श्रेणी देण्याचा संभव असतो.

ऋ) कृतिक्रम : परीक्षकाने पहिल्या कृतीचे मापन अचूक केल्यावर कृतीच्या दुसर्या आयामाचे मापन पाहिल्याप्रमाणे केले जाते. जर हा कृतीक्रम पहिल्यापेक्षा बदलल्यास, त्यांचे मापन भिन्न होईल.

ऌ) आधिक्य त्रुटी : पूर्वकृतीच्या परिक्षणाचा परिणाम अयोग्यरित्या प्रचलित परीक्षणावर काही वेळा प्रशासक वा सहकाऱ्यांकडून होतो.

परीक्षणसमयी, उपरोक्त समस्यांचे निराकरण केल्यास, समावेशक मूल्यमापन हे अध्यापकाच्या प्रचलित कृतीचे स्पष्ट चित्र देऊ शकेल आणि त्याचे क्षमताविकसत कितपत झाले आहे याचा निर्णय करू शकेल.

कृतिमूल्यामापिकेचे कोणीही अध्यापक स्वागत करत नाही. पण जर अध्यापक (बी.एड. विद्यार्थी देखील) तयार असेल, तर आपले कार्य सुधारण्याचा त्याचा हेतु राहील. शिक्षणप्रणालीला समजून घेत, कार्य सुधारण्याचा त्याचा हेतू राहील. शिक्षणप्रणालीला समजून घेत, बौद्धिक व भावनिक अध्यापक करू इच्छिणार्या अध्यापकाची आज जरूर आहे.

व्यवस्थापन, व्यापार, वैद्यक, उद्योग यासारख्या व्यवसायाबरोबर शिक्षण व्यवसायात देखील कृतिमूल्यमापिकेचा वापर सक्तीचा झाला पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा :-

१) कृति मूल्यमापिका म्हणजे काय? त्याचे उपयोग कोणते?

२) अध्यापकाची कृतिमूल्यमापिका म्हणजे काय? त्याचे निकष स्पष्ट करा.

५.ब.४ कार्यप्रदर्शन मुल्यांकन ३६० अंश अभिप्राय शिक्षक –स्वत:, विद्यार्थी, प्राचार्य, सहकारी, भागधारक

शिक्षणातील ३६० अंश अभिप्राय मूल्यमापन फायदा शिक्षक, शाळा व विद्यार्थ्यांना होतो : कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन करतांना शिक्षण हे एक उपरोधिक आव्हान सादर करते. विद्यार्थ्यांचे ज्ञान आणि कौशल्ये विकसित करण्यात गुंतलेल्या मागण्यांमध्ये व्यस्त असलेले प्रशासन पुरेसा वेळ काढण्यात अपयशी ठरतात.

जेव्हा शिक्षकांना त्यांचे वर्तन आणि कार्यप्रदर्शनाचे मार्गदर्शन करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या विशिष्ट, रचनात्मक अभिप्राय मिळत. संस्थांना कामगिरी मूल्यांकनाच्या नवीन पद्धती शोधण्यास प्रवृत्त केले आहे.

३६० अंश कामगिरी मुल्यमापन म्हणजे काय ?

३६० अंश अभिप्राय मूल्यमापन आणि पारंपारिक कर्मचारी मूल्यांकनामध्ये बरेच फक्त आहेत.

३६० अंश अभिप्राय मूल्यमापन हे एक कार्यप्रदर्शन मूल्यमापन सर्वेक्षण आहे. जे व्यवस्थापक, सहकर्मी, अधीनबद्ध, समवयस्क, आबी ग्राहकांच्या कर्मचाऱ्यांच्या दैनंदिन कामात गुंतलेल्या विविध व्यक्तींकडून गोपनीय निनावी आणि स्पष्ट अभिप्राय गोळा करते.

व्यवस्थापक आणि नेते ३६० अंश अभिप्राय मूल्यमापन साधने ही विविध दृष्टीकोनातून कर्मचाऱ्यांच्या कामगिरीची संपूर्ण माहिती मिळविण्यासाठी सामर्थ्य आणि कमकुवतपणाचे क्षेत्र जे सुधारले जाऊ शकतात ते ओळखण्यासाठी वापरतात.

शिक्षणासाठी ३६० अंश कामगिरी मूल्यमापन प्रणाली !

शालेय मंडळे, विद्यापीठे आणि शैक्षणिक संस्थांनी ३६० अंशाचे मुल्यांकन लागू केले आहे, जे यशाच्या विविध स्तरावर आहेत. काही शिक्षक आणि प्राध्यापक मूल्यमापनामुळे शक्तीची रचना बदलते आणि त्यांची उपजीविका त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या हातात असते या आधारावर ही कल्पना नाकारतात. याउलट, इतर लोक मूल्यमापनाला वैयक्तिक विकासासाठी आणि शिक्षणासाठी अनुकूल शैक्षणिक वातावरण तयार करण्यात मदत करण्यासाठी एक मौल्यवान साधन म्हणून स्वीकारतात.

सकारात्मक परिणाम पाहण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांनी ३६० अंश अभिप्रायासाठी, दोन महत्वाच्या आवश्यकता पाळल्या पाहिजेत :

१) ३६० अंश मुल्यांकन हे मुल्यामापनात्मक नसून विकासात्मक आहे :

पहिल्या गरजेमध्ये समाज समाविष्ट आहे. कामगिरीच्या मुल्यांकनाने लोकांना त्यांच्या नोकऱ्या योग्य रेषेवर असल्यासारखे वाटू शकते. अशा वातारणात जेथे श्रेणी उच्च पातळीचे महत्त्व धा रण करू शकतात. शिक्षकांना श्रेणी देण्याची कल्पना ह प्रतिकूल वाटू शकते.

शिक्षणामध्ये ३६० अंश अभिप्राय मूल्यमापन सादर करताना धोरणाबद्दल जागरूक असणे आवश्यक आहे आणि ३६० अंश कार्य प्रदर्शन मूल्यमापन हे दंडात्मक किंवा मुल्यमापनात्मक नाही याचा पुरुच्चार करणे आवश्यक आहे; हे वैयक्तिक विकास, समर्थन व परस्पर वाढीसाठी संधी प्रदान करण्यासाठी रचलेले आहे.

शिक्षणासाठी ३६० अंश मूल्यमापन साधनाचे मूल्य त्याच्या पुर्वग्रहाच्या अंतर्निहित अभावातुन येते व विविध दृष्टीकोनातून शिक्षकांच्या कार्यक्षमतेचे संपूर्ण, हितकारक मूल्यमापन प्रदान करता येते. मूल्यमापन परिणाम हे प्रासंगिक अंतर्दृष्टी प्रदान करतात. आणि सामर्थ्य आणि सुधारणेच्या संभाव्य क्षेत्रांबद्दल रचनात्मक संभाषणे उघडू शकतात जे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर थेट परिणाम करू शकतात.

शिक्षणातील ३६० अंश मूल्यमापन सर्वेक्षण हे चढउतरांसाठी समायोजित करणे आवश्यक आहे :

दुसऱ्या गरजेत डेटाचा (सामग्री) समावेश होतो. शैक्षणिक व्यवस्थेत कच्ची सामग्री ही संपूर्ण कथा सांगत नाही आणि नैसर्गिकरीत्या होणाऱ्या चढ-उतारांचा विचार करणे

महत्वाचे आहे. वर्गाची वेळ, आकार आणि वर्गातील सरासरी उपलब्धी यातली यासारख्या शिक्षकांच्या नियंत्रणाबाहेरील अनुमानित घटकांचा शिक्षकाच्या मुल्यांकानावर परिणाम होऊ शकतो. हे घटक विचारात घेतले जाऊ शकतात आणि ३६० अंश मूल्यांकनपरिणाम हे चढउतार नाकारण्यासाठी समायोजित केले कौ शकतात. डेटाचा विचार करतांना आणखी एक पैलू म्हणजे सानाकुल. पहिल्या वर्गातील विद्यार्थी हा आढाव्या वर्गातील विद्यार्थ्यांप्रमाणे व्यक्त करू शकत नाही. माहिती ही दोन्ही स्त्रोतांकडून संकुलित केली जाऊ शकते आणि असावी. परंतु सर्वेक्षण प्रेक्षकांसाठी समायोजित करणे आवश्यक आहे .

फायदे :

- वर्ग व्यवस्थापन कौशल्ये किंवा इतर ओळख ज्याचा थेट परिणाम शिकण्याच्या वातावरणावर होतो.

- संवाद कौशल्यांमधील अंतर ओळखणे जे विद्यार्थ्यांची प्रतिबद्धता आणि शिक्षणाला चालना देण्यासाठी सुधारले जाऊ शकतात.

- विद्यार्थ्यांची वर्गात चिंता व्यक्त करण्यास आणि त्याला आवश्यक असलेली मदत मिळण्याची मुभा द्या.

- आंतरवैयक्तिक कौशल्ये विकसित करा. जेणेकरून शिक्षक विद्यार्थ्यांशी सकारात्मक आणि उत्पादक संवाद साधतील.

- शैक्षणिक नेते त्यांच्या व्यवस्थापन कौशल्यांबद्दल अंतर्दुष्टी प्राप्त करू शकतात. कमकुवतपणा सुधारू शकतात आणि शिक्षक, शाळा आणि विद्यार्थ्यांसाठी अधिक प्रभवी नेते बनू शकतात.

शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे त्यांच्या शिक्षकांना आणि प्राध्यापकांना विद्यार्थ्यांना प्रभावीपणे गुंतवून ठेवण्यासाठी आणि शिक्षित करण्यासाठी आवश्यक कौशल्यांवर काय करण्यास मदत करण्यासाठी वैयक्तिक विकास योजना लागू करू शकतात.

शिक्षक त्यांचे ३६० अंश मूल्यमापन प्रगती आणि वैयक्तिक विकासासाठी बेंचमार्क म्हणून वापरू शकतात, त्यांच्या रेटिंगचा संदर्भ ३६० अंश मूल्यांकनासाठी तुलनात्मक बिंदू करू शकतात.

शिक्षणातील ३६० अंश मूल्यमापन साधने शिक्षकांना सहकाऱ्यांशी खुलेपणाने समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी आणि सहकाऱ्यांकडून मौल्यवान इनपुट मिळविण्यासाठी अधिक खुले, प्रामाणिक वातावरण करतात.

या ३६० मूल्यांकनामध्ये आपण मोजत असलेल्या मुख्य क्षमता :

१) प्राधिकरण आणि सक्षमीकरण :

मर्यादित माहिती असतांनाही जलद, आत्मविश्वासाने आणि स्पष्ट निर्णय घेते आणि इतरांनाही तसे करण्यास सक्षम करते.

२) संवाद

स्पष्टपणे, उघडपणे आणि प्रामाणिकपणे संवाद साधतो आणि खुल्या संवादाला प्रोत्साहन देतो.

३) नवोपक्रम

नवीन कल्पना निर्माण करतो, नवीन गोष्टींचा प्रयत्न करतो आणि यशास्थितीला आव्हान देतो.

४) बदल व्यवस्थापित करणे

परिस्थितीशी जुळवून घेतो आणि बदलाचा चॅम्पियन म्हणून कार्य करतो.

५) कामगिरी आणि जबाबदारी

उत्तरदायित्व घेतो आणि परिणाम, चालक कार्ये आणि प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी लक्ष केंद्रित करण्याची मजबूत कामगिरी टिकवतो.

६) आदर

ते कोण आहेत किंवा ते कोणत्या परिस्थितीत आहे याचा विचार न करता प्रत्येकाशी आदराने वागतात.

७) ओळख

इतरांचे प्रयत्न ओळखतो आणि योग्यरीत्या श्रेय सामायिक करतो.

८) प्रशिक्षण

त्यांना त्यांचे ध्येय साध्य करण्यात आणि त्यांची क्षमता परिपूर्ण करण्यात मदत करण्यासाठी इतर लोकांच्या शिकण्याला आणि विकासाला प्रोत्साहन देतो.

९) कामाची प्रतिक्रिया

काम करण्याच्या पद्धतीमध्ये सतत सुधारणा करतो आणि प्रक्रियेची कार्यक्षमता वाढवतो.

१०) धोरणात्मक संरेखन

भविष्यावर लक्ष केंद्रित करतो आणि समस्या व आव्हानांवर एक धोरणात्मक दृष्टीकोन घेतो.

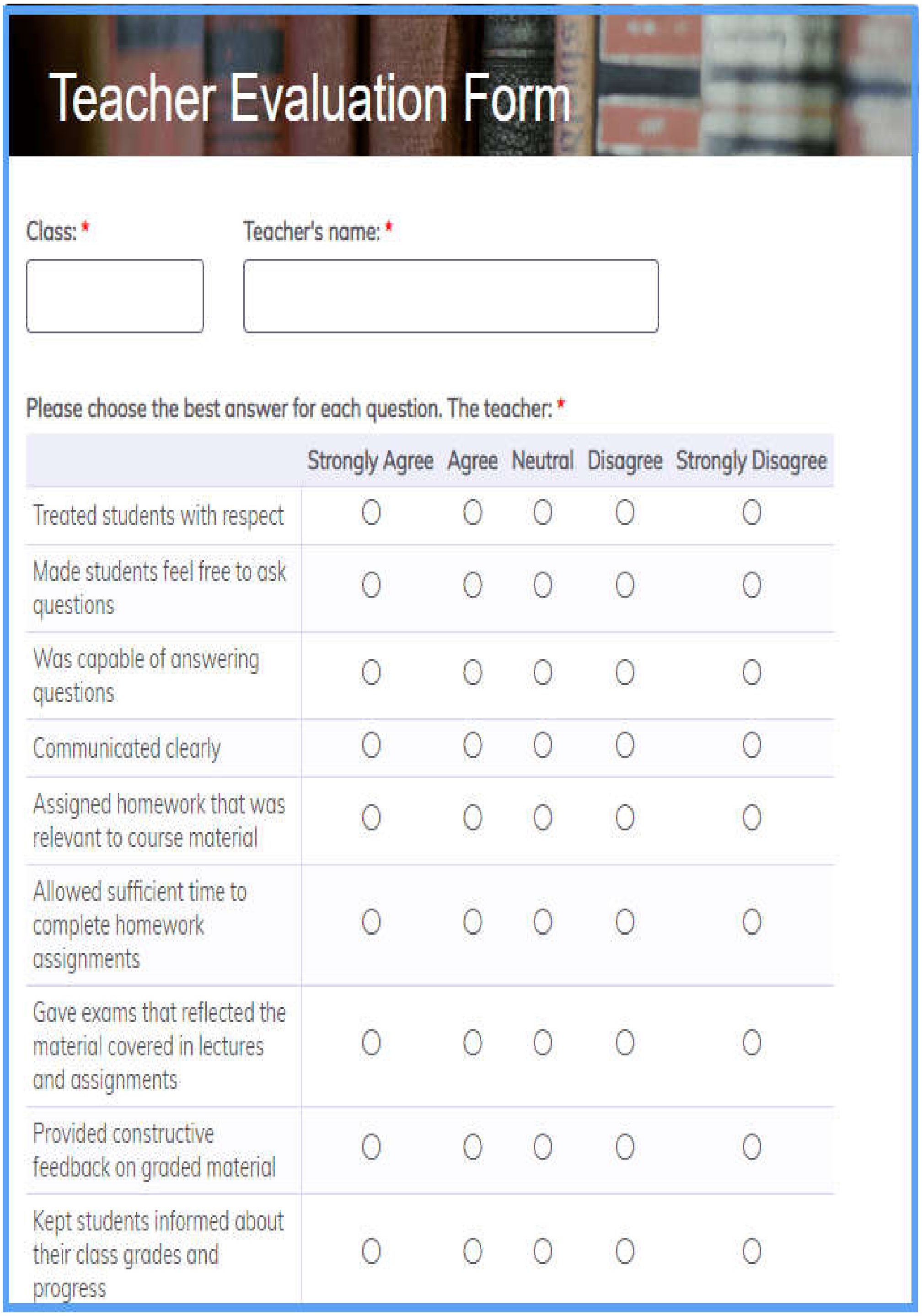

Teacher Evaluation Form

Class: *

Teacher's name: *

Please choose the best answer for each question. The teacher: *

	Strongly Agree	Agree	Neutral	Disagree	Strongly Disagree
Treated students with respect	○	○	○	○	○
Made students feel free to ask questions	○	○	○	○	○
Was capable of answering questions	○	○	○	○	○
Communicated clearly	○	○	○	○	○
Assigned homework that was relevant to course material	○	○	○	○	○
Allowed sufficient time to complete homework assignments	○	○	○	○	○
Gave exams that reflected the material covered in lectures and assignments	○	○	○	○	○
Provided constructive feedback on graded material	○	○	○	○	○
Kept students informed about their class grades and progress	○	○	○	○	○

Teacher Evaluation

Teacher's name: _______________ **Your name:**_____________

1 = rarely **2** = once in a while **3** = sometimes

EXPLICIT CURRICULUM: How well does the teacher teach the core subject?				
1	Teacher is prepared for class.	1	2	3
2	Teacher knows his/her subject.	1	2	3
3	Teacher is organized and neat.	1	2	3
4	Teacher plans class time and assignments that help students to problem solve and think critically. Teacher provides activities that make subject matter meaningful.	1	2	3
5	Teacher is flexible in accommodating for individual student needs.	1	2	3
6	Teacher is clear in giving directions and on explaining what is expected on assignments and tests.	1	2	3
7	Teacher allows you to be active in the classroom learning environment.	1	2	3
8	Teacher manages the time well.	1	2	3
9	Teacher returns homework in a timely manner.	1	2	3
10	Teacher has clear classroom procedures so students don't waste time.	1	2	3
11	Teacher grades fairly.	1	2	3
12	I have learned a lot from this teacher about this subject.	1	2	3
13	Teacher gives me good feedback on homework and projects so that I can improve.	1	2	3
14	Teacher is creative in developing activities and lessons.	1	2	3
15	Teacher encourages students to speak up and be active in the class.	1	2	3

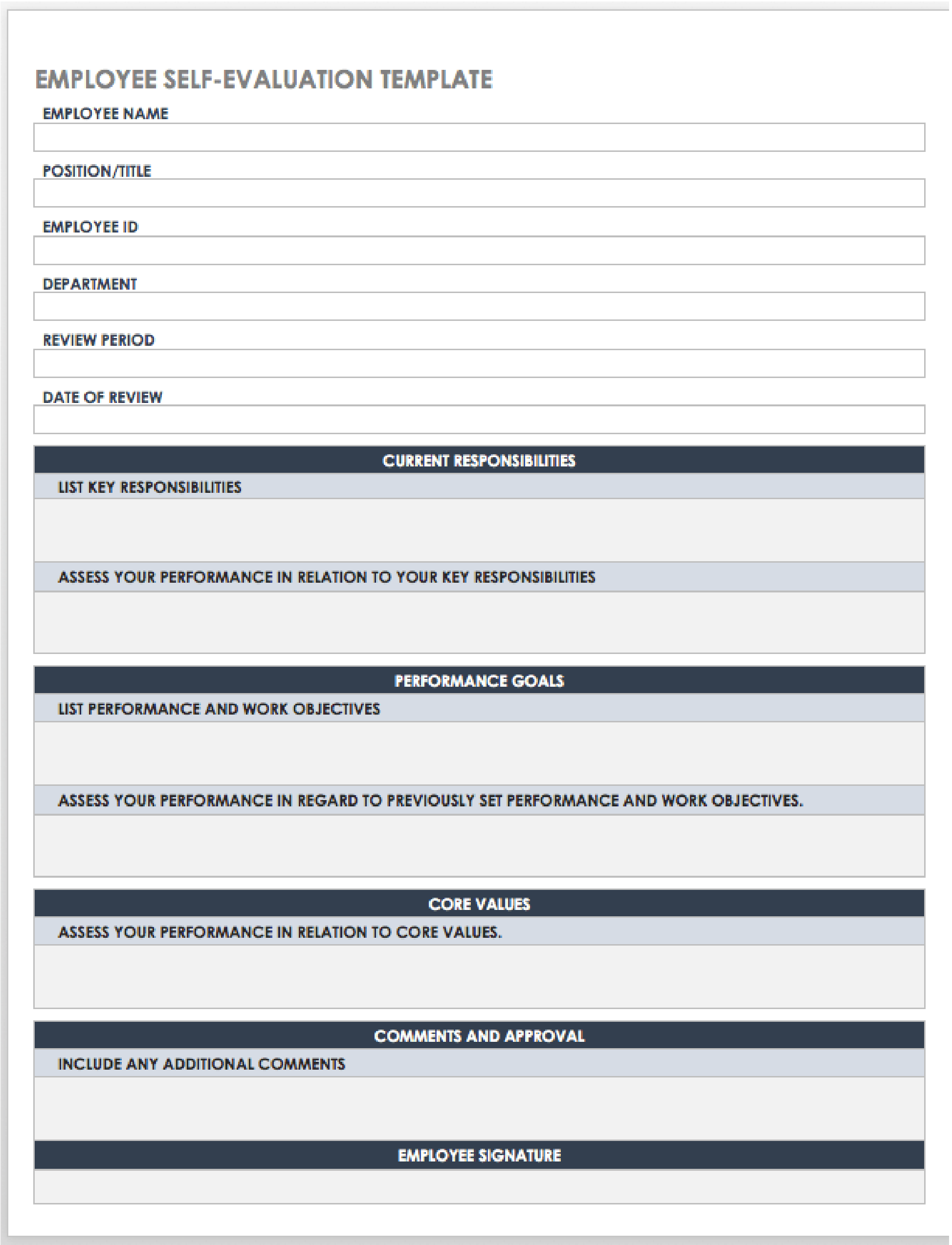

EMPLOYEE SELF-EVALUATION TEMPLATE

EMPLOYEE NAME

POSITION/TITLE

EMPLOYEE ID

DEPARTMENT

REVIEW PERIOD

DATE OF REVIEW

CURRENT RESPONSIBILITIES
LIST KEY RESPONSIBILITIES
ASSESS YOUR PERFORMANCE IN RELATION TO YOUR KEY RESPONSIBILITIES

PERFORMANCE GOALS
LIST PERFORMANCE AND WORK OBJECTIVES
ASSESS YOUR PERFORMANCE IN REGARD TO PREVIOUSLY SET PERFORMANCE AND WORK OBJECTIVES.

CORE VALUES
ASSESS YOUR PERFORMANCE IN RELATION TO CORE VALUES.

COMMENTS AND APPROVAL
INCLUDE ANY ADDITIONAL COMMENTS
EMPLOYEE SIGNATURE

YOUR LOGO HERE

Company Name

Peer Review Questionnaire

Please answer the questions thoroughly and truthfully. Your responses will be compiled along with those provided by other employees. The individual who is being reviewed will not be told which co-workers were asked to complete questionnaires. Thank you for your participation.

Peer Review for:		**Date:**	

Ratings Definition

Use the following scale, thinking specifically of the person whose name appears above.

1 = Never 2 = Occasionally 3= Sometimes 4 = Most of the Time 5 = Always NE = No Experience

Circle the number that most accurately describes your perception for each item. Please note that "NE" means you have no firsthand knowledge or experience with the individual.

1.	Behaves in a manner consistent with the company's mission, vision and values	1	2	3	4	5	NE
2.	Is viewed as a person of integrity by co-workers	1	2	3	4	5	NE
3.	Has an attitude of helpfulness toward co-workers	1	2	3	4	5	NE
4.	Complies with company policies and procedures	1	2	3	4	5	NE
5.	Is professional and courteous when communicating with coworkers	1	2	3	4	5	NE
6.	Represents the company in a positive manner when interacting with customers	1	2	3	4	5	NE
7.	Is interested in continuing to develop new skills and to grow as a professional	1	2	3	4	5	NE
8.	Follows through with tasks and responsibilities in an appropriate and timely manner	1	2	3	4	5	NE
9.	Demonstrates respect for the work and ideas of others	1	2	3	4	5	NE
10.	Is considerate of the needs of others	1	2	3	4	5	NE
11.	Is willing to accept responsibility for his or her own actions	1	2	3	4	5	NE
12.	Is someone that you feel would make an effective supervisor	1	2	3	4	5	NE
13.	Is someone you feel comfortable approaching to ask for assistance or advice	1	2	3	4	5	NE
14.	Stays focused on helping internal and external customers	1	2	3	4	5	NE
15.	Demonstrates a willingness to listen to what others have to say	1	2	3	4	5	NE

PAS FORM B-2

PERFORMANCE APPRAISAL SYSTEM FOR TEACHERS

Name: ____________________ **School:** ____________________

District/Division: ____________________ **Region:** ____________________

Rating Period: ________ **First Semester** ________ **Second Semester** ________ **School Year** ________

	O	VS	S	Unsatis-factorily	Poor	Equivalent
PERFORMANCE INDICATOR	**10**	**8**	**6**	**4**	**2**	**Rating**
I. INSTRUCTIONAL COMPETENCE (70%)						
A. Lesson Planning and Delivery (45% for Teachers, 40% for Master Teachers)						
1. Formulates/adopts objectives of lesson plan	○	○	○	○	○	
2. Selects content and prepares appropriate instructional materials/teaching aids	○	○	○	○	○	
3. Selects teaching methods/strategies	○	○	○	○	○	
4. Relates new lesson with previous knowledge/skills	○	○	○	○	○	
5. Provides appropriate motivation	○	○	○	○	○	
6. Presents and develops lessons	○	○	○	○	○	
7. Conveys ideas clearly	○	○	○	○	○	
8. Utilizes the art of questioning to develop higher level of thinking	○	○	○	○	○	
9. Ensures pupils/students participation	○	○	○	○	○	
10. Addresses individual differences	○	○	○	○	○	
11. Shows mastery of the subject matter	○	○	○	○	○	
Assessment						
12. Diagnoses learner's needs	○	○	○	○	○	
13. Evaluates learning outcomes	○	○	○	○	○	
14. Assesses lesson to determine desired outcomes within the alloted time	○	○	○	○	○	
Management of time and learning environment						
15. Maintains clean and orderly classroom	○	○	○	○	○	
16. Maintains classroom conducive to learning	○	○	○	○	○	
Total Score						
Sub-Rating (Total Score/16 x 45% or 40%)						
TOTAL RATING						

Stakeholders	Needs	Drivers
Government	Quality education. Well-formed citizen.	Education policies, approval rate, evaluation results, public acceptance.
Society	Well-formed citizen. Economically productive.	Job market, individual and collective desires, economy, technological trends.
School Management	Well-formed citizen. Individual capable of performing professionally. Operational efficiency.	Regulatory policies and laws, market positioning, financial health, operational efficiency, learning, technological trends.
Parents	Well-formed children. Children capable of achieve their goals. Feedback. Synergy with teachers.	Learning, communication, technological trends, child training, economics.
Teachers	Reliable information. Learning process. Synergy with parents. Identify improvement points.	Learning, communication, technological trends, teaching methods.
Students	Learn. Being engaged. Feel himself/herself as part of the process.	Learning, engagement, trends, communication.

VIT
Vellore Institute of Technology

IQAC Satisfaction Survey for Employer
(On Curriculum, Course, Teaching-Learning and Evaluation)

Dear Employer,

Many graduates from VIT are already working in your organization. We are thankful to you for providing them employment with your esteemed organisation. We appreciate if you can spare your valuable time to fill up this feedback form. It will help us to improve the Institute further and provide you better employees in future.

S. No.	Descriptor	Strongly agree	Agree	Neutral	Disagree	Strongly disagree
1	The technical knowledge of the students is good					
2	The curriculum and syllabus provide sufficient knowledge in the area of study					
3	The students are able to work as part of the team					
4	The students maintain cordial relation with peers and seniors					
5	Communication skills of the students are good					
6	Students have the required managerial / leadership qualities					
7	Students volunteer to get into new initiatives taken up by the industry					
8	Students contribute substantially to the growth of the industry					
9	Students align themselves to the demanding needs of the industry					
10	The curriculum and non-curricular initiatives taken up by VIT has helped the students to attain the required competency level					
11	Students have the ability to learn industrial practices fast and mould themselves into the stream					

Any other points to improve the student quality:

Signature with Name and Industry Name

५.ब.५ सारांश

सध्याच्या समाजात, अध्यापकाने एक व्यावसायिक म्हणून उच्च शैक्षणिक गुणवत्ता, शिक्षणशास्त्रीय व प्रात्यक्षिक कौशल्ये, नैतिकमूल्ये त्याच्याजवळ असली पाहिजे. दुर्दैवाने अध्यापन हे अजूनही संक्रमणावस्थेत असलेले क्षेत्र असून, स्वतंत्र व्यावसायिक ओळख प्राप्तीसाठी धडपडत आहे. अध्यापनाला व्यवसाय म्हणावे का? यावरील वाद अजूनही मिटलेला नाही. त्यामुळे स्वत:ला व्यावसायिक,अर्धव्यावसायिक वा अव्यावसायिक यापैकी कोणत्याही गटात बसवावे अशा अध्यापकापुढे प्रश्न आहे. प्रथम दर्जाची जबाबदारी सोपवून दुय्यम दर्जा दिल्याची अध्यापनसमाजात भावना आहे.

सेवापूर्व व सेवांतर्गत स्तरावरील अध्यापक शिक्षकांचीही हीच तऱ्हा आहे, असा गोंधळ असणे अध्यापन व्यवसायाला घातक आहे, उगवत्या समाजात त्यांच्याकडून अपेक्षित असलेली व्यावसायकिता मिळवण्यातही ही गोष्ट अडथळा ठरू शकते. म्हणून इतर व्यवसायांप्रमाणे व्यावसायिक ठरणे दूरचे ठरणार आहे.

जागतिक समाजातील व्यावसायिकतेत अध्यापक हा नवोपक्रमशील वृत्तीचा, मार्ग चोखाळण्यात लवचिक, मनाने, चौकस व परावर्तनशील असणे अपेक्षित आहे. आपल्या विषयक्षेत्रातील वाढते ज्ञान आत्मसात करून करून व्यावसायिकरित्या सज्ज व निरंतर सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रमांद्वारे, व्यावसायिक विकास साधला पाहिजे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाद्वारे (NPE-1986), अध्यापक शिक्षण ही निरंतर प्रक्रिया असून सेवापूर्व व सेवांतर्गत घटकांपासून ते वेगळे करणे शक्य नाही. DIET व SCERT ह्या संस्थांनी सेवापूर्व/ सेवांतर्गत घटकांच्या गुणवत्तेत सुधारणा करणे अपेक्षित आहे. तथापि अपुरे प्रशिक्षित तज्ञ व भौतिक सुविधांचा अभाव ह्यामुळे हे होणे दूरचे आहे.

शिक्षक परिणामकारकता ही अध्यापकाच्या व्यावसायिक उत्तरदायित्वावर अवलंबून आहे. प्राचार्य/ शिक्षणाधिकारी हे अध्यापक कार्य नियंत्रित करू शकतात. ह्या जगात अध्यापक हा ज्ञान देणारा तांत्रिक नसून तो नैतिक दुवा मानला जातो. जबाबदारी स्विकारण्याची इच्छा, शालेय कामकाजाबद्दल जाणून घेण्याचा समाजाचा व विद्यार्थ्यांमध्ये सुधारणा झाली की नाही हे ठरवणे, ह्या सार्या गोष्टींचे उत्तरदायित्व अध्यापकावर असते.

अध्यापक व अध्यापकशिक्षकांची परिणामकारकताही कृतिमूल्यमापिकेद्वारे जोखली जाते. त्यामुळे कृतिमूल्यमापिका ही शिक्षणक्षेत्रातील सध्याची गरज मानली जाते.

अध्ययन समाजाचे स्वप्न साकारण्यासाठी, नैतिक, बौद्धिक - प्रात्यक्षिक - संप्रेषण कौशल्यांनी सुसज्ज अशा प्रभावी शिक्षकाची गरज आहे. सरतेशेवटी असे म्हणतात, मुलांविषयी सहृदय, उत्कृष्टतेसाठी/ सर्जनशीलतेसाठी जोर एकवटल्यास चांगला अध्यापक होऊ शकतो.

५.ब.६ स्वाध्याय

१) व्यवसाय म्हणजे काय?

२) व्यवसाय व व्यावसायिकता यातील फरक लिहा.

३) व्यवसायनीती म्हणजे काय? ती का आवश्यक आहे?

४) शिक्षकपरिणामकातेचा अर्थ व घटक स्पष्टकरा.

५) कृतिमूल्यमापिका म्हणजे काय? त्याचे उपयोग कोणतेआहेत?

६) अध्यापक / अध्यापकशिक्षकांच्या विकासासाठी, त्यांचे कृतिमूल्यमापिकेद्वारे कसे मूल्यमापन कराल?

संदर्भ :

- Prasad, Himadri & Prasad Dharmendra (2005), Forwards, Professionalism in Education, University News, 43 (18), May 02-08.
- www.google.com

❖❖❖❖

५क

अध्यापक शिक्षणातील संशोधन

घटक रचना :

५क.० उद्दिष्टे

५क.१ प्रास्तविक

५क.२ अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाचे स्वरुप व हेतु

५क.३ अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाची व्याप्ती

५क.४ अध्यापक शिक्षणातील संशोधनक्षेत्रे

५क.४.१ अध्यापकशिक्षणातील संशोधन समस्या

५क.५ अध्यापक शिक्षणातील संशोधन प्रवाह

५क.६ अध्यापक शिक्षणातील जालीकरण व सहप्रयोगीकरण

५क.७ अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाचा ध्वन्यर्थ

५क.८ सारांश

५क.९ स्वाध्याय

५क.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यावर तुम्हाला खालील बाबींची जाणीव होईल -

- अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाचा हेतु
- अशा संशोधनाची व्याप्ती
- अध्यापक शिक्षणातील संशोधन समस्या
- अध्यापक शिक्षणातील संशोधन प्रवाह
- अध्यापक शिक्षणातील जालीकरणाचे महत्त्व

५क.१ प्रास्ताविक

शैक्षणिक व्यवहार सुधारण्यासाठी विकसित केलेल्या नवज्ञानाचा उपयोग जे करते त्यास शैक्षणिक संशोधन म्हणतात. ही बाब अध्यापक शिक्षणालाही लागू पडते. संबंधित साहित्याचा आढाव्याद्वारे संशोधनाचे शैक्षणिक ज्ञानास लाभलेल्या योगदानाचे दर्शन घडते. तथापि शैक्षणिक व्यवहारावर संकलित संशोधन निष्कर्षांचा कितपत परिणाम होते

हे ठरविणे कठीण आहे. जेव्हा संशोधित ज्ञान हे शैक्षणिक धोरण ठरवणाऱ्यांचे लक्ष वेधून घेते, तेव्हा ते अशा ज्ञानास एक माहितीस्त्रोत म्हणून वापरता वा एखाद्या अप्रिय निर्णयाचे समर्थन करण्यास ते वापरतात वा अर्थस्त्रोत कमी करण्यासाठी वा प्रचलित श्रध्दांना धक्का देणाऱ्या संशोधन निष्कर्षांना वगळण्यासाठी वापरतात.

असे असून सुध्दा, सामान्यत: शैक्षणिक संशोधन व विशेषत: अध्यापक शिक्षणातील संशोधन सातत्याने वाढत आहे व ज्ञानशाखेत भर टाकत आहे.

५क.२ अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाचे स्वरुप व हेतु

अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाचे दोन मुख्य हेतु आहेत –

अ) शैक्षणिक तत्व समजण्यासाठी **ब) ते बदलण्यासाठी**

एखादे **शैक्षणिक तत्त्व समजण्यासाठी**, ते तात्त्विक चौकटीत बसले पाहिजे. त्यामुळे, त्या तत्वाची संकल्पना स्पष्ट, नियंत्रित व ओळखऱ्यास मदत होते. उदा. अध्यापन स्पष्ट करण्यासाठी, अध्यापन निगडित गोष्टींच्या संकल्पना चौकट समजून घ्यावी लागते. म्हणजेच अध्यापनसंबंधित चलांचे स्वरूप व त्यांचे परस्परसंबंध स्पष्ट करता आले पाहिजे.त्या तत्वाच्या सर्वंकष आकलनाचा अंदाज करता आला पाहिजे. चलांच्या आंतरसंबंधांची संकल्पना डोËयासमोर आली पाहिजे. यात सिद्धांतांची पडताळणीचा समावेश होणार नाही. अध्यापक शिक्षणाशी संबंधित पूर्वानुमान-प्रक्रिया-फलित ह्या पद्धतीत सुघटित अशी चौकट लागू पडते. व्यक्तिमत्वविषयक चलांचा पूर्वानुमान चलांमध्ये समावेश होतो. प्रक्रियाचले ही अभ्यासक्रम व्यवहार / अध्यापनाशी संबंधित असतात. फलितचल हे चाचणीमधील विद्यार्थ्यांचे संपादन दाखवते. अध्यापक शिक्षणामध्ये चलांमधील संबंध स्पे्ट करणे महत्त्वाचे आहे. चलांमध्ये संबंध असणे ही एक गोष्ट, तर त्यांच्यातील संबंध स्पष्ट करता येणे ही दुसरी गोष्ट. अशा तर्हेने अशा संबंधांवर कोणत्या प्रेरणा प्रभाव टाकतात हे माहित असणे आवश्यक आहे आणि त्याचवेळी त्या संबंधामागील अदृश्य प्रक्रिया समजून घेणे जरूरीचे आहे. अध्यापक शिक्षणातील कार्यरत चलांच्या संबंध जालातील चले नियंत्रिक करणे गरजेचे आहे. चलांची गतिमानता स्वतंत्ररित्या अभ्यासणे कठीण आहे. उदा. मानसिक बैठक, व्यक्तिमत्त्व, भाषेचा अस्खलिपणा, संप्रेषण कौशल्ये, प्राप्त प्रशिक्षण, अनुभव, प्रेरणा, इयत्ता, आशय, वर्गस्थिती अशी कैक घटकांवर प्रशिक्षणार्थी अध्यापकाची सरावपाठातील कृती अवलंबून असू शकते. नवीन प्रशिक्षण पद्धतीचा प्रशिक्षणार्थ्यांच्या अध्यापनकृतीवर, सरावावर कितपत परिणाम होतो याचा अभ्यास संशोधकाला करण्याची इच्छा असते. त्याला उपरोक्त चले नियंत्रित करणे शक्य असते. अन्यथा प्रशिक्षणाच्या परिणामकारकतेविषयी तंतोतंत निष्कर्ष काढणे शक्य होणार नाही. प्रायोगिकरित्या वा संख्याशास्त्राने आंतारिक चलांचा प्रभाव नियंत्रित केला पाहिजे. स्वतंत्र (स्वाश्रयी) चलाचा परतंत्र (आश्रयी) चलावर होणार परिणाम, त्यात होणारे बदल, संशोधकाला दूरदृष्टीद्वारे ओळखता आले पाहिजे.

शैक्षणिक तत्वात/ बाबीत रूपांतर घडवणे म्हणजे सुधारणा म्हणून त्यातील बदलांना अपेक्षित रूप देणे. अध्यापक शिक्षणातील प्रचलित प्रथा असमाधानकारक असल्यास अध्यापक शिक्षणाच्यारचनेबरोबर प्रक्रियेतही बदल होणे गरजेचे आहे. संशोधनाधरित बदल हे द्दढ व परिणामकारक असल्याने, संशोधन हे बदलांना आवश्यक अशी भूमी तयार करते.

आपली प्रगती तपासून घ्या:

१) अध्यापनशिक्षणातील संशोधनाचे प्रमुख हेतू कोणते?

२) 'अध्यापक शिक्षण' ह्या क्षेत्रातील संशोधन हे 'शैक्षणिक बाब' समजण्यास कशी मदत करेल?

३) अध्यापक शिक्षणातील संशोधन हे शैक्षणिक बाबीमध्ये रुपांतर घडवण्यात कशी मदत करते?

५क.३ अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाची व्याप्ती

अध्यापक शिक्षणसंस्थेच्या अनेक उपसंस्था आहेत. त्यांच्यामध्ये सतत आंतरक्रिया घडते. आगमके, प्रक्रिया, निर्गमके हे सदर संस्थेचे घटक हे संशोधनात उपयोगी पडतात. अध्यापक शिक्षक व विद्यार्थी शिक्षकांची वैशिष्ट्ये, अध्यापक शिक्षणाची ध्येये व साधनसामुग्री यांचा आगमकांमध्ये समावेश होतो.

आंतरक्रियामध्ये अध्यापन व मूल्यमापन ह्या कौशल्यांना अनुरुप अध्ययन अनुभवांचा समावेश होतो. विद्यार्थी, विद्यार्थी शिक्षकव अध्यापक शिक्षक यांच्यातील वर्गांतर क्रियांचा प्रक्रियामध्ये समावेश होतो.

निर्गमकांमध्ये त्वरित व विलंबित फलितांचा समावेश होतो. तात्विक ज्ञानप्राप्ती, अपेक्षित कौशल्ये व अभिवृत्ती यांचे संपादन यांचा समावेश त्वरित निर्गमकांमध्ये होतो. तात्विक ज्ञानाची/ कौशल्यांची/ अभिवृत्तींची धारणा व अध्यापक परिणामकारकतेचे विकसन यांचा विलंबित निर्गमकांमध्ये होतो.

वर्णनात्मक सर्वेक्षण, प्रायोगिक अभ्यास, विकासात्मक अभ्यास, संबंधात्मक अभ्यास ह्या मुख्य संशोधनपद्धती होत. वर्गव्यवहार सुधारण्यासाठी अध्यापक-शिक्षक हे कृतिसंशोधनाचा देखील वापर करतात. अध्यापक शिक्षणविषयक माहिती संपादन व सदर शिक्षणाची वैशिष्ट्ये वर्णन करण्यासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण करतात. अध्यापननीती व प्रशिक्षण कार्यक्रमांची परिणामकारकता अभ्यासण्यासाठी प्रायोगिक अभ्यास करतात. जर अ =आगमक (प्रक्रियेत भाग घेणारे घटक), ब =प्रक्रिया, क =निर्गमक (प्रक्रियेचे फलित) असल्यास, (अ) आणि (ब), (ब) आणि (क), (क) आणि (अ) यांच्यातील संबधात्मक अभ्यास करता येतो. विशिष्ट कालावधीसाठी, अध्यापक शिक्षणातील घटकांची स्थिती वा त्यांतील ऐतिहासिक बदल अभ्यासण्यासाठी विकासात्मक अभ्यास केला जातो. ह्यामुळे अध्यापक शिक्षणाचा भिन्न अंगांचे पद्धतशीर दशर्न घडते.

५क.४ अध्यापक शिक्षणातील संशोधनक्षेत्रे

अध्यापक शिक्षणविषयक चलांची भलीमोठी पंगत बसलेली दिसते. उदा. निवडपद्धती, निवडीसाठी चाचणीसंच, निवडनिकषानुसार त्यांचे साफल्य जोखणे. विद्यार्थी शिक्षकांचे/ अध्यापक शिक्षकांचे व्यक्तिमत्व, भिन्न प्रशिक्षणप्रकार, प्राथमिक/ माध्यमिक स्तरीय अध्यापक शिक्षण. काही संशोधने एकांगी वाटतात विशिष्ट वर्गीकरण पद्धतीमुळै चलांचा गुच्छ ओळखता येतो. अशा गुच्छालाच 'संशोधनक्षेत्र' म्हणतात.

१९६०-७० दरम्यान, अध्यापक शिक्षणातील संशोधने ५ क्षेत्रात विभागलेली आढळतात.उदा. निवडीचे निकष, क्षमता, शिक्षक वैशिष्ट्ये, शिक्षकांचे सेवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षण, कार्यभार, व्यावसायिक अपेक्षा,शिक्षकांच्या अडचणी, भारतीय अध्यापक शिक्षणातील कार्यपद्धती, शिक्षकाचे व्यक्तिमत्व. १९७०-८० दरम्यान, संदर्भ, पूर्वानुमाने, प्रक्रिय, फलिते अशा गटांमध्ये संशोधनक्षेत्रे विभागली गेली.

विद्यार्थीशिक्षकाची वैशिष्ट्ये, संस्थात्मक वैशिष्ट्ये, यांचा संदर्भचलांमध्ये समावेश होतो. प्रचलित अनुभव, शैक्षणिक गुणवत्ता, क्षमता, व्यक्तिमत्वघटक, बुद्धिमत्ता ही विद्यार्थी शिक्षकाची वैशिष्ट्ये आहेत. अध्यापक शिक्षणसंस्था, प्रशासकीय यंत्रणा, वर्गवातावरण, अभ्यासक्रमचौकट यांचा संस्थात्मक वैशिष्ट्यांमध्ये समावेश होतो.

अध्यापक शिक्षकांचे आकारात्मक अनुभव, त्यांचे शिक्षण/ प्रशिक्षण, प्रेरणा, क्षमता, व्यक्तिमत्व घटक, बुद्धिमत्ता, अध्यापन व प्रशिक्षण कौशल्ये अशाअध्यापक शिक्षकांच्या वैशिष्ट्यांचा पूर्वानुमानचलांमध्ये समावेश होतो.

वर्गांतरक्रिया, वर्गव्यवहार, अध्ययनास प्रवृत्त करणाऱ्या मध्यस्थ प्रक्रिया अशा चलांना प्रक्रियाचलांमध्ये समावेश होतो. लक्ष देणे, सराव, कार्याचा पाठपुरावा, कृतिशील अध्ययनवेळ,विद्यार्थीशिक्षकांची अध्ययनकार्यातील सहभाग ही ह्याचप्रकारची चले आहेत. वर्गातील अध्यापकवर्तन, अध्यापकाचे निरीक्षणवर्तन ही चले देखील ह्याच प्रकारात मोडतात.

अध्यापक शिक्षणाची फलितांवर आधारित चले दोन प्रकारची आहेत - विद्यार्थीशिक्षकाचे संपादन, अभिवृत्ती व कौशल्ये ही त्वरित फलिते पहिल्या प्रकारची आहेत. व्यावसायिक कौशल्ये, अध्यापनयश, अध्यापनपरिणामकारकता ही दीर्घकालिन फलिते दुसऱ्या प्रकारची आहेत.

आपली प्रगती तपासा -

१) संदर्भ, पूर्वानुमान, प्रक्रिया व फलित चले ह्या चलांबाबतीत अध्यापक शिक्षणातील गरज स्पष्ट करा.

५क.४.१ अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाला भेडसावणाऱ्यासमस्या :

गुणात्मक सुधारणेसाठी अध्यापक शिक्षणात संशोधन घडणे गरजेचे आहे. आंतरिक व बाह्यात्कारी अशा दोन्ही प्रकारच्या आढळणार्या अध्यापक शिक्षणातील संशोधनसमस्या खालीलप्रमाणे आहेत -

- **गुणवान व्यक्तीचा अभाव :** किमान क्षमता, कौशल्ये यांची संशोधकांकडे कमतरता आढळते. ती मिळवणे ही जाणीवपूर्वक प्रक्रिया आहे. गुणवत्ते व्यतिरिक्त अध्यापक शिक्षणाचे तत्वज्ञान, शास्त्रीय पृच्छाविषयक कौशल्ये, विश्लेषण, अन्वयार्थ व निर्णय घेण्याची क्षमता संशोधकांकडे हवीत.

- **प्रेरणेचीकमतरता:** संशोधकाकडे गुणवत्ता व संशोधनविषयक कल नसतो तेव्हा प्रेरणेची कमतरता जाणवते. त्याला धीर देवून त्याच्या क्षमतांचा वापर करण्यास योग्य उत्तेजन दिले जात नाही.

- **सोयीसुविधांची कमतरता :** पुष्कळदा संशोधन प्रवृत्त करणार्या आवश्यक बाबींची कमतरता जाणवते. उदा. योग्य नियोजनासाठी, न्यासाच्या विश्लेषणासाठी संख्याशास्त्रीयपद्धती, फलितांचे उचित वृतांतलेखन याविषयी तज्ञसल्ल्याचा अभाव. उपकरणे, सामुग्री यांच्या कमतरतेमुळे संशोधनात अडथळे येत असतात.

- **वित्तविषयक समस्या :** आर्थिक कमतरतेमुळे संशोधन कमी झालेले आहे. युजीसी, एनसीइआरटी, आयसीएस्एस्आर् सारख्या संस्थादेखील अर्थसहाय्य करण्यास अयशस्वी ठरतात.

- **हेतुशून्यता :** हेतुशून्यता म्हणजे चलांमध्ये अर्थपूर्ण संबंधाचा अभाव. गृहित व परिकल्पनेसाठी संशोधन हे पूर्वसंशोधनावर आधारलेले असावे. तरच त्या ज्ञानशाखेत टप्पावार वृद्धी होईल. कैक संशोधनाची एखाद्या बाबीचे सुस्पष्ट आकलन होण्यासाठी, अशा संशोधनांमध्ये योग्य दुवा साधला जाणे महत्त्वाचे आहे. यामुळै संशोधनांची पुनरावृत्ती टळेल आणि संबंधित सर्व बाबी/ चले यांची दखल योग्य तर्हेने घेतली जाईल.त्यामुळे अंदाज करणे कठीण होईल व अध्यापक शिक्षणातील प्रचलित संशोधनाहून ते काहीसे वेगळे होईल. त्यामुळे वैयक्तिक परिकल्पनांची चाचणी करणे शक्य होईल. परिणामी ज्ञानवृद्धी ही संथ वा शून्य होईल. म्हणून संशोधनाचे दीर्घकालीन नियोजन हवे.

- **सहमतीची कमतरता :** संशोधकांच्या सहभागामुळे,शिक्षणक्षेत्रात भिन्न दृष्टिकोन व अग्रकम आढळतात. एका समान तात्विक हेतूसाठी, विशिष्ट कालावधीत संशोधन करण्यासाठी विचारांची सहमती संशोधकाला मदत करते.

- **वृत्तांताची कमतरता :**अध्यापक शिक्षणातील काही क्षेत्रांकडे दुर्लक्ष झालेले आढळते. ठराविक कालावधीत काही क्षेत्रांना संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्व लाभते.

उदा. अध्यापकवर्तन, सूक्ष्मअध्यापन, चाचणी तयार करणे या प्रत्येक बाबतीत कैक संशोधने झाली आहेत. संतुलित व एकसमान प्रगतीसाठी तात्विक / विषयनिष्ठ संशोधन होणे गरजेचे आहे.

आपली प्रगती तपासा

१) 'अध्यापक शिक्षणात संशोधन' करताना येणार्या समस्या कोणत्या?

५क.५ अध्यापक शिक्षणातील संशोधनप्रवाह

संख्यात्मक झेप : १९५६ साली, बानर्जी यांनी अध्यापक शिक्षणात प्रथम संशोधन केले. त्यानंतर १९७३ पर्यंत झालेल्या पहिल्या सर्वेक्षणात ४५ संशोधने झाल्याची नोंद झाली. दुसऱ्या सर्वेक्षणात १९७८ पर्यंत ६५ संशोधने झाली. त्यानंतर १९८३ पर्यंत ११६ संशोधने झाली. यावरुन अध्यापक शिक्षणाकडे लोक आता आकर्षित होत आहेत असे आढळते. नमुनागटांची, तयार साधनांची व तज्ञांची सहज उपलब्धता ही ह्या आकर्षणाची कारणे ठरली आहेत.

अध्यापनाची रचनाबद्धता :

'व्याख्यान' ह्या पारंपारिक पद्धतीने आपले अध्यापन भारलेले आहे. वास्तविक ती एकमार्गी आंतरक्रिया आहे. क्रमान्वित अध्ययन, प्रतिमानाधिष्ठित अध्यापन, संरचित व्याख्यान ह्यासारख्या संरचित पद्धतींकडे आपण व्याख्यान पद्धतीकडून वळलो आहोत. अध्यापक शिक्षण स्तरावर अध्यापन ही एक पद्धतशीर उपक्रम करणे हा ह्या संशोधनाचा हेतू आहे. तसेच त्यासाठी अध्यापननीती तयार करणे हे देखील एक लक्ष्य असेल.

उद्दिष्टांचा मोठ्या प्रमाणावर समावेश :

अधिकाधिक उद्दिष्टे, समाविष्ट होण्याच्या दृष्टिने संशोधनात प्रयत्न झालेले आढळतात. 'वर्गाध्यापनाची गतिमानता समजणे' हे उद्दिष्ट मिळवण्यासाठी व पाठाचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करण्यासाठी वर्गांतरक्रिया विश्लेषणाचा उपयोग हा अशा प्रयत्नांपैकी एक आहे.अध्यापन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी 'सूक्ष्म अध्यापन' उपयोगी पडते. तात्विक ज्ञान परिणामकारकरित्या आत्मसात करण्यासाठी क्रमान्वित अध्ययन वापरतात. सामाजिक आंतरक्रिया कौशल्ये व बोधात्मक कौशल्ये विकसित करण्यासाठी 'चर्चापद्धत' ही उपयोगी पडते. उपयोजन व निर्णय घेणे ही कौशल्ये/ क्षमता ही विकसित करण्यासाठी 'अभिरुपता' तंत्र उपयुक्त ठरते. अशा तर्हेने संशोधनाच्या भिन्न क्षेत्रे / उपक्षेत्रांमध्ये संशोधन होऊन अध्यापनशिक्षणअची उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न झालेला आढळतो.

पर्यायी प्रतिमाने :

'हर्बार्ट-प्रतिमान', फ्लॅन्डरचे आंतरक्रिया प्रतिमान, सूक्ष्मअध्यापन ह्यांवर आतापर्यंत संशोधने झाली. संकल्पनाप्राप्ती, पृच्छाप्रशिक्षण, अग्रत संघटन आदि वर्तन प्रतिमानांवर अलिकडे संशोधने झाली.

संदर्भ, पूर्वानुमान, प्रक्रिया व फलित आदि चले, अध्यापनशैली, अध्ययनशैली, अध्यापकवैशिष्ट्ये, विद्यार्थीवैशिष्ट्ये,शिक्षणाचे व्यवस्थापन, शैक्षणिक तंत्रविज्ञान ही क्षेत्रे अध्यापक शिक्षणातील संशोधनास आव्हान देणारी ठरली आहेत.

आपली प्रगती तपासा :

१) आपल्या मते, संशोधकांचे लक्ष वेधू शकतील अशी संशोधन क्षेत्रे कोणती आहेत?

५क.६ अध्यापक शिक्षणातील जालीकरण व सहप्रयोगाचे महत्व

अध्यापक शिक्षणातील संस्थांच्या विभक्तिकरणाच्या व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) ठरवण्याच्या वेळी 'अध्यापक शिक्षणाची स्थिती' यावर पुनरावलोकन केले गेले. अध्यापक शिक्षणसंस्था ह्या एकमेंकापासून व शाळंपासून दूर गेल्या आहेत. त्यांच्यातील संवादही माफक आहे. राज्य व राष्ट्रीय संस्थांपासूनही त्या वेगळ्यअ पडल्या आहेत. कार्यक्षम व सहज कार्यवाहीसाठी, अध्यापक शिक्षणसंस्था, राज्य / राष्ट्रीय यांच्यात योग्य जाळे गुंफण्याची गरज आहे. त्याचे फायदे खालीलप्रमाणे.

- **जालीकरणाचे फायदे :** जिल्हा, विभागीय व राज्यपातळीवर संसाधन व सोयी यांची कमला उपयोगिता होण्यासाठी रेटा लावणे शक्य आहे. ह्यामुळे द्विसक्ती व वाया जाणे टळेल. शाळांना आवश्यक असलेले मनुष्यबळव सामुग्री अनेक संस्था पुरवत असतात.

- **अध्यापकांचा विकास :** अध्यापन-अध्ययन क्षमतेमध्ये गुणवत्ता सुधारण्यासाठी अपेक्षित अध्यापनक्षमतेचा विकासार्थ असे संस्थांचे जाळे उपयुक्त ठरते. ग्रामीण भागातील शिक्षकांचा गरजा भागवण्यासाठी उपलब्ध तज्ञता वापरता येईल.

- **गुणवत्तेमधील सुधारणा :**शालेय शिक्षण सुधारण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण अध्यापक शिक्षणाची प्रणाली विकसित होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी सेवापूर्व व सेवांतर्गत कार्यक्रमाचे प्रमाणीकरणासाठी हे संस्थाजाल उपयोगी पडेल.

- **सुधारणेसाठी प्रत्याभरण :** अशा संस्थाजालाद्वारे अध्यापक शिक्षण कार्यक्रमाचे कार्यक्षम व परिणामकारी नियंत्रण व मूल्यमापन घडेल.

- **संस्थाजालाची रचना :**अध्यापक शिक्षण संस्थांचा आडव्या जोडणीमुळे शैक्षणिक संसाधनांची भागिदारी करुन त्या एकमेकाला मदत करु लागतील. सेवापूर्व सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रमाची जोडणी ही अध्यापक शिक्षणाची राष्ट्रीय प्रणाली

विकसित करु शकेल. जिल्हास्तरीय 'डायट' संस्था ह्या जिल्हा शिक्षणमंडळ, माध्यमिक व प्राथमिक शाळयांच्यात शैक्षणिक बंध निर्माण करतील. राज्य शिक्षण विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, राज्य विज्ञान शिक्षणसंस्था, राज्य शैक्षणिक तंत्रविज्ञान कक्ष यासारख्या राज्यस्तरीय संस्थापासून दुरावा नाहीसा करण्यासाठी उभी जोडणी करण्याची गरज आहे. विभागीय इंग्रजी संस्था, विभागीय तांत्रिक अध्यापक, प्रशिक्षणसथा, विभागीय शिक्षण महाविद्यालये यांसारख्या विभागीय आधारसंस्थांमध्ये जोडणी झाली पाहिजे.

५क.७ शिक्षकप्रशिक्षणातील संशोधनाचा ध्वन्यर्थ

इतर व्यवसायांप्रमाणे, अध्यापन व्यवसायाला विकसनशील ज्ञानाचा पाया असून तो संबंधित व्यावसायिकांना मार्गदशर्न करत असतो. यामध्ये संशोधननिर्मित ज्ञान हा महत्वाचा घटक असतो. एका बाजूला अध्यापक शिक्षण व अध्यापकविकसन कार्यक्रम हे ज्ञानादानाची मध्यवर्ती दालने तर दुसऱ्या बाजूला भिन्न संदर्भातील दालने मानावी लागतील. अधापकशिक्षणाचा अभ्यासक्रम व संबंधित पाठ्यपुस्तके हे होऊ घातलेल्या शिक्षकाचा संशोधनज्ञान म्हणजे काय हे दाखवतात. मानसशास्त्र, अध्यापनपद्धती ह्यामधील संशोधननिष्कर्ष हे संशोधन निष्कर्ष हे शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे नेहमीचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. परंतु विद्यार्थीअध्यापकांना निष्कर्ष वर्गात शिकत असताना राबवणे कठीण जाते.

अध्यापक शिक्षणाच्या गुणवत्ते बाबत नेहमीच प्रश्न केला जात असल्यामुळे ते संशोधनक्षेत्र म्हणून महत्वाचे गणले आहे. तसेच शिक्षकाची गुणवत्ता ही शैक्षणिक निष्पती व विद्यार्थी संपादनाबाबत महत्वाची मानली आहे. परिणामी ह्या क्षेत्रातील संशोधकांची खालील बाबींसाठी एकत्रयेवून काम करण्याची गरज आहे.

- अलिकडच्या संशोधननिष्कर्षांची देवघेव करणे.
- ह्या क्षेत्राबाबत नवीन संशोधनपद्धती विकसित करणे.
- नवोपक्रमशील अध्यापन शास्त्रीय पद्धतीची माहिती देणे.
- प्रसिद्धीचे नवे झरोके शोधणे.
- संशोधनाबाबत मागासलेल्या सहकार्यांना सहाय्य करणे.
- अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाला निश्चीत असे विधायक वळण देण्यासाठी महत्वपूर्ण असे उगवते विषय विकसित करणे.

अध्यापक शिक्षणात कार्यरत असणार्या मध्यवर्ती संस्थांची जाळे प्रस्थापित केले पाहिजे.MHRD, NCTE, NCERT, UGC, अशा संस्थांचा 'अध्यापक शिक्षणकक्ष' हा एक घटक आहे. ह्यातील संस्था याबाबतीत आधारभूत ठरतात – नॅशनल युनिव्हर्सिटी ॲफ एज्युकेशनल प्लॅनिंग ॲन्ड ॲडमिनिस्टेशन (NUEPA), सेंट्रल हिंदी इन्स्टिट्युट (CHE) , सेंट्रल इन्स्टिट्युट ऑफ इंग्लिश (CIE), सेंट्रल इन्स्टिट्युट ऑफ इंडियन

लॅंग्वेजेस् (CIIL), डिरेक्टोरेट् ऑफ ॲडल्ट् एज्युकेशन (DAE), नॅशनल इन्स्टिट्युट फॉर हॅन्डिकॅप्ड् (NIH)

तुमची प्रगती तपासा :

१. भिन्नस्तरीय अध्यापक शिक्षणसंस्थांचे जाळे विणणे का महत्त्वाचे आहे?

५क.८ सारांश

अध्यापक शिक्षणातील संशोधनाचे स्वरुप व हेतु ह्या पाठात समजून घेतला. आगम-निर्गम, संदर्भ, प्रक्रिया ह्या अध्यापक शिक्षणातील चलांनी अध्यापक शिक्षणाची व्याप्ती भरलेली आहे. गुणवत्ताधारी व्यक्त/ संसाधने/ सोयी/ वित्त/ संशोधकांमधील सहमती यांचा अभाव, उद्दिष्टे/ अध्यायनपद्धती/ प्रतिमाने/ प्रतिकृती यांची उपलब्धता अशा विसंगतीमुळे हे क्षेत्र समस्याग्रस्त आहे. अध्यापक शिक्षणसंस्था व भिन्नस्तरीय मध्यवर्ती - संस्थामध्ये जाळे विणण्याचे व संशोधननिष्कर्षांची त्यानुसार कार्यवाही महत्वपूर्ण ठरते.

५क.९ स्वाध्याय

१. भारतातील अध्यापक शिक्षणातील संशोधनप्रवाहांची चर्चा करा. सदर संशोधन निष्कर्षांच्या आधारे, ह्या क्षेत्राच्या रचना व प्रक्रियेबाबत कोणत्या सूचना कराल?

२. 'अध्यापन' व 'अध्यापक' संबंधित संशोधनप्रवाहांची चर्चा करा. अध्यापन शिक्षणप्रणालीचे उत्थापन करण्यासाठी सदर संशोधननिष्कर्षांचा कसा वापर कराल?

३. 'अध्यापक शिक्षणविषयक संशोधनाने अध्यापक व अध्यापनाची गुणवत्ता बदलली पाहिजे" -शिक्षकावरील प्रचलित संशोधनांद्वारे हे कितपत साध्य होऊ शकते ते स्पष्ट करा.

४. चले, संशोधनपद्धतींचा विचार करता भारतीय अध्यापनशिक्षणातील संशोधनप्रवाह वर्णन करा. सदर संशोधन अधिक सखोल व अर्थवाही होण्यासाठी कोणत्या सुधारणा सुचवाल?

Suggested Readings:

1. Brog, W. R. and Gall, M.D. (1983) Educational Research: An Introduction New York, Longman Inc.

2. Biddle, B. J., Good, T., Goodson, L. I. F. (Eds.). international Handbook of Teachers and Teaching Vols. I & II, Dordrechet Kluwer, Academic.

3. Dunkin M.J. (Ed.) (1985) The International Encyclopedia of Teaching and Teacher Education, Oxford, Pergamon.

4. Gupta, A.K. (1984) Teacher Education: Current and Future Prospects New Delhi, Sterling.

5. Kerawalla, G.J. (Ed.) (1990) Redesigning Teacher Education: A System Approach Department of Education, University of Bombay.

6. NCTE (1998) Curriculum Framework for Teacher Education NCTE, New Deli.

7. NCTE (1998) Policy Perspectives in Teacher Education in India.

8. Singh, L.C. (1990) Teacher Education in India: A Resource Book, NCERT, New Delhi.

❖❖❖❖

६

अध्यापक - शिक्षणातील समस्या

विभाग रचना :

६.० उद्दिष्टे

६.१ परिचय

६.२ गुणवत्तेची संकल्पना

६.३ अध्यापक शिक्षणातील गुणवत्ता नियंत्रण निर्देशक

६.४ अध्यापक शिक्षणाचे गुणवत्ता व्यवस्थापन

६.५ अध्यापक शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी काही सूचक उपाय

६.६ जागतिकीकरण

- ६.६.१ जागतिकीकरणाची संकल्पना
- ६.६.२ जागतिकीकरण आणि शिक्षक शिक्षण
- ६.६.३ जागतिक शिक्षण
- ६.६.४ जागतिकीकरणामध्ये शिक्षकांच्या शिक्षणासाठी आव्हाने

६.७ खाजगीकरण

- ६.७.१ खाजगीकरणाची संकल्पना
- ६.७.२ शिक्षण आणि खाजगीकरण
- ६.७.३ खाजगीकरणास जबाबदार असलेले घटक
- ६.७.४ खाजगीकरणाचे फायदे

६.८ **अध्यापक** शिक्षणातील स्वायत्तता

- ६.८.१ स्वायत्ततेची संकल्पना
- ६.८.२ स्वायत्ततेची गरज
- ६.८.३ स्वायत्त संस्थांसमोरील आव्हाने

६.९ विशेष शिक्षण - परिचय

- ६.९.१ विशेष शिक्षणाची मुळे
- ६.९.२ विशेष शिक्षणासाठी सरकारी योजना
- ६.९.३ अलीकडील उपक्रम
- ६.९.४ विशेष शिक्षणातील आव्हाने

६.९.५ शिक्षणावरील शिफारशी

६.९.६ सर्वसमावेशक शिक्षणातील आव्हाने

६.९.७ इंग्रजी शिक्षणावरील सल्लागार मंडळ शिफारस करते

६.१० सारांश

६.११ विभागवार अभ्यास

६.१२ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

हा विभाग वाचल्यानंतर तुम्हाला पुढील गोष्टी शक्य होतील.

- गुणवत्तेची संकल्पना स्पष्ट करणे.
- **अध्यापक** शिक्षणातील गुणवत्ता नियंत्रण निर्देशकांवर चर्चा करणे.
- **अध्यापक** शिक्षणातील गुणवत्ता व्यवस्थापनाचे विश्लेषण करणे.
- **अध्यापक** शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी सुचविलेल्या उपायांचे वर्णन करणे.
- खाजगीकरण, जागतिकीकरण आणि स्वायत्तता यांची व्याख्या करणे.
- स्वायत्ततेची गरज आणि स्वायत्त संस्थांसमोरील आव्हाने स्पष्ट करणे.
- **अध्यापक** शिक्षणाच्या संदर्भात खाजगीकरण, जागतिकीकरण आणि स्वायत्तता या संकल्पना स्पष्ट करणे.
- विशेष शिक्षणाची व्याख्या करणे.
- विशेष शिक्षणाची मुळे स्पष्ट करणे.
- सरकारच्या विविध सरकारी योजना आणि अलीकडील उपक्रमांची चर्चा करणे.
- विशेष शिक्षणातील आव्हानांची यादी करणे.
- एकात्मिक शिक्षणासाठी शिफारशी सांगणे.

६.१ परिचय

अध्यापक शिक्षण हा एक जागतिक व्यवसाय आहे जो योग्यरित्या समजून घेणे आवश्यक आहे. व्यवसायाचा आजचा जागतिक दृष्टिकोन समजून घेणे, नजीकच्या भविष्यात त्याबद्दल अटकळ बांधणे आणि सध्याच्या काळात उपलब्ध असलेल्या सर्वोत्तम विचार आणि निर्देशात्मक मॉडेल्सचा वापर करणे आवश्यक आहे.

मानवी विकास आणि उत्क्रांतीच्या गतिमान उपक्रमांच्या प्रवाहाचा परिणाम म्हणून आपल्या समकालीन समाजात व्यावसायिकदृष्ट्या शक्तिशाली अध्यापन खूप महत्त्वाचे आहे आणि ते वाढत आहे. या घडामोडी आणि उत्क्रांतीमुळे, २१ व्या शतकात शिकण्याचा दर्जा व प्रमाण हे २० व्या शतकापेक्षा जास्त असेल. परिणामी, शिक्षकांना २१ व्या शतकातील शालेय

वातावरणात टिकून राहण्यासाठी व यशस्वी होण्यासाठी, सामान्य आणि विशिष्ट असे दोन्ही प्रकारचे अतिरिक्त ज्ञान व कौशल्ये आत्मसात करणे आवश्यक आहे.

शालेय व्यवस्थेतील उदयोन्मुख मागण्यांबाबत शिक्षक शिक्षणाला अधिक संवेदनशील व्हायला हवे. यासाठी शिक्षकांना दुहेरी भूमिकेसाठी तयार करावे लागेल.

- अध्यापन अध्ययन परिस्थितीत प्रोत्साहन देणारा, सहाय्यक व मानवी सुविधा देणारा, जो विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कलागुणांचा शोध घेण्यास, त्यांच्या शारीरिक आणि बौद्धिक क्षमतेची पूर्ण जाणीव करुन देण्यासाठी, जबाबदार नागरिक म्हणून काम करण्यासाठी, चारित्र्य व इष्ट सामाजिक आणि मानवी मूल्ये विकसित करण्यास सक्षम करतो इ. आणि
- गटाचा एक सक्रिय सदस्य जो बदलत्या समाजाशी सुसंगतता राखण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमाच्या नूतनीकरणाच्या प्रक्रियेत योगदान देण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो.
- भूतकाळातील अनुभव आणि बदलत्या राष्ट्रीय विकास उद्दिष्टे आणि शैक्षणिक प्राधान्यांच्या प्रकाशात उद्भवलेल्या चिंता आणि अनिवार्यता लक्षात घेऊन सामाजिक गरजा आणि विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा.

दुर्दैवाने, शिक्षक शिक्षणाचे कार्यक्रम स्थिर आणि रखडलेले असल्याचा आरोप आहे. सध्याचे शिक्षक शिक्षण मॉडेल हे मुख्यत: ब्रिटिश शिक्षण पद्धतीतून वारशाने मिळालेले आहे आणि त्याच्या वैयक्तिक आधारित सिद्धांत आणि पद्धतींमध्ये आवश्यक बदल स्विकारण्यात वेळेच्या अनुषंगाने गती ठेवण्याच्या असमर्थतेमुळे खूप त्रास होत आहे. (यादव एट.अल., २०११) N.P.E. (१९८६) आणि त्यानंतरच्या कृती कार्यक्रमाने हे लक्षात घेतले आहे की विविध टप्प्यांमध्ये शिक्षक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला प्रणाली गुणवत्ताभिमुख करण्यासाठी त्याच्या इनपुट, प्रक्रिया आणि आउटपुटमध्ये संपूर्ण पुनर्रचना आवश्यक आहे.

स्वातंत्र्याच्या वेळी भारताने स्वत:ला समाजवादी लोकशाही राज्य घोषित केले. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम सर्वांना उपलब्ध करुन देण्यासाठी आणि भारताला विकासाकडे नेण्यासाठी सुरु करण्यात आले आणि विकसित केले गेले. पण एकोणीसशे ऐंशीच्या दशकात समाजवादी अर्थशास्त्राचा भ्रमनिरास झाला ज्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. शिक्षण देखील सार्वजनिक हित मानले गेले आणि सरकारने इतर सार्वजनिक उपक्रमांप्रमाणेच संस्था स्थापन केल्या, ज्यांनी जनतेला शिक्षण दिले. काळाच्या ओघात या संस्था अकार्यक्षम झाल्या.

सरकारी मालकीच्या उद्योगांच्या अकार्यक्षम कार्याची प्रतिक्रिया म्हणून खाजगीकरणाची लाट भारतासह जगभरात पसरली आहे. सर्व समस्यांवर रामबाण उपाय म्हणून खाजगीकरणाच्या कल्पनेकडे पाहिले जात होते. भारतही अप्रभावित राहू शकला नाही आणि खाजगीकरणाच्या लाटेचा परिणाम शिक्षण क्षेत्रावर झाला आहे.

६.२ गुणवत्तेची संकल्पना

गुणवत्तेचा शब्दकोशातील अर्थ आहे 'उत्कृष्टतेचे प्रमाण". बेनिम (१९९३) यांच्यानुसार – "गुणवत्तेचे मोजमाप अजिबात केले जात नाही, परंतु अंतर्ज्ञानाने कौतुक केले जाते. गुणवत्तेला मिळालेला प्रतिसाद म्हणजे भावना, एक धारणा जी आपल्या जीवनातील अर्थ, सौंदर्य आणि मूल्यांच्या अनुभवाशी घनिष्ठपणे जोडलेली असते."

जान डी.टीमर यांच्या मते – "गुणवत्ता ही मनाची एक अवस्था आहे... तुम्ही जे करता, तुम्ही ते कसे करता आणि किती लवकर करता यावर कधीही समाधानी न राहता केलेला उत्कृष्टतेचा अथक प्रयत्न. सुधारणेसाठी नेहमीच जागा असते. सर्व काही नेहमी चांगले केले जाऊ शकते. गुणवत्ता हा आपल्या आत्म्याचा भाग असावयास हवा."

गुणवत्ता ही संदर्भयुक्त आहे. गुणवत्तेची एक सर्वसमावेशक व्याख्या देणे फार कठीण आहे. ही उत्पादन, प्रक्रिया किंवा सेवेची वैशिष्ट्ये आणि वैशिष्टांची संपूर्णता आहे जी सांगितलेल्या किंवा निहित गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते. शैक्षणिक संदर्भात, गुणवत्तेकडे एक जटिल समस्या म्हणून पाहिले जाते कारण शिक्षण हे मानवाशी संबंधित आहे. जेव्हा आपण मानवाचे वर्णन एक उत्पादन म्हणून करतो तेव्हा त्या वर्णनात शिक्षक किंवा विद्यार्थ्यांची सर्व वैशिष्ट्ये त्याचप्रकारे अंतर्भूत करता येत नाहीत, ज्याप्रकारे आपण एखाद्या वस्तूच्या गुणवत्तेचे वर्णन करतो. यामुळे गुणवत्तेची व्याख्या ही व्यक्ती, संस्था आणि शैक्षणिक परिस्थिती, सामाजिक व राष्ट्रीय संदर्भानुसार बदलते.

शिक्षणातील गुणवत्ता सुनिश्चित करणे (तसेच विशेषत: शिक्षण शिक्षणातील) हे एक मोठे आव्हान आहे. कारण ते पृथ्वीवरील सर्वात संवेदनशील निर्मितीशी संबंधित आहे. ते म्हणजे मानवी संसाधने (रॉजर्स, १९९५). २१ व्या शतकात नवीन सामाजिक वास्तवाच्या संदर्भात गुणवत्ता हा शिक्षणाचा एक निर्णायक घटक बनला आहे. माहिती संप्रेषण क्रान्ती, ज्ञान अर्थव्यवस्था आणि जागतिकीकरण. "भावी समाजावर" मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव टाकत आहेत. परवडणार्या किंमतीत मोठ्या संख्येने दर्जेदार शिक्षण कसे द्यायचे हा विकसनशील देशांचा प्राथमिक प्रश्न आहे. गुणवत्तेमुळे शिक्षण हे सामाजिकदृष्ट्या समर्प बनते कारण ते व्यक्तींसाठी वैयक्तिकरित्या अपरिहार्य असते. या संदर्भात गुणवत्ता व उत्कृष्टता ही शिक्षक शिक्षणासह प्रत्येक उच्च शिक्षण संस्थेची दृष्टी असायला हवी. सर्व उच्च शिक्षण संस्थासमोर गुणवत्ता आणि उत्कृष्टता प्राप्त करणे हे मोठे आव्हान आहे.

६.३ अध्यापक शिक्षणातील गुणवत्ता नियंत्रण निर्देशक

शिक्षक शिक्षणाच्या क्षेत्रात शिक्षक शिक्षण संस्थांच्या गुणवत्तेचे मूल्यांकन करण्यासाठी काही गुणवत्ता नियंत्रण निर्देशक विचारात घेतले पाहिजेत. NAAC (२००५) ने शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्तेचे मूल्यांकन आणि नियंत्रण करण्यासाठी खालील सात निर्देशक ओळखले आहेत.

अ) अभ्यासक्रमाचे पैलू :

ज्यामध्ये ध्येय अभिमुखता, अभ्यासक्रम विकास, कार्यक्रम पर्याय, शैक्षणिक लवचिकता व अभिप्राय यंत्रणा समाविष्ट आहेत.

ब) अध्यापन, अध्ययन व मूल्यमापन :

ज्यामध्ये प्रवेश प्रक्रिया, विविध गरजा पूर्ण करणे, अध्यापन - अध्ययन प्रक्रिया, शिक्षक गुणवत्ता, अध्यापनाचे मूल्यमापन, अध्ययनाचे मूल्यमापन आणि परिक्षा सुधारणा यांचा समावेश होतो.

क) संशोधन, विकास आणि विस्तार :

ज्यामध्ये संशोधन, संशोधन आऊटपुट, संपादन आऊटपुट, कन्सल्टन्सी, विस्तार क्रियाकलाप, विस्तार व लिंकेजमध्ये सहभाग यांचा समावेश होतो.

ड) पायाभूत सुविधा आणि शिक्षण संसाधने :

ज्यामध्ये भौतिक सुविधा, पायाभूत सुविधांची देखभाल, अध्ययन संसाधन म्हणून ग्रंथालय, अध्ययन संसाधन म्हणून संगणक आणि इतर सुविधांचा समावेश होतो.

इ) विद्यार्थी समर्थन आणि प्रगती :

ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांचे प्रोफाइल, विद्यार्थ्यांची प्रगती, विद्यार्थी समर्थन आणि विद्यार्थी क्रियाकलाप समाविष्ट आहेत.

फ) संस्था आणि व्यवस्थापन :

ज्यामध्ये ध्येय अभिमुखता व निर्णय घेणे, संघटना संरचना, कार्यकर्त्यांचे अधिकार आणि कार्ये, दृष्टिकोन नियोजन, मानवी शक्ती नियोजन व भरती, कार्यप्रदर्शन मूल्यांकन, कर्मचारी विकास कार्यक्रम, संसाधने एकत्रीकरण आणि आर्थिक व्यवस्थापन यांचा समावेश आहे.

ज) आरोग्यदायी पद्धती :

ज्यामध्ये एकूण गुणवत्ता व्यवस्थापन, नवकल्पना, मूल्य आधारित शिक्षण सामाजिक जबाबदार्या आणि नागरिकत्वाच्या भूमिका, सर्वांगिण विकास आणि संस्थात्मक वातावरण व उपक्रम यांचा समावेश होतो.

६.४ अध्यापक शिक्षणाचे गुणवत्ता व्यवस्थापन

गुणवत्ता व्यवस्थापन ही संकल्पन मुख्यत: औद्योगिक उत्पादनांची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी मांडण्यात आली असली तरी शैक्षणिक संस्थांच्या क्षेत्रातली तिची प्रासंगिकता शिक्षणतज्ञांच्या लक्षात आली आहे. विशेषत: शिक्षक शिक्षणाच्या क्षेत्रात, त्याची प्रभावी अंमलबजावणी विविध भागधारकांच्या सहभाग वाढवण्याची, अधिक संघकार्य, पुनर्रचना करण्याची प्रक्रिया, स्पर्धात्मक बेचमार्कींग, परिणामांचे सतत मोजमाप, दीर्घ पल्ल्याची दृष्टी,

कार्यसंघ आधारित समस्या सोडवणे आणि समुदायाशी जवळचे नाते याबाबत अधिक चांगली शक्यता सुनिश्चित करु शकते (कौन, १९९६).

कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेमध्ये तीन पैलु व्यवस्थापित करावे लागतात. शैक्षणिक, प्रशासकीय आणि आर्थिक. याशिवाय मागणी आणि भौतिक संसाधने त्यांच्या इष्टतम स्तरावर व्यवस्थापित करावे लागतात. दुसर्या शब्दात, शिक्षक शिक्षण प्रणालीमध्ये इनपूट - प्रक्रिया - उत्पादनाचे व्यवस्थापन ही अत्यंत चिंतेची बाब आहे. जर प्रत्येक घटक दर्जेदार असेल तर अंतिम उत्पादन हे ग्राहकांच्या गरजा पूर्ण करणारे मानले जाईल. शिक्षक शिक्षणाच्या क्षेत्रात लागू केलेल्या गुणवत्तेचा अर्थ शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाच्या परिणामी प्राप्त केलेल्या विद्यार्थी शिक्षकाच्या लक्षणे आणि वैशिष्ट्यांशी संबंधित आहे. शाळा, विद्यार्थी, पालक आणि समाज यांच्या अपेक्षांची पूर्तता केल्यास, शिक्षक शिक्षण संस्थांनी योग्य प्रकारचे शिक्षक तयार केले आहेत, हे यावरुन दिसून येते आणि शिक्षकांनी स्वत:मध्ये सुधारणा करणे चालू ठेवल्यास शिक्षणात मूल्यवर्धन होते. असे शिक्षक समाजाच्या गरजा भागवत राहतील. वापरासाठी शैक्षणिक परिणाम आणि अनूभवाची तेथे योग्यता असते. दर्जेदार शिक्षक शिक्षण संस्थेतील शिक्षण प्रक्रियेतील दोष टाळता येतील.

गुणवत्ता व्यवस्थापन अनेक व्यवस्थापन तत्त्वे स्विकारने ज्याचा वापर उच्च व्यवस्थापन त्यांच्या संस्थांना सुधारित कामगिरीसाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

व्यवस्थापन तत्त्वे पुढीलप्रमाणे : ग्राहकांवर केंद्रित, नेतृत्व, लोकांचा सहभाग, प्रक्रियेचा दृष्टिकोन, व्यवस्थापनाप्रती प्रणालीचा दृष्टिकोन सतत सुधारणा, निर्णय घेण्याचा वास्तविक दृष्टिकोन, परस्पर फायदेशीर पुरवठादार, संबंध, शिक्षक - शिक्षणातील गुणवत्ता व्यवस्थापन कार्यक्रमासाठी आवश्यक असलेले विविध निकष आणि पाऊले पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) व्यवस्थापन आणि प्रशासकीय मंडळाची वचनबद्धता :

व्यवस्थापन हे त्यांच्या सेवेसाठी जबाबदार आणि वचनबद्ध असले पाहिजे, त्याला शिक्षकांच्या शिक्षणाच्या क्षेत्रातील विविध गुणवत्तेच्या पैलू आणि मापदंडाची पुरेशी काळजी असली पाहिजे आणि केवळ नफा कमवण्याचा दृष्टिकोन नसावा.

ब) गुणवत्ता क्षेत्रांची ओळख :

ज्या क्षेत्रामध्ये गुणवत्ता सुधारणे आवश्यक आहे ते ओळखणे आवश्यक आहे. शिक्षक शिक्षण संस्था यासंदर्भात (NAAC) नॅक सारख्या सर्वोच्च संस्थांद्वारे ओळखल्या गेलेल्या विविध निर्देशकांचा सल्ला घेऊ शकतात.

क) गुणवत्ता हमी कक्षाची नियुक्ती :

शिक्षक शिक्षण संस्थांनी संस्थेच्या विविध कार्यांवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि आवश्यक सुधारणा सुचवण्यासाठी त्यांचा स्वत:चा अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष असावयास हवा.

ड) विविध सुकाणू समित्यांची स्थापना :

दर्जेदार क्षेत्रांना प्राधान्य देऊन विविध समित्या स्थापन केल्या जाऊ शकतात आणि त्यांच्यामध्ये कामे वाटली जाऊ शकतात.

इ) प्रक्रियेची रचना आणि उद्दिष्ट्ये :

प्रत्येक सुकाणू समितीची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यायोग्य परिणामांच्या दृष्टिने तयार करणे आणि कार्यान्वित करणे आवश्यक आहे. यावर अवलंबून प्रत्येक समितीच्या कामकाजाची प्रक्रिया ठरवली जाऊ शकते.

फ) SWOT (सामर्थ्य कमजोरी - संधी - धोका) विश्लेषण :

संबंधित क्षेत्रातील सामर्थ्य - कमजोरी - संधी - धोका ओळखणे आणि यासंदर्भात आवश्यक कृती आराखडा तयार करणे हे विविध सुकाणू समित्यांचे सर्वात आवश्यक कार्य आहे.

ज) गुणवत्तेचे पैलू बहाल करणे :

गुणवत्तेची हमी हे सांघिक काम आहे. त्यामुळे सर्व संबंधित व्यक्तीना संस्थेचा दर्जा उंचावण्यासाठी व्यवस्थापनाद्वारे गुणवत्तेचे निकष आणि नियोजित व कृती केलेल्या विविध प्रयत्नांची चांगल्या प्रकारे माहिती द्यावयास हवी.

६.५ अध्यापक शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी काही सूचक उपाय

आर्थिक क्रियाकलापांच्या उदारिकरण आणि जागतिकीकरणामुळे, शिक्षक शिक्षणाची मागणी त्या तुलनेने आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्विकार्य मानकांवर वाढली आहे. यामुळे शिक्षक शिक्षण संस्थांनी विद्यार्थ्यांमधील कौशल्य विकासाच्या दृष्टिकोनात नाविण्यपूर्ण, सर्जनशील आणि उद्योजक बनण्याची मागणी केली जाते.

विद्यार्थी शिक्षकांमध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, स्थानिक, राष्ट्रीय आणि सार्वत्रिक स्तरावर आर्थिक आणि पर्यावरणीय वास्तविकता शिकवण्याची जबाबदारी शिक्षक शिक्षण संस्थांनी उचचली पाहिजे.

आपल्या शिक्षकांना सहज उपलब्ध असलेल्या तांत्रिक नवकल्पनांसाठी प्रशिक्षित केले पाहिजे. शिक्षक-शिक्षणसंस्थांमध्ये माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापर शिक्षकांच्या शिक्षणाचा दर्जा सुधारु शकतो.

त्याऐवजी NAAC आणि NCTE द्वारे गुणवत्तेच्या मुल्यांकनासाठी आपण त्या निर्देशकांचा विचार केला पाहिजे. जे शिक्षकांच्या शिक्षणाच्या विशिष्ट गरजा आणि कार्यासाठी संवेदनशील असलेल्या विविध परिस्थितींना लागू होतात.

म्हणून प्रत्येक शिक्षण संस्थांच्या मूल्यांकनासाठी दृष्टिकोन आणि पद्धतींमध्ये लवचिकता असली पाहिजे. शिक्षकांना नविनतम विकासाचा सामना करण्यास अनुमती देण्यासाठी समोरासमोर आणि दुरस्थ अशा दोन्ही माध्यमातून सतत सेवा कार्यक्रम आयोजित केले जावेत.

वर्गातील अध्यापनाच्या गुणात्मक सुधारणेसाठी प्रत्येक शिक्षकाने कृती संशोधन केले पाहिजे. त्यांना शिकवणे आणि शिकणे (मुद्रित आणि नॉन प्रिंट) शिक्षण साहित्य, मानसशास्त्रीय साधने इ. विकसित करण्यात गुंतले पाहिजे. यामुळे शिक्षकांना त्यांचे ज्ञान आणि कौशल्ये सतत अद्ययावत करण्यात तसेच त्यांचा आत्मसन्मान सुधारण्यास मदत होईल. शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाचा दर्जा राखण्यासाठी आणि त्याची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी NCTE आणि संलग्न विद्यापीठाद्वारे शिक्षक शिक्षण संस्थांवर सतत देखरेख ठेवली पाहिजे.

६.६ जागतिकीकरण

६.६.१ जागतिकीकरणाची संकल्पना :

'जागतिकीकरण' या शब्दाचा अर्थ कल्पना, माहिती, तंत्रज्ञान, चांगल्या सेवा, वित्त, भांडवल आणि लोक यांच्या देशादेशांमधील प्रवाहाद्वारे समाज आणि अर्थशास्त्र यांचे एकत्रिकरण सीमेपलीकडील एकत्रिकरणाला सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय असे अनेक आयाम असू शकतात. जागतिकीकरणामुळे आर्थिक जीवन अधिक स्पर्धात्मक आणि मागणीपूर्ण बनले आहे, ज्यामुळे मानवी कौशल्य विकास अधिक महत्त्वपूर्ण झाला आहे. केवळ आधुनिक कौशल्यांनी सुसज्ज नसलेले शिक्षित कर्मचारीच स्पर्धा करु शकतात आणि जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संधीचा फायदा उठवू शकतात.

जागतिकीकरण ही आर्थिक घटना आहे जी विविध खंड आणि प्रदेशातील उत्पादक आणि ग्राहकांना वस्तू, सेवा आणि भांडवलाच्या मुक्त देवाणघेवाणीद्वारे कार्यात्मक संबंधांमध्ये आणते. जग एकत्र येण्यासाठी आमूलाग्र बदल घडवून आणणारा पहिला घटक म्हणजे ईस्टर्न ब्लॉक चे विघटन SAARC आणि EU आणि ASEAN सारख्या नवीन प्रादेशिक आर्थिक गटांचा उदय. दुसरा घटक म्हणजे बाराजाच्या नेतृत्वाखाली नियमनाच्या विचारसरणीचे वर्चस्व, जे सुरुवातीला आर्थिक आणि वित्तीय देवाणघेवाणांवर लागू केले गेले आणि आता आरोग्य आणि शिक्षणासह मानवी क्रियाकलापांच्या इतर विविध क्षेत्रांना लागू केले गेले. तिसरा घटक म्हणजे दळणवळणाच्या क्षेत्रांत तांत्रिक आणि वैज्ञानिक नवकल्पनांच्या परिचयाने सर्व सीमा दूर सारल्या गेल्या आहेत. ज्याने पूर्वी जगातील राष्ट्रांच्या जवळ येण्याची प्रक्रिया अवरोधित केली होती.

जागतिकीकरणाने विविध क्षेत्रात आणि शाखांमध्ये चर्चा सुरु केली आहे. जागतिकीकरणावरील विरोधाभासी दृष्टिकोनांचा एक टिकात्मक आढावा पुढीलप्रमाणे आहे. कारण ते शिक्षणाशी संबंधित आहे. प्रत्येक विभागात या सामान्य विचारानंतर, अध्यापन व्यवसायाच्या संबंधात शिक्षणावर होणार्या जागतिकीकरणाच्या परिणामांबद्दल चिंता कमी केली जाते. दिलेल्या समाजातील शिक्षकांच्या भूमिकेच्या संदर्भात आणि विशिष्ट समाज ज्या पद्धतीने या ओळखीची संकल्पना करतात आणि शिक्षकांची प्रमाणिता व यश तपासण्यासाठी निकषांचा अवलंब करतात. त्यादृष्टीने शिक्षकांची ओळख शोधली जाईल. जागतिक आर्थिक मॉडेलची वाढ लक्षात घेता, या भाषणात इतर एजन्सीचा समावेश आहे. ज्या शिक्षकांच्या ओळखीवर त्यांचा प्रभाव टाकत आहे. शिक्षक शिक्षण आणि त्यांचे विकसित होणारे स्वरूप हे शिक्षक ओळखीपासून वेगळे केले जाऊ शकत नाही. जागतिकीकरणाच्या पद्धतींची कल्पना केली गेली आहे आणि त्याच्या संबंधात शिक्षकांना

नेमून दिलेली भूमिका, शिक्षकांच्या शिक्षणाची रचना ज्या पद्धतीने केली जाते त्यावर निश्चितपणे प्रभाव पाडेल.

६.६.२ जागतिकीकरण आणि अध्यापक शिक्षण :

जर आपण ज्ञान आणि कौशल्याचे सुसज्ज शिक्षकांची नवीन पिढी निवडायची व तयार करायची असेल तर शिक्षक शिक्षण म्हणजे संभाव्य शिक्षकांना ज्ञान, कौशल्ये, वागणूक आणि वृत्तीने सुसज्ज करण्यासाठी आरेखित केलेली धोरणे आणि कार्यपद्धती त्यांनी वर्ग, शाळा आणि व्यापक समुदायामध्ये त्यांची कार्ये प्रभावीपणे पार पाडणे आवश्यक आहे. हा एक असा कार्यक्रम आहे जो शिक्षकांच्या क्षमता आणि प्रविणतेच्या विकासाशी संबंधित आहे जो शिक्षकांना व्यवसायाच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यास आणि त्यातील आव्हानांना तोंड देण्यास सक्षम आणि अधिकारक्षम करेल. हे सर्वज्ञान आहे की विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीची गुणवत्ता आणि व्याप्ती प्रामुख्याने शिक्षकांची क्षमता, प्रेरणा आणि संवेदनशीलताद्वारे निर्धारित केली जाते. शिक्षण व्यवस्थेच्या गुणवत्तेच्या पलिकडे, कोणतेही राष्ट्र विकसित होत नाही जे त्यांच्या शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. शिक्षकांना त्यांच्या प्रशिक्षणादरम्यान आणि नंतर सामग्री ज्ञानासह सर्वात योग्य साधने दिली पाहिजेत.

६.६.३ जागतिक शिक्षण :

जागतिकीकरण आणि जागतिक शिक्षणाचा उद्देश जागतिक दृष्टिकोन विकसित करणे आणि तरुणांना बहुसांस्कृतिक, जग समजून घेण्यासाठी आणि जगात शांतता आणि सौहार्द राखण्यासाठी संवेदनशील करणे हा आहे. सर्वसाधारणपणे लोकांना आणि विशेषत: तरुणांना जागतिक घडामोडी आणि समस्या आणि लोकांचे परस्परावलंबन याबद्दल जागरुक असले पाहिजे.

जागतिक दृष्टिकोन म्हणजे वैयक्तिक तसेच सामान्य उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी उपलब्ध असलेली कोणतीही संसाधने वापरण्याची परवानगी देऊन इतरांसोबत सामायिक करणे व सहकार्य करणे. पुढे इतरांबद्दल सहानुभूती म्हणजे भावना समजून घेणे व सामायिक करणे. विचारभावना आणि माहितीची देवाणघेवाण आणि अभिव्यक्ती करण्यासाठी संवाद क्षमता असणे आणि लोक, गट, समाज किंवा राष्ट्रांमधील मतभेद हाताळण्याचे समाधानकारक मार्ग शोधून संघर्ष सोडविणे.

६.६.४ जागतिकीकरणामध्ये शिक्षकांच्या शिक्षणासाठी आव्हाने :

शिक्षक शिक्षणातील संशोधन : शिक्षक शिक्षणाच्या वर्धित व्याप्तीसाठी जागतिकीकरणाच्या संदर्भात शिक्षक शिक्षणाच्या व्याप्तीची कल्पना करण्यासाठी संशोधक आणि अभ्यास आवश्यक आहेत. संशोधनाने धोरणात्मक समस्या, अभ्यासक्रम समस्या, मूल्यमापन प्रणाली, वर्गातील पद्धती, प्रशिक्षण धोरण, मूल्य संस्कार, तंत्रज्ञान मध्यस्थ शिक्षण, शाळा समुदाय संबंध, शिक्षणातील गुणवत्ता, सर्वसमावेशक शिक्षण, परस्परसंवादी शिक्षण, सराव अध्यापन शाळा इ. क्षेत्रांना प्रतिसाद देणे आवश्यक आहे.

अ) पात्रतेवर आधारित अभ्यासक्रम :

सक्षमतेवर आधारित अभ्यासक्रम हा निर्देशनांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन दर्शवितो, जे मोजमाप करता येईल अशा पद्धतीने ज्ञानाच्या वापरावर जोर देते. सक्षमतेच्या मार्गदर्शकांवर आधारित अभ्यासक्रम हा प्राविण्य मिळवण्यासाठी सर्वात महत्त्वाच्या उद्दिष्टांच्या घटकांच्या यादीवर लक्ष केंद्रित करतो आणि या सक्षमता प्रत्येक विद्यार्थ्याने सूचना पूर्ण केल्यावर ते प्रदर्शित करण्यास सक्षम असावयास हवे. सक्षमतेवर आधारित धडा हा उच्च क्रमाचा विचार कौशल्यांवर अधिक जोर देऊन शिक्षण लागू करण्यासाठी आरेखित केलेल्या क्रियाकलापांमध्ये विद्यार्थ्यांना बदलवतो. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन केवळ ज्ञानावरच होत नाही, तर मुख्यत्वेकरुन घेतलेल्या ज्ञानाशी संरचित कार्ये करण्याच्या क्षमतेवरुनही केले जाते.

ब) व्यावसायिकता आणि अनुकुलनक्षमता :

सर्व शिक्षकांचा जागतिक दृष्टिकोन, चांगली तयारी व सतत व्यावसायिक विकास आणि योग्य समर्थन असल्यास शिक्षणाचा दर्जा सुधारेल. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात स्पर्धा करण्यासाठी शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विविधतेशी जुळवून घेणे आवश्यक आहे.

क) शिक्षणाची गुणवत्ता :

आज आपल्याला शिक्षकांच्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेत अधिक रस आहे. उच्च दर्जाचे शिक्षक शिक्षण हे आणखी एक आव्हान आहे. जे NCTE द्वारे निर्धारित कर्मचार्यांचा नमुना, शिक्षण शिकण्याच्या परिस्थितीच्या गरजा पूर्ण करणारी पायाभूत सुविधा, प्रभावी तंत्र मूल्यांकन आणि प्रभावी शिक्षण परिणाम मूल्यांकन यासारख्या अटी कोणत्याही पूर्वग्रहाशिवाय पूर्ण करते.

ड) ज्ञानाबरोबरच कौशल्याची गरज :

जागतिकीकरणाच्या घटनेमुळे जागतिकीकरण झालेले आणि स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर या प्रक्रियेचे जागतिकीकरण झालेले यांच्यातील दरी वाढण्यास मदत झाली आहे. एकत्र राहण्यास शिकवणे हे बहुलवाद, परस्पर समंजसपणा आणि शांततेच्या मूल्याबद्दल आदराच्या भावनेने परस्परावलंबनामुळे समज आणि प्रशंसा विकसित करण्याशी समानार्थी आहे.

इ) एकात्मिक तंत्रज्ञानाचा वापर :

शिक्षणातील एक वाढणारे आव्हान म्हणजे तंत्रज्ञानाचा वापर शिकवण्याचे साधन म्हणून आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान विकसित करण्यासाठी धोरणे तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे. अभ्यासक्रम आणि सूचनांमध्ये तंत्रज्ञानाचा समावेश करण्यासाठी शिक्षक किती प्रमाणात यार आहे हा एक प्रमुख संदर्भ घटक आहे.

६.७ खाजगीकरण

६.७.१ खाजगीकरणाची संकल्पना :

खाजगीकरण ही संज्ञा अनेक भिन्न शैक्षणिक कार्यक्रम आणि धोरणांना संदर्भित करतो. खाजगीकरण म्हणजे सहकारी आणि सार्वजनिक संस्था व संघटनांकडून खाजगी व्यक्ती आणि संस्थांकडे क्रियाकलाप मालमत्ता आणि जबाबदार्यांचे हस्तांतरण होय. (लेव्हीन, २००१) खाजगीकरणामध्ये सार्वजनिक किंवा सरकारकडून, खाजगीक्षेत्र किंवा वैयक्तिक खाजगी कंपन्यांकडे धाडसी योजनांची मालकी बदलणे समाविष्ट आहे (अग्रवाल, २००७). सध्या शिक्षण क्षेत्रात खाजगीकरण हा सर्वात चर्चेचा विषय आहे, शिक्षण सुधारण्याचा विचार करताना तो झपाट्याने एक व्यापक प्रथा बनत आहे, कारण यामुळे सरकारवर वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी दबाव कमी होतो. आणि विकसनशील देशांमध्ये अनन्य खर्चापासून त्यांना मुक्तता मिळते, तेथे तरतूद आणि जबाबदारी हे मुद्दे समोर आहेत, खाजगीकरण पालकांसाठी कायदेशीर ठरु शकते ज्यांना त्यांच्या मुलांसाठी शाळा ठरवतांना अधिक स्वातंत्र्य आणि पर्याय दिले जातात.

६.७.२ शिक्षण आणि खाजगीकरण :

शिक्षण क्षेत्राला लागू केलेले खाजगीकरण हे सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापक सुधारणेचा भाग म्हणून पालि जाऊ शकते. शिक्षन ही खाजगी आणि सामाजिक गुंतवणूक आहे. त्यामुळे विद्यार्थी त्याचे कुटुंब व त्याचे नियोक्ते आणि समाज च्या मध्ये आणि समाज ज्या मध्ये समुह आणि राज्य यांचा समावेश आहे. त्या दोघांचीही ही जबाबदारी आहे. शिक्षण क्षेत्रातील बदलाचे क्षेत्र म्हणजे पैशाचे निर्णय व जबाबदारी, प्रशासन आणि उच्च दर्जाचा संबंधित अभ्यासक्रम. खाजगीकरण हे खाजगी क्षेत्राद्वारे सरकारच्या हस्तक्षेपाच्या अनुपस्थितीतील व्यवस्थापन आहे. अशा संस्था जास्त शुल्क, वापरकर्ता शुल्क आणि संसाधनांचा पूर्ण वापर करुन स्वत:चा निधी तयार करतात. ज्यांना पैसे देता येतील त्यांना पैसे द्यावे लागत नाहीत. या तत्त्वज्ञानावर ते टिकून आहेत.

अलीकडच्या दशकात भारतात उच्च शिक्षणाचे खाजगीकरण अनेक प्रकारात व स्वरूपात उदयास आले आहे.

१. सरकारी उच्चशिक्षण संस्थांमधील खाजगीकरण हे सरकारी संस्थांमध्ये स्वयं-वित्त पोषण अभ्यासक्रम सुरु करण्याच्या स्वरूपात होते.

२. सरकारी अनुदानीत खाजगी संस्थांचे खाजगी, स्वयं-वित्त पुरवठा संस्थेत रूपांतरण करणे.

३. स्व-वित्तपुरवठा करण्याच्या खाजगी संस्थांना मान्यता देऊन आणि मान्यता दिल्याशिवाय सुद्धा विस्तारित करण्याची परवानगी देणे, ज्यांना व्यावसायिक खाजगी उच्च शिक्षण संस्था म्हणून संबोधले जाऊ शकते.

६.७.३ खाजगीकरणास जबाबदार असलेले घटक :

अ) स्पर्धात्मक कार्यक्षमतेची गरज :

अधिक स्पर्धात्मक आर्थिक वातावरण, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे कार्य अकार्यक्षम मानले जाणे हे खाजगीकरणाचे मुख्य कारण आहे असे मानले जाते की खाजगी मालकी आणि नियंत्रण हे संसाधनाचे वाटप आणि काम यांच्या बाबतीत अधिक कार्यक्षम आहे.

ब) लोकसंख्येतील वाढ :

भारताची लोकसंख्या जवळपास १२५ कोटी आहे. मोठ्या संख्येतील लोकांना उपलब्ध करुन देण्यासाठी अधिक खाजगी संस्थांची आवश्यकता आहे. देशातील तरुणांची उच्च शिक्षणाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाची गरज आहे.

क) आर्थिक समस्या :

भारतातील उच्च शिक्षण आर्थिक तणावात आहे. केंद्र आणि राज्य सरकार यापुढे सार्वजनिक उपक्रमांचा आर्थिक भार उचलू शकत नाही. भारतातील शिक्षणावरील सध्याचा खर्च GDP च्या ३.५% पेक्षा जास्त नाही. केंद्रानेच मान्य केले आहे की किमान ६% असणे आवश्यक आहे. उच्च शिक्षणावर फारच कमी खर्च केला जातो. हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रतिकूलपणे तुलना करते, विशेषत: दक्षिण आफ्रिकेसारख्या देशांच्या तुलनेत, जे शिक्षणावर GNP च्या ८% गुंतवणूक करतात. त्यामुळे असे धोरण विकसित होण्याची गरज आहे. ज्यामुळे खाजगी संसाधने एकत्रित केले जातात.

ड) दर्जेदार शिक्षणासाठी :

खाजगी संस्थांना मानवी तसेच भौतिक संसाधनांच्या खरेदीसाठी दीर्घ प्रक्रियेची आवश्यकता नसते. चांगल्या गुणात्मक पायाभूत सुविधा आणि उपकरणे जसे इमारती फर्निचर, विविध प्रकारच्या प्रयोगशाळा यांच्या खरेदीसाठी आणि त्यांच्या रखवालासाठी आणि मागणीनुसार वेतन दिले जाऊ शकणारे पात्र व सक्षम शैक्षणिक कर्मचार्यांसाठी तेथे गुणवत्ता पूर्ण शिक्षणासाठी खाजगीकरणाची गरज आहे.

इ) कुशल मनुष्यबळासाठी :

मर्यादित स्वातंत्र्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्राकडून फार मी पुढाकार घेतला जातो. राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाला चालना देणार्या विषयाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी खाजगी संस्था आधुनिक आणि प्रगत अभ्यासक्रम सुरु करण्यास मोकळे आहे. बाजाराच्या आणि काळाच्या मागण्या पूर्ण केल्या जाऊ शकतात. त्यासाठी खाजगीकरणाची गरज आहे.

फ) अधिक स्वायत्ततेची इच्छा :

उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे संस्थांना स्वायत्तता मिळेल आणि सरकारवरील अवलंबित्व कमी होईल. यामुळे व्यवस्थापन, वित्त आणि प्रशासनाच्या क्षेत्रातील राजकीय हस्तक्षेप दूर होईल.

ग) तांत्रिक विकासाची गरज :

मायक्रोचीफ, अनुवंशिकी, संप्रेषण रोबोल्स् लेसर्स, सॅटेलाईट टिव्ही व संगणक तंत्रज्ञानाची वाढ यासारख्या तांत्रिक विकासामुळे माहिती क्रांती घडवून आणली आहे व बळकट झाली आहे. मर्यादित संसाधनांमुळे सार्वजनिक क्षेत्र हे उद्योग व इतर अर्थव्यवस्थेची क्षेत्रे यांच्या मागण्या पूर्ण करु शकत नाही. अशाप्रकारे खाजगी क्षेत्राने मनुष्यबळाला तंत्रज्ञानामध्ये प्रशिक्षित करण्याचे आणि बाजाराच्या मागणीला प्रतिसाद देण्याचे काम हाती घेतले पाहिजे.

६.७.४ खाजगीकरणाचे फायदे :

दर्जेदार सेवा आणि विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासक्रम आणि विषयांच्या विस्तृत निवडीची तरतूद.

- स्पर्धा
- शिक्षण आणि प्रशिक्षणाची गुणवत्ता
- सर्वकार्य पद्धतीमध्ये संसाधनांची उपलब्धता आणि पारदर्शकता उत्तम राखणे.
- मानवी आणि भौतिक संसाधनांच्या योग्यप्रकारे उपयोग
- अस्थापन आणि मूल्यमापनात नाविण्यपूर्णता
- शैक्षणिक संस्थांचे विकेंद्रीकरण

६.८ अध्यापक शिक्षणातील स्वायत्तता

भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली ही जगातील सर्वात मोठ्या शिक्षण प्रणालीपैकी एक आहे आणि ती सतत प्रगती करत आहे. बर्याच विद्यापीठावर संलग्नीत महाविद्यालयांची संख्या ही वाजवीपेक्षा जास्त आहे, ज्यामुळे अनेक नामांकित विद्यापीठे आणि महाविद्यालये यांना आपली नामांकित पत गमवावी लागली आहे. केवळ काही विद्यापीठे आणि महाविद्यालये जटील सामाजिक आणि आर्थिक दबाव आणि शैक्षणिक प्रक्रियेच्या दृष्टिकोनातील जागतिक बदलांच्या वातावरणात त्यांचा दर्जा आणि प्रतिष्ठा राखण्यासाठी व्यवस्थापन करतात.

६.८.१ स्वायत्ततेची संकल्पना :

चिंतनशील बुद्धिमत्ता, स्वतंत्र विचारसरणी, दृढनिश्चय आणि स्वत:साठी गोष्टींचा विचार करण्याची मनाची वृत्तीला स्वायत्तता म्हणतात, स्वत:चे स्वतंत्र निर्णय स्वतंत्रपणे पर्यायांमधून निवडणे आणि स्वत:च्या विचारांच्या प्रकारात स्वत:च्या कृती आणि दृष्टीकोनांवर नियंत्रण ठेवणे याला स्वायत्तता म्हणतात.

व्युत्पत्तीशास्त्रानुसार, स्वायत्ततेची दोन वैशिष्ट्ये आहेत. उदा. स्वत:चा स्वभाव म्हणतो, ऑटो आणि आदर्श व नियमांचे प्रकार - नोमोस (ऑटोनॉमी - स्वायत्तता) या दोघांना एकत्र करुन ऑटोनॉमी स्वायत्तता म्हणजे स्वत:साठी स्व-नियम, स्व-शासन आणि जबाबदारी स्विकारणे होय. स्वायत्तता अशाप्रकारे स्व-दिशा कल्पना तसेच मानदंडाची ओळख यांचा परिचय करुन देते. म्हणून स्वायत्तता म्हणजे मूलत: कोणत्याही बाह्य नियंत्रणाशिवाय त्याच्या किंवा तिच्या स्वत:च्या वर्तनाचे मार्गदर्शन आणि नियमन करण्यात व्यक्तीचे सापेक्ष स्वातंत्र्य, स्वायत्तता किंवा स्वातंत्र्य या सोबत जबाबदारी असते. स्वायत्तता म्हणजे

भागधारक व समाजासाठीची जबाबदारी. त्यामुळे भाग धारकांच्या गरजा, सामाजिक मागण्या आणि संस्थात्मक स्वायत्तता यांच्यात समतोल राखणे महत्त्वाचे आहे.

६.८.२ स्वायत्ततेची गरज :

भारतात काही विद्यापीठे खूप मोठी आहेत आणि त्यांची अनेक संलग्न महाविद्यालये आहेत. स्वत:चे पदव्युत्तर अभ्यासक्रम, अध्यापन व संशोधन व्यवस्थापित करणे दिवसेंदिवस कठीण होत चालले आहे. महाविद्यालये सांभाळणे, अनेक परिक्षा घेणे, कर्मचार्यांची भरती करणे, निकाल जाहीर करणे, प्रमाणपत्र देणे हे काम अजिबात नकोसे झाले आहे. दुसरीकडे, महाविद्यालयांना स्वातंत्र्याअभावी स्वत:चा विकास करण्यात मर्यादा येतात. त्यांना असे वाटते की अनेक नियंत्रणे त्यांच्या विकासात अडथळा आणतात. हे देखील लक्षात आले आहे की सर्व महाविद्यालयांचे कार्यप्रदर्शन किंवा गैर-कार्यप्रदर्शन, व्यवस्थापन किंवा गैर व्यवस्थापन, नियमितता किंवा अनियमितता याकडे दुर्लक्ष करुन समान नियमांचे नियमन केले जाते. चांगली कामगिरी करणार्या महाविद्यालयांना समान मूल्यांकनाला सामोरे जावे लागते. शिक्षकांच्या शैक्षणिक स्वातंत्र्यावरही परिणाम होतो. शहराच्या विविध भागात राहणार्या विद्यार्थ्यांच्या गरजा आणि आकांक्षा विचारात न घेता अभ्यासक्रम, त्यांचे व्यवहार तसेच मूल्यमापन हे विद्यापीठ मंडळे ठरवितात. एखाद्या संस्थेतील शिक्षकांना विद्यापीठाने जे अनिवार्य केले आहे ते पूर्ण करण्यात खूप व्यस्त आहेत आणि किमान आवश्यकतांपेक्षा जास्त देण्यास ते प्रवृत्त केले जात नाहीत.

६.८.३ स्वायत्त संस्थांसमोरील आव्हाने :

- एक स्वायत्त संस्था चालवणे समस्याप्रधान आणि आव्हानात्मक आहे.
- जगणे हे यशावर अवलंबून असते. हे मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेसारखेच आहे जेथे नियंत्रित अर्थव्यवस्थेपेक्षा जास्त उत्पादकता आहे.
- विद्यार्थ्यांची नोकरीवरील नियक्ती आणि रोजगारक्षमतेच्या आधारावर संस्थेचे यश मोजले जाते.
- स्वायत्त संस्थांचे स्वत:चे धोरण असते.
- हे घोषित उद्दिष्टे आणि कामगिरीशी जुळले पाहिजे.
- गुणात्मक बदलासाठी स्वायत्त संस्थांनी शिक्षकांचे समन्वय सुनिश्चित केले पाहिजे.

६.९ विशेष शिक्षण - परिचय

क्यूबेकची शिक्षण प्रणाली अपंग, सामाजिक विकृती आणि अध्ययन असक्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांशी कशी वागते हा प्रश्न १९८० च्या दशकापासून आहे. जेव्हा शिक्षक, पालक आणि विद्यार्थी संघटनांशी मानवी हक्क आणि भेदभावाच्या मुद्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली. काही इंग्रजी भाषिक शाळा नियमित वर्ग खोल्यांमध्ये विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांचा समावेश आणि एकत्रीकरण करण्यास आधीच खुल्या होत्या. तेव्हापासून एकात्मतेचे तत्त्व व्यापकपणे स्विकारले गेले आहे आणि तेथे विभक्त वर्गखोल्यांच्या विविध प्रकारांच्या अंमलबजावणी मध्ये स्थिर वाढ घडून आलेली आहे;

काहींमध्ये काही उदाहरणामध्ये सर्व वर्गातील क्रियाकलापासाठी इतरांमध्ये हे तत्त्व प्रत्यक्षात आणण्यासाठी, तथापी, शाळा मंडळासाठी ते अधिक क्लिष्ठ होत आहे. विशेष गरजा म्हणून ओळखल्या जाणार्या विद्यार्थ्यांची संख्या लक्षणीयरित्या वाढली आहे, तथापी सुयोग्य सेवा पुरवणार्या संसाधनांनी गती कायम ठेवली नाही. यामुळे शिक्षकांना जाणवते की विविध प्रकारच्या वेगवेगळ्या विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांची तुलनेने उच्च टक्केवारी असलेल्या वर्गखोल्या त्यांना स्वत:लाच व्यवस्थापित करण्यासाठी त्यांच्यावर सोडून देण्यात आले आहे.

जरी वर्गात मुख्य प्रवाहात येणे - मग ते एकाच वर्गाती सर्वात गंभीरपणे अपंग विद्यार्थी असले तरी - हे जवळ जवळ दोन दशकांपासून क्युबेक मधील इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणाच्या संस्कृतीचा एक भाग असला तरी इंग्रजी भाषेच्या शाळा मंडळातील अनेक शिक्षक आता बोर्ड एकीकरणाच्या परिणामकारकतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करत आहेत. काहीजण आता समावेश करण्याच्या लादल्याला अभ्यासक्रम सुधारणेमुळे शिक्षकांना आधीच भेडसावणार्या समस्यांशी जोडणारे म्हणून पाहतात. जी स्वत: मध्ये एक व्यापक कृती आहे - ज्यासाठी शाळा आयोग आणि शिक्षकांना अप्रस्तुत आणि कमी संसाधन युक्तता जाणवते.

६.९.१ विशेष शिक्षणाची मुळे :

युनायटेड नेशन्स कन्व्हेशन ऑन राईटस् ऑफ पर्सनस् विथ डिसअॅबिलिटीज (UNCRPD, २००८)

UNCRPD हे अपंग लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारे पहिले मानवाधिकार साधन आहे. तो आंतरराष्ट्रीय कायदा आहे. पहिल्या दिवशी या अधिवेशनावर स्वाक्षरी करणार्या पहिल्या एक्याऐंशी देशांपैकी भारत एक होता. भेदभाव न करणे, पूर्ण सहभाग आणि समावेश, संधीची समानता आणि प्रवेश योग्यता ही अधिवेशनाची प्रमुख मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. अधिवेशनात ५० लेख आहेत. कलम २४ शिक्षणाशी संबंधित आहेत. अधिवेशन सर्व स्तरावर सर्व समावेशक शिक्षण प्रणाली आणि आजीवन शिक्षण अनिवार्य करते. हे साध्य करण्यासाठी अपंगत्वाच्या आधारावर अपंग व्यक्तींमध्ये भेदभाव न करणे; दर्जेदार सर्वसमावेशक शिक्षण मिळणे; व्यक्तीच्या गरजेनुसार सामान्य शिक्षण प्रणालीमध्ये आवश्यक समर्थनाची आणि प्रभावी वैयक्तिक समर्थनाची तरतूद यावर अधिवेशन भर देते.

हे अधिवेशन जास्तीत जास्त शैक्षणिक आणि सामाजिक विकास करणार्या वातावरणाच्या निर्मितीला महत्त्व देते. ते पुढे राज्य पक्षांना सांकेतिक भाषा आणि / किंवा ब्रेलमध्ये पात्र असलेल्या अपंग शिक्षकांसह, शिक्षकाना नियुक्त करण्यासाठी आणि शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर काम करणार्या व्यावसायिकांना आणि कर्मचार्यांना प्रशिक्षित करण्यासाठी योग्य उपाययोजना करण्याचे आवाहन करते. अशा प्रशिक्षणामध्ये अपंगत्व जागरुकता आणि अपंग व्यक्तींना आधार देण्यासाठी योग्य संवर्धन आणि पर्यायी पद्धती, संप्रेषणाची साधने आणि स्वरूप, शैक्षणिक तंत्रे आणि साहित्य यांचा समावेश असेल. या अधिवेशना नंतर बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार लागू करण्यात आला.

मुलांना मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार :

शिक्षणाचा हक्क हा शिक्षणाचा सार्वत्रिक हक्क आहे. आरटीई कायदा हा शेजारच्या शाळेत प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क प्रदान करतो. हे स्पष्ट करते की सक्तीचे शिक्षण म्हणजे मोफत प्राथमिक शिक्षण देणे आणि सहा ते चौदा वयोगटातील प्रत्येक मुलास अनिवार्य प्रवेश व उपस्थिती आणि प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करणे हे सुनिश्चित करणे हे योग्य सरकारला बंधनकारक आहे. मोफत याचा अर्थ असा आहे की कोणत्याही मुलाला कोणत्याही प्रकारची फी किंवा शुल्क किंवा खर्च देण्यास जबाबदार धरता येणार नाही ज्यामुळे त्याला किंवा तिला प्राथमिक शिक्षण घेण्यापासून आणि पूर्ण करण्यापासून रोखता येईल. प्रवेश न मिळालेल्या मुलास वयोमानानुसार वर्गात प्रवेश देण्याची तरतूद आहे.

कायद्याच्या कलम ३ मध्ये असे म्हटले आहे की अपंगत्वाने ग्रस्त असलेल्या मुलास मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण घेण्याचा अधिकार असेल. २०१२ मधील आरटीई दुरुस्तीमध्ये असे म्हटले आहे की गंभीर अपंग असलेल्या मुलाला आणि राष्ट्रीय ट्रस्टमध्ये संदर्भित एकाहून अधिक अपंगत्व असलेल्या मुलाला देखील गृह आधारित शिक्षण निवडण्याचा अधिकार असेल.

CWD (Children With Disabilities- अपंग मुले) साठी काही सक्षम तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत :

- मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद
- शेजारच्या शाळेत प्रवेश
- अडथळा मुक्त प्रवेश
- प्राथमिक शिक्षण चक्र पूर्ण होईपर्यंत कोणताही भेदभाव नाही.
- कोणत्याही प्रकारचे शुल्क किंवा फी न आकारता प्रवेश
- मोफत पाठ्यपुस्तके
- वयानुसार नावनोंदणीसाठी विशेष प्रशिक्षण
- कोणतेही भांडवल शुल्क नाही
- प्रवेशाच्या वेळी कोणतेही शपथपत्र नाही
- कोणतीही छाणनी प्रक्रिया नाही
- वयानुसार प्रवेश

फायद्याच्या कलम २९ मध्ये स्पष्टपणे नमुद केले आहे की, प्राथमिक शिक्षणासाठी अभ्यासक्रम आणि मुल्यमापन प्रक्रिया योग्य सरकार द्वारे निर्दिष्ट केलेल्या शैक्षणिक प्राधिकरणाद्वारे निश्चित केले जाईल. Rऊप् कायदा हा मुलांचे ज्ञान क्षमता व प्रतिभा विकसित करणे; शारीरिक आणि मानसिक क्षमतेचा पूर्ण विकास; मुलांसाठी अनुकूल आणि बाल-केंद्रित पद्धतीने क्रियाकलाप, शोध आणि अन्वेषणाद्वारे शिकणे; मूलाची भिती दूर करुन मुलाला मुक्तपणे विचार करण्यास मदत करणे; आणि मुलाच्या समजुतीचे

सर्वसमावेशक व सतत मूल्यमापन यावर भर देतो. कायद्याच्या कलम ३० मध्ये पुढे नमूद केले आहे की, प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत कोणत्याही मुलास बोर्डाची कोणतीही परीक्षा उत्तीर्ण करण्याची आवश्यकता नाही. प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्याच्या प्रत्येक मुलास प्रमाणपत्र दिले जाईल.

६.९.२ विशेष शिक्षणासाठी सरकारी योजना :

अपंग व्यक्तीचे हक्ककायदा, २०१६ - भारत हा UNCRPD वर स्वाक्षरी करणारा देश आहे. एकदा एखाद्या देशाने एखाद्या अधिवेशनाला मान्यता दिली की, त्याचे कायदे आणि धोरणे या अधिवेशनाशी संरेखीत करणे कायदेशीर रित्या बांधील आहे. या तत्त्वाच्या अनुषंगानेच UNCRPD च्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार अपंग व्यक्तीचे हक्ककायदा २०१६ विकसित करण्यात आला आहे. हा कायदा अपंग व्यक्तींचा पूर्ण सहभाग आणि समानतेवर भर देतो आणि त्यांचे शिक्षण, रोजगार, अडथळा मुक्त वातावरण निर्मिती, सामाजिक सुरक्षा इत्यादींची तरतुद करतो. त्या कायद्यात २१ अपंगत्वाचा समावेश करण्यात आला आहे. ६ ते १८ वर्ष वयोगटातील बेंचमार्क अपंगत्व असलेल्या प्रत्येक मुलाला मोफत शिक्षणाचा अधिकार असेल. शासन अनुदानीत शैक्षणिक संस्था तसेच शासन मान्यताप्राप्त संस्थांना अपंग मुलांना (CWD) सर्वसमावेशक शिक्षक द्यावे लागेल.

कायद्यामध्ये समाविष्ट असलेल्या इतर तरतूदी पुढीलप्रमाणे :

- अपंगत्व असलेल्या मुलांना ओळखण्यासाठी प्रत्येक पाच वर्षांनी शाळेत जाणार्या मुलांचे सर्वेक्षण.
- पात्र शिक्षकांची नियुक्ती करणे.
- शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर सर्वसमावेशक शिक्षणाचे समर्थन करण्यासाठी व्यावसायिक आणि कर्मचार्यांना प्रशिक्षण देणे.
- पुरेशा प्रमाणात संसाधन केंद्रे स्थापन करणे.
- संवादाची साधने व स्वरूपासह योग्य वाढीव आणि पर्यायी पद्धतींच्या वापरास प्रोत्साहन देणे.
- बेंचमार्क अपंग विद्यार्थ्यांना पुस्तके इतर शिक्षण साहित्य आणि योग्य सहाय्यक उपकरणे आणि शिष्यवृत्ती प्रदान करणे.
- अभ्यासक्रम आणि परिक्षापद्धतीत योग्य ते बदल करणे आणि शिक्षण सुधारण्यासाठी संशोधनाला प्रोत्साहन देणे.

वरील कायद्यामुळे IE (सर्वसमावेशक शिक्षण) मध्ये विविध योजना आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी झाली आहे. सध्या राबवण्यात येत असलेले कार्यक्रम खाली स्पष्ट केले आहे.

भारतातील CWD वर वरील योजना आणि कार्यक्रम :

भारतात एकात्मिक शिक्षणाची पहिली बीजे रॉयल व कॉमनवेल्थ सोसायटी फॉर द ब्लाइंड आणि क्रिस्टोफेल, ब्लाइंडच मिशन सारख्या आंतरराष्ट्रीय एजन्सींनी पेरली. ज्यांनी

दृष्टिहीन मुले आणि इतर मुलांचे नियमित शाळांमध्ये एकत्रीकरण करण्याच्या प्रयोग सुरु केला. त्याचवेळी, शिक्षण मंत्रालयाने १९५२ मध्ये नियमित शाळामध्ये दिव्यांग मुलांना शिष्यवृत्ती देण्याची एक व्यापक योजना सुरु केली. भारत सरकारने १९५५ मध्ये दृष्टिकोन, श्रवणदोष आणि लोफोमोटर अशक्य मुलांला प्राथमिक आणि उच्चशिक्षण शिष्यवृत्ती देण्यास सुरुवात केली. हळूहळू शिष्यवृत्ती धारकांची संख्या १०,००० झाली.

१९७४ मध्ये ही योजना राज्यांकडे हस्तांतरीत करण्यात आली आणि आज बहुतेक राज्ये अशा CWD ला शिष्यवृत्ती देत आहेत. जे सहाय्य सेवांशिवाय नियमित शाळांमध्ये प्राथमिक शिक्षण घेत आहे. जे CWD (दिव्यांग मुले) नियमित शाळेत जात होते त्यांना कोणतेही समर्थन दिले गेले नसले तरी, शिष्यवृत्ती योजना सुरु करणे ही भारत सरकारच्या एकात्मिक शिक्षण उपक्रमाची प्राथमिक सुरुवात मानली जाऊ शकते.

नियमित शाळांमध्ये दिव्यांग मुले ठेवण्याच्या आंतरराष्ट्रीय प्रयोगाचे यश १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला लक्षात येऊ लागले. परिणामी नियोजन आयोगाने नियमित शाळांमध्ये दिव्यांग मुलांचा समावेश करण्याच्या योजनेत समावेश करण्याचे मानय केले. एकात्मिक शिक्षणाबद्दल सरकारचे कौतुक १९७४ मध्ये झाले, जेव्हा त्यांनी अपंग मुलाची एकात्मिक शिक्षण योजना (IEDC) सुरु केली.

तेव्हापासून भारत सरकारने दिव्यांग मुलांच्या शिक्षणासाठी अनेक कार्यक्रम सुरु केले आहेत. काही कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे आहे.

- युनिसेफ अनुदानीत प्रकल्प एकात्मिक शिक्षण-अपंगासाठी (१९८५)
- जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम (१९९४) आणि
- जनशाला १९९८

६.९.३ अलीकडील उपक्रम :

समग्र शिक्षा अभियान

भारत सरकारच्या माध्यमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी शालेय शिक्षणावरील सर्वा या एकात्मिक योजनेचा उद्देश विशेष गरजा असलेल्या मुलांसह सर्व मुलांच्या शिक्षणाकडे पूर्व नर्सरी ते १२ वी पर्यंत सतत लक्ष देणे आहे. सरकारी, सरकारी अनुदानित आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांमध्ये शिकणार्या अपंग व्यक्तींचा अधिकार (RPWD) कायदा, २०१६ च्या अपंगत्वाच्या वेळापत्रकात नमूद केल्यानुसार एक किंवा अधिक अपंगत्व असलेल्या विशेष गरजा असलेल्या सर्व मुलांना या योजनेत समाविष्ट केले जाईल. या योजनेत सर्व विभाग / मंत्रालयांशी एकत्र येऊन काम करण्यावर भर देण्यात आला आहे आणि प्रभावी व योग्य सेवांसाठी संबंधित सर्वांगीण सहाय्य प्रदान करण्याचा मानस आहे.

या योजनेची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- शालेय स्तरावर अपंग मुलांची ओळख आणि तिच्या / त्याच्या शैक्षणिक गरजांचे मूल्यांकन

- आवश्यकतेनुसार विशेष गरजा असलेल्या मुलांना मदत आणि उपकरणे, सहाय्यक उपकरणांची तरतूद.
- शाळांमधील स्थापत्यविषयक अडथळे दूर करणे जेणेकरुन अपंग विद्यार्थी शाळेतील वर्गखोल्या, प्रयोगशाळा, ग्रंथालय व स्वच्छतागृहांमध्ये प्रवेश करु शकतील.
- विशेष गरजा असलेल्या मुलांना त्यांच्या / तिच्या गरजेनुसार योग्य शिक्षण साहित्य, वैद्यकीय सुविधा, व्यावसायिक प्रशिक्षण समर्थन, मार्गदर्शन आणि समुपदेशन सेवा व उपचारात्मक सेवा पुरवणे.
- सामान्य शाळेतील शिक्षकांना सामान्य वर्गात विशेष गरजा असलेल्या मुलांना शिकवण्यासाठी आणि त्यांना वर्गात समाविष्ट करण्यासाठी संवेदनशील आणि प्रशिक्षित केले जाईल. विद्यमान विशेष शिक्षकांनी क्षमता वाढीचे कार्यक्रम हाती घेतले जातील.
- अपंग मुलींवर विशेष लक्ष केंद्रित केले जाईल आणि त्यांना शाळांमध्ये प्रवेश मिळवून देण्यासाठी तसेच त्यांच्या क्षमता विकसित करण्यासाठी प्रेरणा आणि मार्गदर्शन प्रदान करण्यासाठी या योजने अंतर्गत प्रयत्न केले जातील.
- (दिव्यांग मुलांना) ला विशेष शिक्षक, संसाधन कक्षांची स्थापना, व्यावसायिक शिक्षण, उपचारात्मक सेवा आणि समुपदेशनाद्वारे सहाय्य सेवांमध्ये प्रवेश असेल.

योजनेच्या इतर महत्त्वाच्या हस्तक्षेपांमध्ये हे समाविष्ट आहे.

- विशेष शिक्षकांची नियुक्ती
- शिक्षक आणि भागधारकांचे प्रशिक्षण
- अभ्यासक्रम प्रवेश आणि परीक्षा प्रणालीमध्ये सुधारणा
- विशेष शाळांसोबत समन्वय निर्माण करणे
- संशोधन आणि विकास
- पालक सशक्तीकरण कार्यक्रम, समवयस्क संवेदना इत्यादीद्वारे जागरुकता वाढवणे

नि:संशयपणे भारताने २००७ मध्ये युएन अधिवेशनावर स्वाक्षरी केल्यापासून खूप लांब पल्ला गाठला आहे. त्याने शिक्षण हक्क कायदा आणि अपंग व्यक्तींचा अधिकार कायदा असे दोन प्रमुख कायदे लागू केले आहेत. या दोन्ही कायद्यांमध्ये दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्क व समावेशनाच्या मुद्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. अगदी सोप्या पद्धतीने ते असे सांगते की अपंग व्यक्ती आणि बालकांना अपंग असलेल्या लोकांचे समान हक्क मिळू द्या. त्यात कोणत्याही विभक्त तरतूदींचा उल्लेख नाही. हे वाजगी निवासासह सर्व समावेशक वातावरण तयार करण्यावर भर देते. जेणेकरुन व्यक्ती आणि अपंग मुले देखील प्रभावीपणे सहभागी होऊ शकतील. सर्व कायदे, धोरणे, सेवा आणि पद्धतींमध्ये अपंग लोकांच्या हक्कांचा समावेश करण्यासाठी सकारात्मक कृती करण्याची भारताची प्रमुख जबाबदारी आहे. या कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे आणि सर्व समावेशक समाज विकासित करणे हे प्रमुख आव्हान असेल जेथे मुले आणि अपंगव्यक्ती त्यांच्या अपंग नसलेल्या समवयस्कांसह समाज रितीने सहभागी होऊ शकतील.

६.९.४ विशेष शिक्षणातील आव्हाने :

वृत्ती :

सामाजिक नियम बहुतेकवेळा समावेशक सर्वात मोठा अडथळा असतो. शिक्षक आणि शैक्षणिक प्रशासन अजुनही अपंग विद्यार्थीच्या समायोजनासाठी आणि शिकण्याच्या समस्यांना विरोध करतात. मतभेद असलेल्यांच्या विरुद्ध पूर्वग्रहांमुळे भेदभाव होऊ शकतो. ज्यामुळे शैक्षणिक प्रक्रियेत अडथळा येतो. सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या आव्हानांना शैक्षणिक व्यवस्थेतील त्रुटीऐवजी विद्यार्थ्यांच्या आव्हानांवर दोष दिला जाऊ शकतो.

कमी दर्जाची पायाभूत सुविधा :

अपंग मूलांनी त्यांच्यासाठी प्रवेश नसलेल्या शाळांमध्ये जावे अपेक्षित आहे. ग्रामीण भागात मोडकळीस आलेल्या आणि निकृष्ठ देखभाल दुरुस्त इमारती या प्रवेश योग्यतेवर मर्यादा घालू शकतात. यापैकी काही सुविधा कोणत्याही विद्यार्थ्यांसाठी सुरक्षित किंवा आरोग्यदायी नाही. बर्याच शाळांमध्ये विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना योग्यरित्या सामावून घेण्याची सुविधा नसते आणि स्थानिक सरकारांकडे निधी किंवा आर्थिक मदत देण्याचा संकल्प नसतो. पर्यावरणीय अडथळ्यांमध्ये दारे, रस्ते, पायर्या आणि रॅंप आणि मनोरंजन क्षेत्रांचा समावेश असू शकतो. काही विद्यार्थ्यांना शाळेच्या इमारतीत किंवा वर्गात प्रवेश करण्यास या बाबी अडथळा निर्माण करु शकतात.

कठोर अभ्यासक्रम :

शाळा विहित अनिवार्य कठोर अभ्यासक्रमाचे पालन करतात जे लवचिकतेला परवानगी देत नाही किंवा विविध अध्यापन पद्धतींचा वापर समावेशासाठी एक मोठा अडथळा असू शकतो. अभ्यासाच्या योजना ज्या शिकण्याच्या वेगवेगळ्या शैली ओळखत नाहीत. त्या सर्व विद्यार्थ्यांच्या शालेय अनुभवात अडथळा आणतात. अगदी ज्यांना परंपरेने सुद्धा शारीरिक किंवा मानसिक आव्हाने म्हणून ओळखले जात नाही.

प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता :

जे शिक्षक प्रशिक्षित नाहीत किंवा जे वेगळ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांसोबत काम करण्यास इच्छुक नाहीत किंवा उत्साही नाहीत ते यशस्वी समावेशात मोठी कमतरता आहेत. प्रशिक्षण बहुतेक वेळा वास्तविक परिणामकारकतेसाठी कमी असते आणि आधीच मोठ्या कामाच्या ओPयाखाली लागलेले प्रशिक्षक समान धड्यांसाठी भिन्न दृष्टिकोन घेऊन येण्याच्या अतिरिक्त कर्तव्यावर नाराज होऊ शकतात. शिवाय, शिक्षकांचे सेवापूर्व प्रशिक्षण अजुनही शिक्षकांना सर्वसमावेशक वर्गखोल्या हाताळण्याचा अनुभव किंवा अनुभव न घेता वर्गात शिकवायला येतात. जे सर्वात मोठे अडथळे आहेत.

मूल्यांकनातून वगळणे :

राष्ट्रव्यापी मूल्यांकन सर्वेक्षणामध्ये अपंग मुलांना वगळण्यात आले आहे. नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन रिसर्च ॲण्ड ट्रेनिंग द्वारा आयोजित राष्ट्रीय मुल्यांकन सर्वेक्षण जे प्राथमिक

स्तरापर्यंत मुलांचे शिकण्याचे स्तर गाठते त्यात CWD च्या शिक्षण पातळीला वगळते. ही एक गंभीर समस्या आहे कारण एकतर सिस्टीम गाठणे महत्त्वाचे मानत नाही.

विशिष्ट अपंग मुलांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेत किंवा प्रणालीमध्ये अशा स्वरूपातील साधने विकसित करण्याची क्षमता नाही जी CWD चे शिक्षण स्तर देखील गाठू शकते.

राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव :

अनेक धोरणकर्त्यांना सर्वसमावेशक शिक्षण समजत नाही किंवा ते त्यावर विश्वास ठेवत नाहीत. यामुळे समावेशाबाबत धोरणे व कार्यक्रमांची खराब अंमलबजावणी होते. यामुळे अपंग मुलांना मुख्य प्रवाहातील शैक्षणिक प्रणालीमध्ये प्रवेश करण्यापासून वगळले जाते. यामुळे त्यांना अपंग नसलेल्या समव्यवस्कांप्रमाणे शिक्षण आणि शिकण्याच्या समान संधी नाकारल्या जातात.

समर्थन सेवा :

सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये समावेशाची अंमलबजावणी करण्यासाठी सर्व स्तरांवर, समर्थन सेवांचा एक मजबूत सातत्यपणा आवश्यक आहे. यामध्ये चिकित्सा समर्थन, पुरेसे मनुष्यबळ, शिकवण्याचे शिक्षण साहित्य, उपकरणे, ICT समर्थन, सहाय्यक उपकरणे (तंत्रज्ञान इत्यादींचा समावेश होतो. परंतु विद्यमान सहाय्य सेवा दुर्मिळ आणि अपुर्या आहेत.

अपुरे आणि अयोग्य पूर्व सेवा शिक्षक शिक्षण :

देशात चालवले जाणारे संरक्षण शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम हे संभाव्य शिक्षकांना सर्वसमावेशक शिक्षण पद्धतींमध्ये संवेदनशील आणि सुसज्ज करण्यात अयशस्वी ठरत आहेत. या शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांना अधिक प्रभावी बनवण्यासाठी सुधारणा आवश्यक आहेत. सध्या, विशेष शिक्षक निर्माण करणारे शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम हे भारतीय पुनर्वसन परिषदेद्वारे नियंत्रित केले जातात, परंतु सामान्य शिक्षक निर्माण करणारे कार्यक्रम हे राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषदेद्वारा नियंत्रित केले जातात. सर्वसमावेशक शिक्षणाची अंमलबजावणी करणारे सक्षम कुशल शिक्षक तयार करण्यासाठी या दोन संस्थांनी सहकार्य करणे आणि उपाय योजणे आवश्यक आहे. दिव्यांग मुलांच्या शिक्षणासाठी बहुक्षेत्रीय दृष्टिकोन आवश्यक असल्याने, आंतर-मंत्रालयीन अभिसरण आणि नागरी संस्थांसह सहकार्य मजबूत करणे आवश्यक आहे. हे दिव्यांग मुलांना थेट सेवा आणि संसादन समर्थनाचे वितरण वाढविण्यात देखील मदत करेल.

निधी प्रवाह :

एसएसलचे प्रमाण रु. ३५०० प्रति बालक प्रति वर्ष आहे. येथे हे महत्त्वाचे आव्हान आहे की बजेटचे तुकडे तुकडे केले जातात आनि संसाधनांचे कार्यक्षमतेने वाटप होत नाही. हे देखील पाहिले जाते ही कठोर नियम हे संसाधने आवश्यक असलेल्या ठिकाणी प्रभावीपणे देण्यापासून प्रतिबंधित करतात. त्यामुळे, सर्वसमावेशक शिक्षणासाठी प्रभावी नियोजन आणि बजेटिंग सुनिश्चित करणे आणि निधीचा वापर शक्य तितक्या प्रमाणात विकेंद्रित करणे महत्त्वाचे आहे. जेणेकरुन मुले थेट सेवांमध्ये प्रवेश करु शकतील. २०१४-१५, निधी प्रवाह

व्यवस्थेत बदल झाला आहे. मंत्रालयाकडून संबंधित राज्य सरकारांना निधी जारी केला जातो आणि त्यानंतर राज्य सरकार एसएसए सोसायट्यांना अनुदान देण्यास विलंब झाला आहे, कारण या व्यवस्थेसाठी यंत्रणा संरेखित नव्हती. प्रणाली हळूहळू सुव्यवस्थित करण्यात आली आहे, परंतु निधी जारी करण्यास विलंब अजूनही सुरु आहे.

अपुरा निधी :

पूर्ण समावेश साधायचा असेल तर संसाधनांचे पुरेसे वाटप केले पाहिजे. चांगल्या गुणवत्तेच्या समावेशामध्ये मुलांसाठी सेवा व समर्थनांच्या निरंतरतेच्या रुपात गरजेनुसार योग्य समर्थन प्रदान करणे समाविष्ट आहे. संपूर्ण एसएसए बजेटच्या प्रमाणात आयई खूप कमी आहे. शिवाय, आयई ला टक्केवारी वाटपामध्ये सतत घट दिसून आली आहे.

६.९.५ शिक्षणावरील शिफारशी :

१. सध्या MSJE च्या कक्षेत येणारे विशेष शिक्षण MHRD कडे हस्तांतरित करणे आवश्यक आहे.

२. शिक्षणातील बॅचलर / मास्टर्स डिग्री / डिप्लोमा / प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम यांच्या अभ्यासक्रमात अपंगत्वाचा घटक चांगल्या प्रकारे समकक्षित केलेला असावा जेणेकरुन सर्व शिक्षक जागरुक होतील आणि त्यांना अपंग मुलांना शिकवण्याची क्षमता दिली जाईल.

३. सर्व विद्यमान शिक्षकांना सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या क्षेत्रात सक्तीचे प्रशिक्षण दिले जावे.

४. MHRD द्वारे लवचिक अभ्यासक्रम उपलब्ध करुन देण्यासाठी आणि प्राथमिक स्तरापासून व्यावसायिक स्तरापर्यंत विविध क्षमता असलेल्या मुलांसाठी अशा अभ्यासक्रमात बदल करण्यासाठी ठोस कार्य हाती घेतले पाहिजे.

५. प्रशिक्षित सहाय्यक कर्मचारी आणि वैयक्तिक सहाय्यक यांना शाळांमध्ये अपंग मुलांना जेव्हा जेव्हा त्यांची आवश्यकता असेल तेव्हा त्यांना मदत करण्यासाठी प्रदान केले जावे. अपंग मुलांचा त्यांच्याबाबत शाळा अधिकार्यांनी केलेल्या कोणत्याही उपाययोजनांबाबत सल्ला घ्यावा.

६. ज्या खाजगी आणि सार्वजनिक शैक्षणिक संस्था अपंग विद्यार्थ्यांना सुलभ पायाभूत सुविधा आणि शैक्षणिक सेवा पुरवत नाहीत त्यांना सरकारने दंड ठोठावला पाहिजे.

७. दिव्यांग मुलींच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी विशिष्ट कार्यक्रम असावेत.

८. सर्व महाविद्यालये व विद्यापीठांमध्ये अपंग विद्यार्थ्यांना आवश्यक सहाय्य प्रदान करण्यासाठी अपंगत्व कक्ष असणे आवश्यक आहे. त्यांनी त्यांच्या वेबसाइट्स / कॉलेज प्रॉस्पेक्टसवर ऑफर केलेल्या प्रवेश योग्य सेवा स्पष्टपणे नमूद केल्या पाहिजेत.

९. ने हे सुनिश्चित केले पाहिजे की त्यांची सर्व डिजिटल सामग्री मानकांनुसार प्रवेशयोग्य आहे.

१०. समावेशी शिक्षणावर सर्वसमावेशक प्रशिक्षण, सिद्धांत आणि सराव दोन्ही, हे पूर्व आणि सेवा-कार्यरत शिक्षक शिक्षणामध्ये एकत्रित केले जातील याची खात्री करा. नवीन एकात्मिक शिक्षक तयारी कार्यक्रमात, समावेशी शिक्षणाला अनिवार्य पेपर बनवा आणि मुलभूत अभ्यासक्रमांमध्ये पूर्णपणे समाकलित करा.

११. समावेशी शिक्षणाशी संबंधित मास्टर्स ट्रेनर्सच्या पात्रता व प्रशिक्षणासाठी स्पष्ट आवश्यकता निश्चित करा.

१२. वैयक्तिक शैक्षणिक योजनांचे निरिक्षण करणे आणि सामान्य व विशेष शिक्षण शिक्षक यांच्यातील सहयोग यांच्या समावेशासह अपंग मुलांवर लक्ष केंद्रित करण्यासह समावेशी शिक्षणाच्या बाबतीत सहाय्यक पर्यवेक्षणावर लक्ष ठेवण्यासाठी व ते प्रदान करण्यासाठी क्लस्टर रिसोर्स कोऑर्डिनेटर आणि ब्लॉक रिसोर्स कोऑर्डिनेटर यांची क्षमता मजबूत करणे.

१३. उपलब्ध योजनांतर्गत अपंग मुलांसाठी प्रवेशयोग्य पाठ्यपुस्तके, अध्यापन व शिक्षण साहित्य आणि सहाय्यक उपकरणांचा विकास आणि पुरेशी तरतूद सुनिश्चित करा. (उदा. अपंग व्यक्तींना उपकरणे खरेदी / फिटिंगसाठी समग्र शिक्षा आणि सहाय्य (ADIP))

१४. शिकण्याचे मूल्यमापन सार्वत्रिक आहे याची खात्री करा, ज्यात अपंग मुलांच्या शिकण्याच्या पातळीचे मूल्यांकन समाविष्ट आहे. या संदर्भात राष्ट्रीय / राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषदांची क्षमता तयार करा आणि मूल्यमापन साधने व कार्यपद्धती अनुकूल करण्यासाठी पुरेशा संसाधनांचे वाटप करा.

१५. कायद्यानुसार, अपंग मुलांना ओळखण्यासाठी आणि त्यांच्या गरजा आणि त्या कशा पूर्ण केल्या जात आहेत याबद्दल अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी शालेय वयाच्या मुलांचे सर्वेक्षण आयोजित करणे सुनिश्चित करा. (कायदा हा सर्वेक्षणाच्या संदर्भात शाळेत जागाचा मुलांच्या संदर्भ देतो, परंतु शाळाबाह्य असलेल्या अपंग मुलांचे प्रमाण लक्षात घेता, शालेय वृद्ध (वयस्क) मुलांचा समावेश करण्यासाठी याचा विस्तार करण्याची शिफारस केली जाते.)

१६. अपंग मुलांसाठी शालेय पायाभूत सुविधा उपलब्ध करुन देण्यासाठी शैक्षणिक कार्यकर्त्यांची जागरुकता वाढवणे आणि नागरी कार्य कर्मचार्यांची क्षमता वाढवणे.

६.९.६ सर्वसमावेशक शिक्षणातील आव्हाने :

परिस्थिती कशीही असो सल्लागार मंडळाने घेतलेल्या पाहुण्यांमध्ये व्यापक एकमत आहे की इंग्रजी भाषेच्या क्षेत्रामध्ये समावेशी धोरणाचा अवलंब, जरी काही मंडळे त्यांच्या वजेच्या लक्षणीय भाग त्यासाठी वाटप करीत असले तरीही, पाहिजे तितक्या प्रभावीपणे कार्य करत नाही.

सल्लागार मंडळाला वारंवार सांगण्यात आले होते की अशा प्रकारच्या वर्गखोल्या तयार करण्यासाठी आवश्यक असलेली मानवी आणि भौतिक संसाधने ज्यामध्ये विविध अडचणी आणि अपंग विद्यार्थ्यांचा समावेश करता येईल, ते एकतर शाळा मंडळाना उपलब्ध नाहीत किंवा शाळा मंडळामध्ये त्या पद्धतीने वाटप केले जात नाही ज्या प्रकारे सल्लागार मंडळाचे अथिति पाहू इच्छितात.

१) शिक्षकांनी लक्षात घेतलेल्या समस्या :

पहिली आणि सर्वात महत्त्वाची अडचण अशी आहे की अनेक शिक्षकांना वर्तणुकीशी संबंधित समस्या, शिकण्यातील अक्षमता आणि अडचणी आणि शारीरिक अपंगत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांची श्रेणी आणि संस्था हाताळण्यासाठी अप्रस्तुत वाटते जे आता त्यांच्या वर्गात समाविष्ट आहेत.

अनेक प्रकरणांमध्ये दुसरा अडथळा म्हणजे अनेकदा मंडळांना पुरेशी संसाधने उपलब्ध नसल्यामुळे, समावेशी शिक्षणात समाविष्ट शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांसाठी पुरेशा पाठिंब्याचा अभाव. आजचे बहुतेक नवीन शिक्षक हे वाचाघात, ऑटिझम, डाऊन किंवा एस्पर्जर सिंड्रोम किंवा इतर अपंगत्व यासारख्या विकारांबद्दल सखोल ज्ञान व समज घेऊन वर्गात येत नाहीत. जर, या परिस्थिती असलेल्या विद्यार्थ्यां व्यतिरिक्त, शिक्षकाकडे डिस्लेक्सिया सारख्या अडचणी असलेले आणि वाढत्या विस्कळीत वर्तनासह काही विशिष्ट विद्यार्थी असतील तर, शिकवण्याचे काम अत्यंत अप्रत्यक्षित आणि संभाव्यत: असमाधानकारक बनते.

सल्लागार मंडळाला वारंवार सांगण्यात आले होते की अशा प्रकारच्या वर्गखोल्या तयार करण्यासाठी आवश्यक असलेली मानवी आणि भौतिक संसाधने ज्यामध्ये विविध अडचणी आणि अपंगत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांचा समावेश करता येईल, एकतर शाळा मंडळांना उपलब्ध नाही किंवा शाळा मंडळांमध्ये त्या पद्धतीने वाटप केले जात नाही ज्याप्रकारे सल्लागार मंडळाचे अतिथी एकत्रित करु इच्छितात.

२) सुरुवातीचा हस्तक्षेप :

आज, मुलभूत साक्षरता कौशल्ये आत्मसात करण्याबद्दलची चिंता प्राथमिक श्रेणींपेक्षा जास्त आहे. एकेकाळी माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांना समावेश करण्यात आणि विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये रस नसताना, हे शिक्षक आता अधिक जागरुकता विकसित करत आहेत कारण हे स्पष्ट झाले आहे की सर्व विद्यार्थी हायस्कूलमध्ये पोहोचेपर्यंत कार्यक्षमपणे साक्षर होतील याची शाश्वती नाही.

सुरुवातीच्या हस्तक्षेपामुळे जे विद्यार्थी वाचू शकत नाहीत व जोखीम बनू शकतील अशा विद्यार्थ्यांच्या अपयशाचे संचय रोखले जाते. पद्धतशीर समर्पित निधीच्या अनुपस्थितीत, शिक्षक स्वत:ची तपासणी करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांना त्या संदर्भात मदतीची गरज आहे.

सल्लागार मंडळांच्या अतिथिंच्या मते, सुरुवातीच्या हस्तक्षेपा व्यतिरिक्त, बालवाडीच्या पलिकडे विद्यार्थ्यांची चालू ओळख समाधानकारकपेक्षा कमी असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

मानसशास्त्रज्ञ, मानसोपचारतज्ञ इत्यादींच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अपंगत्व किंवा अडचणींचे मूल्यांकन आणि निदान करण्यासाठी वर्षानुवर्षे नसली तरी अनेक महिने प्रतीक्षा करावी लागते. अनेकांचे निदानच होत नाही, त्यामुळे शाळांमध्ये त्यांच्या अपयशाचा धोका वाढतो.

३) अर्थसंकल्पीय नियम आणि जोखीम विद्यार्थी :

विशेष गरजा शिक्षणासाठी मंत्रिस्तरीय आर्थिक नियम हे विशेष गरजा धोरण आणि कृती योजनेनुसार बदलले आहे. सध्या एकीकडे काही अपंगत्व कोडच्या आधारे शारीरिक अपंग आणि ओळखण्यायोग्य अपंग असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठीच्या सहाय्य सेवा निधीसाठी प्रति-विद्यार्थी अनुदान आहे; दुसरीकडे विद्यार्थी लोकसंख्येच्या टक्केवारीवर आधारित एकरकमी अशी एक नवीन श्रेणी समाविष्ट करते ज्याला जोखीम म्हणून संदर्भित केले जाते. हे द्विविभाजन पारंपरिकरित्या मान्यताप्राप्त अपंगापेक्षा वेगळे म्हणून अध्ययनाची व वर्तणुकीची संबंधित अडचणींची नवीन ओळख दर्शविते आणि हा तुलनेने अलीकडील मंत्रालयीन पुढाकार आहे, जे विशेष गरजा असलेल्या शिक्षण धोरणाच्या संपूर्ण अभिमुखतेशी सुसंगत आहे जे धोरण वेगवेगळ्या विद्यार्थ्यांसाठी यश मिळवण्याचे वेगवेगळे मार्ग आहेत हे नमूद करते.

प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून मंत्रिमंडळाच्या धोरणांमध्ये जोखमीवर ही कल्पना आणली गेली. शाळेच्या लोकसंख्येच्या ठराविक प्रमाणात काही विशेष गरजा असण्याची शक्यता आहे हे लक्षात घेऊन सल्लागार मंडळाला सांगण्यात आले की ज्या विद्यार्थ्यांना शाळेत त्रास होतो त्यांच्यापैकी ८०% विद्यार्थ्यांना काही प्रकारच्या शिक्षण किंवा वर्तणुकींशी संबंधित समस्या आहेत - जोखीम असलेल्या विद्यार्थ्याला सामोरे जाण्यासाठी अर्थसंकल्पीय श्रेणी आहे, जी विद्यार्थ्यांच्या अडचणींचे तपशीलवार मूल्यांकन होण्यापूर्वीच, शक्य तितक्या लवकर सेवा व हस्तक्षेप करण्यास परवानगी देते. कोडींग - जी बर्याचदा वेळा होणारी क्लिनिकल प्रक्रिया आहे - ती सेवांची पूर्व तयारी म्हणून आवश्यक असण्याऐवजी, एक वैयक्तिक शिक्षण योजना विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अडचणींवर मात करण्यास मदत करण्याचे साधन म्हणून विकसित केले जाऊ शकते. जोखमीवर संकल्पना ज्या समस्यांना सामोरे जाण्याचा मानस दर्शवितो. त्यापैकी बर्याच समस्या या शाळेतील शैक्षणिक वातावरण, कर्मचारी आणि विद्यार्थी यांच्यातील संबंध, शाळेचे नियम आणि वर्ग व्यवस्थापन तंत्रांशी संबंधित आहे.

आर्थिक आव्हाने सर्वव्यापी आहेत, आणि काही तत्त्वे पटवून देणे कधीकधी कठीण असते की भिन्न असलेल्या विद्यार्थ्यांना अतिरिक्त संसाधने देणे हा त्यांच्या शाळेच्या ध्येयाचा भाग आहे. काही प्रशासकांना अजूनही असे वाटते की हे विद्यार्थी इतरत्र असले पाहिजेत आणि दुर्मिळ संसाधने त्यांच्या दिशेने वळविण्यास नाखूष आहेत.

४) शिक्षक प्रशिक्षणातील समस्या :

प्रारंभिक आणि चालू सल्लागार मंडळाने ज्याच्याशी सल्लामसलत केली त्या प्रत्येकाने सहमती दर्शविली की एकत्रिकरणाच्या ओPयाचा सर्वात मोठा वाटा वर्ग शिक्षकांवर पडतो, ज्यांना त्यांना जे करण्यास - शिकवण्यासाठी प्रशिक्षित केले गेले आहे ते पूर्ण करण्यास

सक्षम होण्यासाठी अपुरा पाठिंबा मिळतो. सर्वात जास्त अनुभव असलेले ते शिक्षक बहुतेकदा विशेष शिक्षणाचे सर्वात कमी प्रारंभिक प्रशिक्षण घेतलेले असल्याने, एक उपरोधिक आव्हान आहे, कारण आजच्या वर्गात, सर्व शिक्षकांना मिश्र क्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या वर्गात काम करण्यासाठी सुसज्ज असणे आवश्यक आहे.

विद्यापीठातील विद्याशाखा आणि शिक्षण विभाग त्यांच्या विद्यार्थ्यांना विशेष धारणा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या मुद्यांवर प्रशिक्षण देण्याकडे आधीच लक्ष देत आहे आणि जसजसे समावेश अधिक व्यापक होत जाईल, तसतसे सर्व शिक्षक विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांचे शिक्षक होतील हे स्पष्ट आहे.

उदाहरण म्हणून, सल्लागार मुंडळाला सांगण्यात आले की, विषय युनिर्वसिटीमध्ये, शैक्षणिक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासक्रमामध्ये आणि त्यांच्या अभ्यासामध्ये (वर्गात शिकविण्याचा सराव) दोन्हीमध्ये विशेष गरजांची सामग्री असते. प्राथमिक आणि दुय्यम प्रमाणपत्रासाठी अभ्यासक्रमामध्ये वर्तणुक विकार, वाचन आणि वाचन अक्षतेचे मानसशास्त्र, वैयक्तिक फरक (ज्यामध्ये चे लेखन समाविष्ट आहे) आणि शैक्षणिक मानसशास्त्र यांचे व्यवस्थापन करणे समाविष्ट आहे. प्रॅक्टिकममध्ये (वर्गात शिकवण्याचा सराव), विद्यार्थ्यांना वारंवार सर्वसमावेशक असलेल्या वर्गात बसवले जाते आणि अनेकांना संसाधन शिक्षकांसह ठेवले जाते. मॅक गिल्स फॅकल्टी ऑफ एज्युकेशन सध्या याद्वारे समावेशक शिक्षणात प्रमाणपत्र देत आहे. हा त्यांचा सतत शिक्षण कार्यक्रम, ज्याचा उद्देश शिक्षक, सहकारी आणि सहाय्यक, व्यावसायिक आणि शालेय प्रणालीतील प्रशासकांसाठी आहे. तसेच तो शाळांमध्ये सहभागी असलेल्या पालकांसाठी आणि समुदाय सदस्यांसाठी देखील खुला आहे.

विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांशी संबंधित मुद्दे विशिष्ट, समर्पित अभ्यासक्रमांमध्ये शिकविले जावे की संपुर्ण अभ्यासक्रमांत एकत्रित केले जावे यावर बराच वाद आहे. सर्व शिक्षकांनी अडचणी असलेल्या मुलांचे मानसशास्त्र समजून घेणे आवश्यक आहे. हे सर्वस्वी मान्य आहे. त्यामुळे अध्यापनशास्त्र आणि विषयाच्या प्रत्येक क्षेत्रात विशिष्ट प्रमाणात बालमानसशास्त्र विणले गेले पाहिजे. विद्यापीठाच्या प्राध्यापकांनी या आवश्यक अध्यापन कौशल्याबद्दल देखील जाणकार असणे आवश्यक आहे, जरी अनेकांना कदाचित त्यांच्यापैकी बहुतेकांना, विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांचा समावेश असलेल्या अशा वर्गाचा अनुभव कमी आहे.

विद्यार्थी शिक्षक जेव्हा वर्गात सराव शिक्षक म्हणून त्यांच्या पहिल्या अनुभवातून परत येतात. तेव्हा त्यांना अनेकदा धक्का बसतो. त्यांनी अभ्यासक्रमाबद्दल शिकले आहे. परंतु विविध प्रकारच्या विद्यार्थ्यांशी नातेसंबंध विकसित करणे ते शिकले असतीलच असे नाही. मोठ्या आणि वैविध्यपूर्ण गटांचे व्यवस्थापन करणे शिकणे ही शिकवण्याचे क्लिष्ट कार्य पूर्ण करण्यास सक्षम होण्याच्या दिशेने पहिले पाऊल आहे.

६.९.७ इंग्रजी शिक्षणावरील सल्लागार मंडळ शिफारस करते :

सर्वसमावेशक शाळा ही अशी आहे जी गंभीर बिघडलेले कार्य असलेली अपंगत्वाची प्रकरणे वगळता, कोणालाही वगळत नाही. सध्या सरावात असल्याप्रमाणे इंग्रजी शाळा प्रणालीमध्ये

समावेशाचा अर्थ असा नाही कि सर्व विद्यार्थ्यांना नियमित वर्गखोल्यांमध्ये सदासर्वदा समाविष्ट केले जाईल. तथापि, हे लहान ग्रामीण शाळांमध्ये असू शकते याला मुख्यत: कारण म्हणजे नियमित वर्गाबाहेर विशेष कौशल्ये प्रदान करण्यासाठी पुरेशी संसाधने किंवा विरळ लोकसंख्या प्रदेशात विद्यार्थी नसू शकतात. काही शैक्षणिक किंवा वर्तणुकीशी संबंधित विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना यांच्या शाळेच्या दिवसाच्या काही भागासाठी त्यांच्या विशिष्ट अडचणींकडे एकाग्रतेने लक्ष दिल्याचा फायदा होऊ शकतो.

यशस्वी समावेश मग तो कोणत्याही प्रकारचा असो सर्व विद्यार्थ्यांच्या मानवी हक्कांना चालना देण्याच्या उद्देशाने ठोस बौद्धिक तत्त्वांवर, त्याच्या सर्व पैलुंमध्ये धोरणाची अंमलबजावणी करण्याच्या राजकीय इच्छाशक्तीवर आणि तीन मुलभूत घटकांना एकत्रित केलेल्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेवर आधारित असते आवश्यक आहे.

१) तयार शिक्षक

२) पुरेसा निधी

३) योग्य व्यावसायिक समर्थन

हे घटक ठोसपणे त्यांच्या स्थानावर असल्याशिवाय, समावेशन समस्याप्रधान जरी नसले तरी विवादास्पद राहील.

प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षणाबाबत :

विद्यापीठांनी त्यांच्या वर्गखोल्यांमध्ये विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या वाढत्या संख्येसाठी शिक्षकांना तयार करण्याच्या मुद्यांकडे अधिक लक्ष देण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे अलीकडील शिक्षण पदवीधरांनी त्यांना भेटत असलेल्या अडचणी आणि अपंगत्वाच्या श्रेणीशी परिचित असले पाहिजे. परंतु काय अपेक्षा करावी हे जाणून घेतल्याने शिक्षकांना त्यांच्या वर्गखोल्यांमधील अपंगत्व आणि अडचणींची सर्वात सोपी प्रकरणे शिकवण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने मिळत नाहीत.

शिक्षकांनी बहुआयामी वर्गाचे व्यवस्थापन करायला शिकले पाहिजे आणि त्यांना विभेदित शिक्षणाच्या संकल्पनेवर प्रभुत्व मिळवावे लागेल; समान विषय वेगवेगळ्या प्रकारे शिकवणे जे मोठ्या प्रमाणात वेगवेगळ्या प्रमाणात शिकण्याची क्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यापर्यंत पोहोचेल. अभ्यासण्याच्या सार्वत्रिक रचना तत्त्वावरील हा दृष्टिकोन या आधारावर कार्य करतो की नियोजन आणि सूचनांचे वितरण, तसेच शिक्षणाचे मूल्यमापन या दोन्हीमध्ये शैक्षणिक मानकांशी तडजोड न करता विद्यार्थ्यांमधील विविधतेला प्रतिसाद देणारे गुणधर्म समाविष्ट होऊ शकतात, शिक्षक प्रशिक्षणाच्या या पैलूंचा परिचय विद्यार्थी शिक्षकाच्या शिक्षणात लवकर झाला पाहिजे.

शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासाशी संबंधित :

नवीन अभ्यासक्रम तसेच समावेशनाच्या सामना करणारया शिक्षकांना समस्यकांशी विचारांच्या देवाणघेवाणीमुळे होणार्या नवीन शासन व नेटवर्किंगच्या विहित दृष्टिकोनाचा फायदा होईल. विशेष शैक्षणिक वाढीव भर ऐवजी समावेश करणे हे सर्वसामान्य प्रमाण

बनायचे असेल तर सेवांतर्गत कार्यक्रमांचे लक्ष हे लक्ष्यित आणि बहुसंख्य शिक्षकांच्या गरजांसाठी योग्य असले पाहिजे.

समावेशाच्या अंमलबजावणीशी संबंधित :

केवळ धोरणांकडे दुर्लक्ष केले जात असताना अधिनियमित नियम लागू होतात या निरीक्षणावर आधारित, समावेशाचे नियमन करण्यासाठी मानदंड लागू केले जावेत. समावेशासंबंधीचे अर्थसंकल्पीय नियम स्पष्ट केले पाहिजे आणि सर्व मंडळांना एकरकमी रक्कम देण्याऐवजी समावेशन अंमलबजावणीची वैशिष्ट्ये विचारात घ्यायला पाहिजेत.

सुरुवातीच्या हस्तक्षेपाशी संबंधित :

सरकार बालवाडी स्तरावर लवकर हस्तक्षेप करणे ही विशेष शैक्षणिक धोरण आणि नियमनाची आवश्यकता बनवते आणि त्याचा खर्च वार्षिक अर्थसंकल्पीय वाटपाद्वारे थेट निधीद्वारे केला जातो.

समावेशाच्या निधीबाबत :

समावेशाची किंमत काय आहे? समावेशाचे धोरण गांभीर्याने व पद्धतशीरपणे अंमलात आणणार्या शाळा मंडळांना सर्वसाधारण अर्थसंकल्पीय नियमांनुसार तरतूद करण्यापेक्षा जास्त खर्च करावा लागतो का? एकात्मतेसाठी कमी कठोर दृष्टिकोन घेणार्या मंडळाच्या तुलनेत त्यांची आर्थिक गैरसोय आहे का?

जर समावेश / एकीकरण हे क्युबेक शाळा प्रणालीचे मानक धोरण असेल, तर निधी गुंतवलेल्या प्रयत्नांशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे. जर मंडळे ही सरकार त्यांना उपलब्ध करुन देत आहेत त्यापेक्षा जास्त खर्च करत असतील आणि जर असे दिसून आले की धोरणाची कठोरपणे अंमलबजावणी करणारे कोणतेही मंडळ आर्थिक गैरसोयीत आहे, तर संपूर्ण प्रांतात समावेशास मनापासून स्विकारले जाण्याची शक्यता नाही.

या विशेष शैक्षणिक कार्यांद्वारे होणारा खर्च प्रत्येक मंडळानुसार बदलू शकतो. यामुळे ऑफर केलेल्या सेवांच्या वस्तुनिष्ठ मूल्यांकनाचे काही मापदंड असले पाहिजेत. मंडळामधील फरक हा पूर्णपणे किंवा केवळ अंशत: निधीचा विषय आहे का?

समर्थन सेवा संबंधित :

जर सहाय्य सेवा आणि त्यांच्यावर परिणाम करणारे सर्व निर्णय शाळा मंडळाच्या मुख्य कार्यालयात केंद्रीकृत केले गेले, तर सर्व विद्यार्थ्यांसाठी दर्जेदार शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी वर्ग शिक्षकांना आवश्यक समर्थन मिळेल असे नाही.

विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाच्या आणि च्या मूल्यमापनाशी संबंधित :

पालक, विद्यार्थी आणि शाळेच्या मुख्याध्यापकांना उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी आणि अभिप्राय प्रदान करण्यासाठी, या विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक शैक्षणिक योजनांमध्ये स्पष्ट केलेल्या निकषांच्या आधारावर शाळा मंडळांनी विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या

शिक्षणाचे नियमितपणे मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे, तर विशेष शैक्षणिक धोरणाच्या उपयोजनेवर लक्ष ठेवणे मंत्रालयावर सोपवले.

६.१० सारांश

या घटकात, आपण शिकलो की उच्च शिक्षण प्रणालीच्या विस्तारामुळे गुणवत्ता घसरते. शिक्षक शिक्षण व्यवस्थाही त्याला अपवाद नाही. शिक्षक शिक्षणाच्या विकासाच्या नावाखाली जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी स्वयं वित्तपुरवठा करणार्या शिक्षक शिक्षणसंस्था आजकाल फोफावत आहेत. मात्रात्मक विस्तार हा गुणात्मक र्हासासोबत येत आहे. अशाप्रकारे गुणवत्ता व्यवस्थापनाच्या परिणाम एखाद्या संस्थेला ग्राहकांचे समाधान, जबाबदारी, विश्वासार्हता युनिश्चित करुन आणि अशा प्रकारे उत्कृष्टतेचे विशिष्ट मानक राखून विविध क्षेत्रात गुणवत्ता प्राप्त करण्यास मदत करु शकते. आपण खाजगीकरण, त्याची संकल्पना, गरज आणि त्याचे फायदे यावर चर्चा केली. तसेच जागतिकीकरण, त्याची संकल्पना, वैशिष्ट्ये आणि जागतिक जगासाठी शिक्षक आणि शिक्षक शिक्षणाचे व्यवसायिकीकरण कसे करावे यावर चर्चा केली आहे. स्वायत्तता, तिची संकल्पना, गरज आणि स्वायत्त संस्थेसमोरील आव्हाने यावरही आपण चर्चा केली आहे. शिक्षक शिक्षणाच्या क्षेत्रातील त्याचे उपयोग आणि गैरवापर यांचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे आणि शिक्षकांच्या शिक्षणाच्या प्रभावी विकासासाठी काळजी घेणे आवश्यक आहे.

६.११ विभागवार अभ्यास

१. शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्तेची गरज स्पष्ट करा.

२. गुणवत्तेच्या संकल्पनेचे वर्णन करा.

३. खाजगीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करा.

४. शिक्षणातील खाजगीकरण स्पष्ट करा.

५. विशेष शिक्षणाची व्याख्या करा.

६. विशेष शिक्षणात सरकारची भूमिका

७. विशेष शिक्षणातील आव्हाने स्पष्ट करा.

६.१२ संदर्भ

1. Power KB, Johar KL. Private Initiative in Higher Education.
2. Kanpur JN, in AIU University News 2 p. 13
3. Palamattan VP, Autonomy; A Structure Innovation in Higher Education in AIU University News 2.
4. Hallak Transformation and Societies in Transition (U.K. : Sympasium Books).

5. Tilky L. Globalization and Education in the post colonial world; Towards a conceptual framework. Comparative Education. 2001; 37(2): 151-171.

6. Jacques "Globalization and its Impact on Education". In Mebrahtu. T. Crossley. M. Johnson, D. (2000).

7. Tomlinson John. Globalization and Culture (Cambridge, UK : Polity Press); 1999.

8. Gallagher T. Mediating Globalization : Local Responses to Political and Economics Pressures, British Educational Research Journal, 2005; 3(1): 121-128.

9. Government of India 'Challenge of Education' A Policy Perspective, Ministry of Education, New Delhi; 1985.

10. Chand, D. (n.d.). Privatization, Globalization and Autonomy in teacher education.

11. Ramos, T. - M (n.d.). Challenges for Teachers in Special - Needs - Inclusive Classrooms, Wehavekids. Retrieved November 7, 2021, from https://wehavekids.com/education/Top-Challenges-Teacher-Face-in-special-Needs Inclusive - Classrooms.

12. O'Leary, W. (2019, April 12). Five Current Trending Issues in Special Education. https://blog.edmentum.com/Five-current-trending-issues-special-education.

13. Special education: Issues of Inclusion and Integration in the Classroom. (n.d.) 37.

14. Kaun P.Y.K. (1996) Application of Total Quality Managementin Education : retrospect and Prospects, International Journal of Education Management, 10(5).

15. Menon Mohan, K. Rama, T.K.S. Lakshmi and Vasant D. Bhat (Edrs) (2007) Quality Indicators for Teacher Education, Banglaore, National Assessment and Accreditation Council (NAAC), India and the Commonwealth of Learning (COL), Canada.

16. Mukhopadhyay, K. (2002). Total Quality Managmenet in Education, NIEPa Publication.

17. NAAC (2005), Guidelines for Creating of the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) in accredited Institutions.

18. NCTE Website.

19. Rogers, E. (1995). Diffusion of innovation (4th ed.) the Free Press : N. York, (7) Yadav, K., Khandai, H.K. Mathur, A. (2011)

20. Innovation in Indian Education System, Shipra Publication, New Delhi.

21. (Online) Available :
http://unstats.un.org/unsd/dness/QAF_comments/object%20 Oriented%20 Quality%20 Management.pdf.http://sirn.com/abstract=148890

22. (Online) Available:http://www.naacindia.org and http://www.col.org.

23. C., T. (2019). Applying Total Quality Management in Teacher Education St. Ignatious.31-37.

24. Maheshwari, A.N. (n.d.). Assessment and Accrediation in Determination and Maintenance of Norms and Standards for Teacher Education 205.

25. Sharma, D.P. (2016). Effective Quality Management of Teacher Education. 6(J), 3.

26. Ankit Chauhan & Poonam Sharma. (2015). Teacher Education and Total Quality Management (TQM). International Journal of Idnian Psychology, 2(2). https://doi.org/10.25215/0202.032 -

27. Quality Management in Teacher Education Institutes. (2019, July 24). Topper Bytes. https://www.toper.com/bytes/quality-management-in-teacher-education-institutes/

❖❖❖❖